

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 2 (14)

2019

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2019

*Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 14 від 30 жовтня 2019 р.)*

Редакційна колегія

Яцишин Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, заслужений діяч науки і техніки України (головний редактор);

Головко Катерина Володимирівна – доктор юридичних наук, завідувач відділу економіко-правових досліджень Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій;

Демчук Антон Михайлович – кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Ларкін Михайло Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та правосуддя, завідувач кафедри методології науки та міжнародної освіти Запорізького національного університету;

Ярмиш Олександр Назарович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, президент Міжнародної асоціації істориків права, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України;

Dębiński Antoni – doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);

Szewczak Marcin – doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospo

Рецензенти

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Ужгородського національного університету

Гринчак Володимир Антонович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. – № 2 (14). – 163 с.

Журнал внесений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень у галузі юридичних наук (наказ Міністерства освіти та науки України України від 04 липня 2014 р. № 793).

Журнал включений до науково-метричної бази BASE Білефельдського університету (Німеччина).

Журнал є науковим періодичним друкованим виданням юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, у якому публікуються статті, присвячені історико-правовим дослідженням, актуальним проблемам захисту прав людини, функціонування правової системи України, а також результати міжнародного наукового співробітництва. Для науковців, практичних працівників, аспірантів, студентів.

The magazine is a scientific periodical journal of Lesya Ukrainka East European National University's law faculty. It includes articles on historical-law researches, actual problems of human rights protection, functioning of the legal system of Ukraine and results of international scientific cooperation. For scientists, practicians, postgraduates, students.

РОЗДІЛ I

Теорія, історія держави та права, філософія права

УДУ 343(477)(091)"1529"
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/1>

М. Яцишин

Нововведення в загальних положеннях кримінального права та майнових покараннях за Першим Литовським Статутом 1529 р.

Розглянуто норми регулювання кримінального права, принципи здійснення судочинства, викладені в Першому Литовському Статуті 1529 р. Ця пам'ятка права базувалася на положеннях Руської Правди, нормах звичаєвого права і ряді норм польського і німецького судобників. Норми кримінального права в Литовському Статуті 1529 р. були поміщені в дванадцятий і тринадцятий розділи. Однак по кримінально-правові норми також містилися і в інших розділах Статуту. Розглянуто нововведення в загальних положеннях кримінального права, які дозволяють зробити висновок про те, що норми Литовського Статуту 1529 р. увібрали в себе гуманістичні ідеї рівності всіх перед законом, однак на практиці реалізація цих норм залишилася не здійсненою. В частині регулювання майнових покарань нововведенням стала головщина, однак і це покарання застосовувалося лише як додаткове. Перший Статут Великого Князівства Литовського у своїх нормах був значним прогресом у процесі систематизації та кодифікації середньовічного кримінального права не лише на теренах України, але і всієї Європи. При розробці Статуту були вперше вирішені такі складні теоретичні і практичні питання, як поділ норм права по галузях, розміщення їх в певній системі. Хоча в Статуті 1529 р. і передбачалося збереження привілеїв і пільг у галузі кримінального права для панівних верств населення, проте його норми проголошували загальний правопорядок, що, безумовно, було значним кроком для розвитку тогочасного права. Законодавець у Литовському Статуті 1529 р. передбачив нові для кримінального права принципи і продовжив розвивати попередні, зокрема, на законодавчому рівні була проголошена рівність всіх вільних людей перед законом, притягнення до відповідальності тільки в судовому порядку та індивідуалізація покарання.

Ключові слова: Литовський Статут 1529 р., кримінальне право, майнові покарання, головщина.

Постановка наукової проблеми та її значення. Литовський статут 1529 р. був фактично першим кодифікованим збірником положень та законів, що діяли на землях Речі Посполитої. Прогресивність даного продукту законотворення полягала в застосуванні систематизації законів в єдиному документі, що фактично являвся кодексом, в котрому поєднувалися існуючі на той час галузі права. Згідно з припущенням Н. А. Максименка, Старий Литовський статут ввібрав в собі основні правові норми попереднього законодавства, юрисдикція котрого поширювалася на всі Руські та Литовські землі.

Мета статті. В поданій публікації пропонуємо проаналізувати норми кримінального права, вміщені до Статуту 1529 р., оскільки даний правовий аспект частково лишився поза увагою досліджень науковців.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Литовський статут (1529 р.) по завершенню детального обговорення був прийнятий сеймом у м. Вільнюсі 29 вересня 1529 року. Означений нормативний документ було розподілено на 13 розділів та 264 статті або артикули.

Норми державного права, основоположні засади інших галузей права знайшли своє відображення у перших трьох розділах. Відносини у сфері сімейного та спадкового права були регламентовані нормами п'ятого розділу. У шостому розділі врегульовувались правовідносини у сфері кримінального права, у восьмому – земельного права, у дев'ятому – лісового та мисливського.

Цивільно-правові відносини регулювались положеннями одинадцятого розділу Литовських Статутів (1529 р.), а кримінально-процесуальні були регламентовані нормами дванадцятого та тринадцятого розділу означеного правового акту [8, с. 22].

У вказаному нормативному документі отримали юридичне закріплення основи суспільного та державного устрою, правове положення всіх соціальних груп населення, порядок освіти, склад та повноваження деяких органів державного управління та суду [5, с. 47].

Розглядаючи положення Литовського Статуту (1529 р.), Т. І. Ісманицька вказує, що його унікальність полягає у тому, що кодифікаторам внаслідок значної теоретичної роботи вдалося створити таку систему права, яка була однаково прийнята в усіх кінцях величезної різноманітної держави. Вказаний нормативний документ органічно поєднав деякі положення Руської Правди, норми звичаєвого (українського, білоруського, литовського) права, ряд пунктів з польського та німецького судбників, зокрема, Саксонського Зеркала. Останній значною мірою вплинув на формування правових систем Центральної Європи [2, с. 98].

Проведені на даний час дослідження відносно норм кримінального права проводилися лише з огляду на вузьку спеціалізацію норм Литовського статуту. Відзначимо, що нормам кримінального права в означеному нами правовому акті відведено дванадцятий та тринадцятий розділи і загалом присвячено сорок чотири артикули. Однак певні аспекти кримінального права зустрічаються і в інших розділах.

Особливої уваги в процесі аналізу даного правового джерела заслуговують норми регулювання кримінального права, оскільки даний правовий аспект лишився поза увагою досліджень.

Перший Статут Великого Князівства Литовського у своїх нормах мав значний прогрес в процесі систематизації та кодифікації середньовічного кримінального права не лише на теренах України, але і всієї Європи. При розробці Статуту були вперше вирішені такі складні теоретичні і практичні питання, як поділ норм права по галузях, розміщення їх в певній системі.

Хоча в Статуті 1529 року і передбачалося збереження привілеїв і пільг в галузі кримінального права для панівних верств населення, проте його норми проголошували загальний правопорядок, що, безумовно, було значним кроком для розвитку тогочасного права. Так, в статті сьомій розділу першого проголошувався принцип відповідальності тільки за свою провину, принцип призначення покарання тільки особам, вина яких встановлена в судовому порядку. Подібні прогресивні принципи містяться і в нормах наступних артикулів. Це означає, що вони стали базовими принципами кримінального права XVI ст. [3, с. 58]. Статут 1529 року став основою для подальшого розвитку законодавства і подальшої розробки Литовських Статутів.

Законодавець у Статуті 1529 р. вмістив нові для кримінального права принципи і продовжив розвивати попередні, зокрема, на законодавчому рівні була проголошена рівність всіх вільних людей перед законом, притягнення до відповідальності тільки в судовому порядку та індивідуалізація покарання [2, с. 4].

Статут 1529 року містив ряд прогресивних норм, у яких знайшли своє відображення ідеї гуманізму. Так, у статті 7 розділу I проголошувалось, що ніхто не повинен нести покарання за чужу провину, а кримінальні покарання слід виносити тільки тим особам, винність яких встановлено судом. У статті 27 розділу VII встановлювались терміни давності кримінального переслідування: за найбільш тяжкі злочини – 10 років; за менш тяжкі злочини – 3 роки [4, с. 48]. У статті 7 розділу VII була проведена спроба обмежити джерела кріпацтва («холопства»). Вільна людина за скоєння злочину не повинна була потрапити у довічне закріпачення.

У Першому Литовському Статуті були також передбачені окремі принципи здійснення судочинства. Так, наприклад, проголошувалось правило, за котрим суб'єкти права та учасники судових процесів більше не мали поділу за майновим статусом і повинні бути судимі тільки за положеннями, викладеними у Статуті. Перший Статут передбачав принцип гласності здійснення судочинства, формальної рівності сторін у процесі, право обвинуваченого на захист за участю адвоката.

Однак, на противагу зазначеним прогресивним нормам також гарантувалось право збереження привілеїв та пільг знаті. На практиці це призводило до цілковитого нехтування правами переважної більшості населення та концентрації всієї повноти прав у руках заможних верств [8, с. 49]. Фактично за ними закріплювалась необмежена та постійна влада над селянами. Залежне

становище останніх було відображено у нормі про фактично повну безправність селянина та прирівняння його до власності магната чи шляхтича без збереження за ним особистих прав. Так, зокрема за вбивство селянина, винний повинен був заплатити лише «головщину» (певну суму грошей) його власнику, яка повинна була покрити збитки, завдані пану [5, с.116]. Проте, навіть формальне проголошення рівності прав населення незалежно від майнового та соціального статусу у зазначений період вже було прогресивним та демонструвало високий розвиток правової думки.

Положення Першого Статуту також передбачали можливість залучення до судового процесу адвоката. Ним міг бути тільки шляхтич, уродженець Великого князівства Литовського, який мав нерухоме майно (тобто був «осілим») та мав дозвіл суду на заняття адвокатською практикою, а також характеризувався пристойною поведінкою. Обов'язковою умовою для заняття адвокатською діяльністю було знання не лише загальних законів, котрі діяли у державі, але й знання місцевого права. Окрім участі адвоката, для захисту прав сторони дозволялось процесуальне правонаступництво, тобто передача прав та обов'язків від однієї особи до іншої [6, с. 51].

Статут 1529 року встановлював та регламентував судово-процесуальне право. Суд був основним органом охорони правопорядку. Його діяльність була направлена на обмеження свавілля окремих підданих та підвищення авторитету права. Суд у той час знаходився у центрі суспільного життя шляхти [7, с. 49].

Вся судова система Великого князівства Литовського за Статутом 1529 року будувалась за родовим принципом з урахуванням соціального стану. Найвищим судом у державі був великокняжий суд. До його складу входили великий князь з панами-радниками. В певних випадках верховний суд чинили самі пани-радники, за дорученням Великого князя Литовського. До юрисдикції великокняжого суду входили справи феодалів і дуже рідко справи простолюдинів. Судові функції на місцях виконували посадові особи місцевого управління, а саме, воєводи, старости, державці.

Перелічені категорії державслужбовців здійснювали судочинство самостійно або ж могли делегувати функції своїм намісникам, призначеним з кола місцевої шляхти. Такі суди розглядали судові питання стосовно шляхти, адже суд над залежними особами здійснювався панами. Окремі справи відносно простих людей розглядалися копними судами. Міщани судились у вїтківсько-копних судах [8, с. 50].

Статутом 1529 р. передбачалася чітка та структурована система покарань. Як зазначає Г. Демченко, за Першим Литовським Статутом покарання представляло здебільшого засіб компенсації шкоди, завданої потерпілому. Лише в певних випадках воно було спрямоване як вплив на волю та світогляд злочинця, а мета залякування практично не переслідувалася [1, с. 172].

У зв'язку з цим, основною формою стали саме майнові покарання, які були першочергово спрямовані на компенсацію збитків завданих потерпілому, також враховувалась потреба компенсації для громадськості у вигляді спеціалізованих штрафів на користь влади.

Враховуючи особливе значення майнових покарань за Статутом 1529 р., варто звернути увагу на головщину, адже саме це майнове покарання законодавець вважав найважчим. За твердженням проф. В. Кульчицького, головщина – це грошовий штраф «за голову убитого», тобто відшкодування злочину, котрий посягає на життя особи за допомогою виплати коштів. Однак головщина розглядається законодавцем лише як додатковий вид покарання, котрий застосовується одночасно з прийняттям інших мір і спрямований на часткову компенсацію втрати родичам потерпілого.

За Статутом 1529 р. головщина призначалася додатково до покарання навязкою. За наступними редакціями головщина призначалася разом зі смертною карою. Статут 1529 року в плані матеріальних відшкодувань та покарання знаходився на стадії раннього становлення і закріплення лише найбільш важливих, на думку законодавця, положень. Норми головщини були прописані лише в чотирьох статтях одинадцятого розділу. Однак, незважаючи на доволі малий об'єм, вони все ж дають можливість визначити найбільш характерні риси головщини як виду кримінального покарання.

Відзначимо, що для злочинця головщина була покаранням, для потерпілого – відшкодуванням за завдану шкоду [1, 63]. Головщина мала на меті відшкодування матеріальних втрат, завданих внаслідок смерті особи [1, с. 63]. На відміну від більш пізніх редакцій Литовського Статуту, перша законодавча збірка визначала досить вузьке коло злочинів, за вчинення яких карали головщиною. Зокрема, це вбивство людини путньої (арт. 1 розд. 11), вбивство бортника (арт. 1 розд. 11), вбивство ремісника (арт. 2 розд. 11), вбивство тивуна, пристава і ключника при виконанні ними обов'язків (арт. 3 розд. 11), вбивство тяглового селянина (арт. 4 розд. 11), вбивство невільного парубка (арт. 4 розд. 11) і вбивство невільної жінки (арт. 4 розд. 11).

Розмір головщини залежав не тільки від важкості злочину, а й від соціального статусу вбитого [1, 63]. Так, наприклад, за вбивство «людини путньої» передбачалося покарання у розмірі 12

коп грошей (арт. 1 розд. 11), за вбивство тяглою селянина – 10 коп грошей, а за вбивство «невільного парубка» – 5 коп грошей.

Впливав на розмір головщини і соціальний стан вбитого. Особливо показовими в цьому плані були артикули третій та четвертий розділу одинадцятого, які передбачали за вбивство челядника 5 коп грошей (арт. 4 розд. 11), а за вбивство челядника, виконуючого обов'язки тивуна або пристава – 10 коп грошей. Підвищувався рівень головщини і за вбивство ремісників, «навіть, якщо хто-небудь з цих ремісників тяглий або невольний» (арт. 2 розд. 11), причому відразу з 10 і 5 коп грошей відповідно до 12 рублів Литовських.

Висновки. Отож, підсумовуючи матеріал, викладений у поданій статті, можна зробити наступні висновки:

Перший Литовський Статут 1529 р. базувався на положеннях Руської Правди, нормах звичаєвого права та ряду пунктів з польського та німецького суддебників.

Норми кримінального права в Статуті 1529 р. були вміщені до дванадцятого та тринадцятого розділів. Однак, щодо кримінального права певні норми також містилися і в інших розділах.

Розглянуті нами питання щодо нововведень загальних положень кримінального права дозволяють підсумувати, що норми Старого Литовського статуту ввібрали в себе певні гуманістичні ідеї рівності всіх перед законом, однак на практиці реалізація поданих норм лишилася нереалізованою.

Щодо майнових покарань нововведенням стала головщина, однак і це покарання застосовувалося лише як додаткове.

Джерела та література

1. Демченко Г. Наказаніє по Литовському Статуту въ его трехъ редакціях (1529, 1566 и 1588 гг.) / Г. Демченко. – Київ: Типографія Імператорскаго Университета св. Владимира, 1894. – 276 с.
2. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – Київ: Атіка, 2005. – 368 с.
3. Кульчицький В., Тищик Б. Історія держави і права України / В. Кульчицький, Б. Тищик. – Львів: ЛНУ, 2000. – 402 с.
4. Майкут Х. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 34-42.
5. Первый или Старый Литовский Статут // Временник Общества истории и древностей Российских. – 1854. – Кн. 18. – С. 1-106.
6. Терлюк І. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття / І. Терлюк. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2003. – 156 с.
7. Кузнецов И. Н., Шелкопляс В. А. История государства и права Беларуси: пособие для студентов ВУЗ / И. Н. Кузнецов, В. А. Шелкопляс. – Минск: Дикта, 2004. – 272 с.
8. Довнар Т. И., Шелкопляс В. А. Уголовное право феодальной Беларуси (XV-XVI вв.): учебное пособие / Т. И. Довнар, В. А. Шелкопляс. – Минск: Изд-во Акад. МВД Респ. Беларусь, 1995. – 96 с.

Яцишин М. Нововведення в общих положеннях уголовного права и имущественных наказаніях в Первом Литовском Уставе 1529 г. Рассмотрены нормы регулирования уголовного права, принципы осуществления судопроизводства, изложенные в Литовском Уставе 1529 г. Первый Литовский Устав 1529 г. базировался на положениях Русской Правды, нормах обычного права и ряде норм польского и немецкого суддебников. Нормы уголовного права в Литовском Уставе 1529 г были помещены в двенадцатый и тринадцатый разделы. Однако по уголовно-правовые нормы также содержались и в других разделах Устава. Рассмотрены нововведения в общих положениях уголовного права, которые позволяют сделать вывод о том, что нормы Литовского Устава 1529 г. впитали в себя определенные гуманистические идеи равенства всех перед законом, однако на практике реализация представленных норм осталась нереализованной. В части регулирования имущественным наказаний нововведением стала головщина, однако и это наказание применялось лишь как дополнительное. Первый Статут Великого Княжества Литовского в своем содержании был значительным прогрессом в процессе систематизации и кодификации средневекового уголовного права не только в Украине, но и во всей Европе. При разработке Устава были впервые решены такие сложные теоретические и практические вопросы, как разделение норм права по отраслям, размещение их в определенной системе. Хотя в Уставе 1529 и предполагалось сохранение привилегий и льгот в области уголовного права для господствующих слоев населения, однако его нормы провозглашали общий правопорядок, что, безусловно, было значительным шагом для

розвитку тогочасного права. Законодатель в Литовському Уставі 1529 г. передбачив нові для кримінального права принципи і продовжив розвивати попередні, зокрема, на законодавчому рівні було провозглашено рівність всіх вільних людей перед законом, залучення до відповідальності тільки в судовому порядку і індивідуалізація покарання.

Ключові слова: Литовський Устав 1529 г., кримінальне право, майнові покарання, головиця.

Yatsyshyn M. Innovations in the General Provisions of Criminal Law and Property Penalties under the First Lithuanian Statute of 1529. The article considers the rules of criminal law and the principles of the administration of justice, set out in the Lithuanian Statute of 1529. The first Lithuanian of 1529 was based on the provisions of Rus'ka Pravda, the norms of Common law, and a number of articles from the Polish and German Codes of law. The provisions of criminal law were lodged in chapters twelve and thirteen of the Statute of 1529, however other Statute chapters also contained certain norms of the criminal law. The study of the issues regarding the innovations in the general provisions of the criminal law allows to conclude that the norms of the Old Lithuanian Statute have incorporated the humanistic ideas of equality before the law, but in practice, the implementation of these norms remained unrealized. With regard to the property punishments, the study has revealed an innovative form of punishment – holovshchyna (in Rus'ka Pravda a fine for the «head of the killed» paid to the family or his relatives). However, it was applied only as an additional or supplementary one. The first Statute of the Grand Duchy of Lithuania in its norms had significant progress in the process of systematization and codification of medieval criminal law not only in Ukraine but in Europe too. During the development of the Statute, such complex theoretical and practical issues as the division of legal norms by branches and their placement in a certain system were resolved for the first time. Although the Statute of 1529 provided for the saving of privileges in the field of criminal law for the ruling classes, but its norms proclaimed the general rule of law, which, of course, was a significant step for the development of law at that time. The legislator in the Statute of 1529 contained new principles for criminal law and continued to develop the previous ones, such as the equality of all free people according the law, which was proclaimed at the legislative level, prosecution only in the court and individualization of punishment.

Key words: Lithuanian Statute of 1529, criminal law, property penalties, holovshchyna.

УДК : 342.7 (093)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/2>

С. Булавіна

Гене́за гаранті́й прав та свобод людини й громадянина в Україні: історико-правове дослідження

У статті досліджено історико-правову думку про гарантії прав і свобод людини та громадянина. Досліджено становлення та розвиток ідеї гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. У вітчизняній скарбниці історико-правових досліджень проблематики прав і свобод людини та їх гарантії гідне місце займає спадщина Павла Русина (1450-1517 рр.). Цікавими та прогресивними ідеями, які сприяють закріпленню прав і свобод людини, насичена творчість типового представника українського гуманістичного руху першої половини XVIст. – філософа, історика та політолога Станіслава Оріховського-Роксолана (1513-1566 рр.). Одним з перших серед вітчизняних мислителів Інокентій Гізель (1600-1683 рр.) поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів. Встановлено, що на державу та її органи Конституція і закони України покладають обов'язки по забезпеченню прав і свобод людини та громадянина. Так, у ст. 3 Конституції України визначено головний зміст та спрямованість діяльності держави – права і свободи людини та їх гарантії. Історико-правові ідеї, висунуті видатними вченими, стали витокami і основою всіх суспільно-правових відносин, закріплення обов'язку держави захищати права і свободи людини, створили необхідні передумови для формування в суспільстві вимог гарантованості прав і свобод та поступового їх доповнення новими принципами та інститутами

гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: гарантії прав і свобод людини і громадянина, Україна, історико-правове дослідження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія становлення такого важливого та необхідного самостійного інституту суспільства, а саме, гарантій прав і свобод людини та громадянина – пройшла нелегкий шлях від минулого до сучасності, тим самим вбираючи в себе те раціональне, яке і становить сьогоднішнє розуміння гарантій прав і свобод.

Майже третина статей Основного Закону держави присвячена правам і свободам людини та громадянина. Так, в статті 3 Конституції України визначено головний зміст та спрямованість діяльності держави – права і свободи людини та їх гарантії. Бо саме за допомогою гарантованості, права і свободи людини та громадянина набувають реального змісту.

Таким чином, гарантії прав і свобод людини та громадянина, їх широта, реальність, здійсненність виражають не тільки фактичний та юридичний статус особи в суспільстві, а й суть діючої в країні демократії, соціальні можливості, які закладені в самому суспільному ладі. Вони показники зрілості суспільства, його досягнень, тим більше, що на державу та її органи Конституція і закони України покладають обов'язки забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Корені сучасних знань про гарантії прав і свобод людини містяться в ідеях стародавніх мислителів Платона, Арістотеля, Сократа, Протагора, Цицерона які в подальшому розвивались у соціально-філософських роздумах Г. Гроція, Дж. Лок-ка, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо та ін.

Не є винятком і погляди представників теоретико-правової думки України, серед них такі як: Павло Русин, Станіслав Оріховський-Роксолан, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович, Іван Баптист Шад, Петро Ліницький, Михайло Драгоманов, Максим Ковалевський, Богдан Кістяківський та багато інших [1].

Необхідно відмітити й те, що за останній період в Україні захищено ряд дисертацій, які містять науковий аналіз окремих аспектів по забезпеченню прав і свобод людини та громадянина, зокрема: І. Й. Магновського, О. М. Рудневої, Л. В. Леонтєвої, С. П. Добрянський та інші.

Мета й завдання статті. Метою наукової статті стало висвітлення процесу становлення та розвитку вітчизняної історико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина на підставі історичних, загальнолюдських та юридичних явищ.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Права і свободи людини є однією з основних проблем багатовікової історико-правової думки, яка розглядалась з позиції політичного, морального, філософського, релігійного та юридичного світоглядів. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим у ній не панував – права та свободи людини, їх взаємодія з державою завжди складала не тільки теоретичний, релігійний, філософський інтереси, але й прикладний, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти або для демократично обраних правителів [1].

У загальній скарбниці історико-правових досліджень проблематики прав і свобод людини та їх гарантій гідне місце займає спадщина П. Русина (1450-1517 рр.). Потребою звернення до його творчості стали пошуки ним змісту людського життя, розуміння людської особистості. Звертаючись до проблем держави і державного правління, Русин наголошував на тому, що правитель повинен бути мудрою людиною мати світлий розум, стверджувати всі права і чесноти, дбати про повагу громадян. В історії вбачав учительку життя та свободи людини, яка і є творцем історії, де історичний процес зумовлюється не Божим промислом, а є діяльністю людей, які беруть безпосередню участь в історичних подіях [2, с. 110-114].

Виходячи з вищевикладеного, можна відмітити певні засади здійснення прав і свобод, а саме, держава повинна слугувати людині, в якій розум кращої половини суспільства збагачений історичними процесами сприятиме становленню тієї ж цивілізованої держави, де будуть утверджуватись права та свободи людей.

Цікавими та прогресивними ідеями, які сприяють закріпленню прав і свобод людини насичена творчість типового представника українського гуманістичного руху першої половини XVIст. – філософа, історика та політолога С. Оріховського-Роксолана (1513-1566 рр.), якого колеги називали «русинським (українським) Демосфеном, сучасним Цицероном». Звертаючись до польської шляхти, Оріховський говорить, що справедливі закони «... є законами вашої свободи, вашої гідності і величі». Право та закони взаємопов'язані зі свободою і є запорукою останньої [3, с. 208]. Зауважимо

той факт, при якому держава визнається гарантом людини і має обов'язки перед нею, що приводить до зворотного зв'язку, коли і в громадянина з'являються обов'язки перед суспільством, які спрямовані на підтримку існування та розвитку держави. Тобто умовою можливості набути державного статусу гаранта прав і свобод людини та громадянина є активна діяльність громадян із формування у державі такої якості [3, с. 52].

Певні ідеї зародження прав і свобод людини закладені у творчій спадщині Інокентія Гізеля (1600-1683 рр.). Одним з перших серед вітчизняних мислителів Гізель поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилосся в його ставленні до раніше названих церковних заповідей та настанов [4, с. 25].

Проблема свободи людини постала у дослідженнях Теофана Прокоповича (1677-1736 рр.), справжнє прізвище – Єлісей Церейський. Як професор Києво-Могилянської академії Т. Прокопович спрямовував свою діяльність на рішучу боротьбу за перебудову й очищення розуму людини від примар і перешкод для завоювання справжньої істини. Вчений прагнув звільнити природознавство, історію, літературу від схоластичних канонів. Підтримував вчення Галілея, Коперника, виступав за право кожного пізнавати і захищати істину. Підтримуючи розвиток науки, ремесла, мистецтва вводячи гуманістичні світські елементи в освіту, Прокопович ще не наважувався заперечувати божественного творення людини, проте робив спроби показати, що людина велична і славна своїм розумом, чеснотами незалежно від божества [1]. Людина за Прокоповичем, сповнена гідності і значимості у Всесвіті. Всі достоїнства та чесноти розділені в природі, в ній одній зосереджені. Він вважав, що основою діяльності людини має бути активність, чесність, порядність, добросовісність у виконанні своїх обов'язків [5]. Вчений звеличує просту людину, заявляючи, що звичайна проста людина знаходить своє місце в світі, де праця і особисті заслуги є критеріями її честі та гідності [6, с. 332].

Еволюційний аналіз розуміння сутності прав й свобод людини та їх гарантій привів до опрацювання творчої спадщини професора Петра Івановича Ліницького. Як і більшість представників академічної філософії в Україні П. Ліницький дотримувався ідеалістичних поглядів. Його ставлення до філософії як до справи розуму людського, вираження самосвідомості, де кожний наступний етап досліджень розкриває нові сторони поставлених питань і шляхів їх розв'язання, визначило світоглядне розуміння сутності людини та її зв'язків з оточуючим світом [7, с. 49].

Відчутним поштовхом у подальшому розвитку проблематики прав та свобод людини і громадянина та їх гарантій була діяльність видатного українського мислителя та громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895 рр.) – автора понад двох тисяч наукових праць, державно-правові ідеї якого є виразом «професійно-юридичного погляду на державу, право і політичну організацію суспільства» [8, с. 10].

Пріоритет прав людини можна вважати ядром конституційно-правової доктрини Драгоманова тому, що з нею узгоджуються усі інші положення доктрини, зокрема, конституційні принципи та інститути державного будівництва, місцевого і загальнодержавного самоврядування, федералізму і децентралізації. Основою всього постає людська особистість у своєму прагненні до свободи та добробуту.

Поширення державно-правових ідей, які спрямовані на здійснення прав і свобод людини в українській історико-правовій думці пов'язується з представником класичного лібералізму Максимом Максимовичем Ковалевським (1851-1916 рр.) російським і українським правознавцем, істориком, який відомий своїми порівняльно-правовими дослідженнями виникнення держави і права та закономірностями їх розвитку. Вчений ставився до держави як до своєрідного каркасу безпеки, засобу забезпечення перешкоди хаосу і захисту тих, хто її створює. Осягаючи зміст свободи людини та сфери впливу держави, М. Ковалевський дійшов висновку і наголосив на необхідності обмеження «деспотії держави», її безконтрольного втручання в життя суспільства, коригування «волі індивіда», «права людського» відповідно до своїх інтересів. З огляду на це сфера впливу держави мала б обмежуватись сферою «автономії» людської особистості [1].

Необхідно звернути увагу на такий важливий компонент складової забезпечення свободи, як неможливість скасування прав і свобод громадян, на якому зупиняється вчений. На його думку мова йде про гарантії недоторканності цих настанов. Вказана гарантія може існувати виключно за умови, коли «Конституції і перераховані нею публічні права громадян поставлені вище законів» [9, с. 758]. У даному випадку мова йде про передбачення механізму недоторканності конституційних прав і свобод при прийнятті нових законів. Таким чином, державноправові положення М.Ковалевського якісно збагатили розуміння суті явища гарантій прав і свобод людини та громадянина.

Наступним якісним кроком розвитку розуміння правового стану людини, її співіснування та співвідносин з суспільством і державою стало філософсько-правове дослідження Богдана Кістяківського (1868-1920рр.), українського юриста, теоретика правової держави та філософії права. Основну увагу він приділяв розгляду духовних настанов окремої людини в галузі суспільно-політичного життя і права, що власне і стало базою його теорії закону та правової держави, концепції демократії. Обґрунтовуючи свою теорію законності і правової держави Кістяківський виходив з примату панування закону над всіма приватними, особистими і груповими інтересами, неправомірності пояснення закону з точки зору командної, довільної або інструментальної теорії позитивного (історичного) права, вважаючи абсолютно справедливою концепцію природного права з його утвердженням невідчужених довічних прав людини, їх незалежності від держави [1].

Відстоюючи пріоритет прав особи та рівність громадян у правах, Кістяківський вважав, що лише це є передумовою міцного правопорядку. У статті «На захист права» він пише, що головний і найсуттєвіший зміст права складає свобода. Щоправда, ця свобода окреслюється як зовнішня, відносна, обумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої [10, с. 122-123]. Вищевказане твердження вченого призводить до певних міркувань, а саме, визнання притаманності людині природних прав і свобод, перетворення їх у джерело всіх існуючих суспільних та державно-правових стосунків починається з опанування певною соціальною культурою, яка складається з відтворення пробудженої самосвідомості людини і опанування своєю особистістю [11, с. 619].

Необхідно відмітити і ті фактори у історико-правовій спадщині Б. Кістяківського, які доповнюють уяву про гарантії прав і свобод людини та громадянина і сприяють їх становлення в сьогоденні. Поміж них можна виділити: пріоритет прав і свобод людини як основу формування відносин у державі; визнання єдиним джерелом правових стосунків у державі природних невід'ємних прав і свобод; самоусвідомлення людиною своєї особистості; реалізація прав і свобод через становлення народом державних інститутів влади; розвиток суспільства через зростання рівня правосвідомості його громадян [1].

Отже, поглиблення та поширення теоретичних досліджень та ідей правової держави, правової свідомості, недоторканності людини, її прав і свобод стали стрижнем історико-правових поглядів мислителя. Підсумовуючи вищевикладені погляди відомих українських вчених, мислителів, істориків, правознавців необхідно відмітити їхній прогресивний внесок, у процес становлення та розвитку ідеї про гарантії прав і свобод людини та громадянина, який приніс й розвинув гуманістичні погляди на людину, що постає як вища у своїй самореалізації особистість, яка злита зі світом природи і одночасно розширює природні засади свого буття. [12, с. 29]. І носієм такої політики має стати держава, що забезпечує права та свободи своїх громадян і тим самим виступає їх гарантом.

Висновки. Таким чином, проведені дослідження дали можливість підсумувати те, що гарантії прав і свобод людини складають самостійне соціально-правове явище, яке має індивідуальні витоки, персональні форми відтворення, особисті принципи і закони становлення, існування та розвитку. А держава, право, суспільство і людина як складові гарантій прав і свобод в свою чергу мають певні ознаки, завдяки яким і можуть виступати гарантами прав і свобод людини та громадянина [1].

Джерела та література

1. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис.к.ю.н., 12.00.01 / І. Й. Магновський; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 193с.
2. Русин П. Вибрані твори // Українська поезія XVI ст.. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
3. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У 2-х частинах. – Ч. 1. / Відп. ред. В. М. Нічик: Ін-т філософії НАН України. – К.: Наукова думка, 1995. – 431 с.
4. Рогович М. Д. Філософія в Києво-Могилянській академії: Інокентій Гізель // Філософська думка. – 1970. – №1. – С. 100-101.
5. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворський и Феофан Прокопович // Сочинения. – Т. 5. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1880. – 463 с.
6. Історія філософії на Україні: У 3-х т. – Т.1. / Ін-т філософії АН УРСР. – К.: Наукова думка. – 399 с.
7. Линицкий П. И. Платон – представитель идеализма в древней философии // Труды Киевской духовной академии. – Т.3. – К., 1868. – 195 с.

8. Сокурєнко В. Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). – Львов: Изд. Львовского ун-та, 1996. – 265 с.
9. Ковалевский М. Государственное право европейских государств (1883) // История политических и правовых учений: хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Под общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Х.: Факт, 1999. – 1079 с.
10. Кистьяковский Б. В защиту права интеллигенции и правосознание / Б. Кистьяковский // Вехи: из глубины [сб. ст. о рус. революции]; предисл. В. Шелохаева. – М.: Мол.гвардия, 1991. – 461 с.
11. Кистьяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд. М. и С. Собашниковых, 1916. – 704 с.
12. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К.: Основи, 1998. – 718 с.

Булавина С. Генезис гарантий прав и свобод человека и гражданина в Украине: историко-правовое исследование. В статье исследовано современное состояние историко-правовой мысли о гарантиях прав и свобод человека и гражданина. Выявлено становление и развитие идеи гарантий прав и свобод человека и гражданина в Украине. В отечественной сокровищнице историко-правовых исследований по проблематике прав и свобод человека и их гарантий достойное место занимает наследие Павла Русина (1450-1517 гг.). Интересными и прогрессивными идеями, которые способствовали закреплению прав и свобод человека, насыщено творчество типичного представителя украинского гуманистического движения первой половины XVI ст. философа, историка и политолога Станислав Ориховского-Роксолана (1513-1566 гг.). Одним из первых среди отечественных мыслителей Иннокентий Гизель (1600-1683 гг.) поставил естественное право как критерий человеческого поведения выше закона Божьего, дополняя критерий добра и зла разумом, который, познав законы природы, руководит поступками человека в соответствии с этими законами. Установлено, что на государство и его органы Конституция и законы Украины возлагают обязанности по обеспечению прав и свобод человека и гражданина. Исследовав воззрения и идеи представителей отечественной историко-правовой науки, следует в целом признать их несомненный вклад в процесс становления и развития такой правовой категории, как гарантии прав и свобод человека и гражданина. Этому предшествовал сложный и длительный путь возникновения и развития идеи о правах и свободах человека и гражданина и их гарантиях. Историко-правовые идеи, выдвинутые выдающимися учеными, стали истоками и основой всех общественно-правовых отношений, закрепления обязанности государства защищать права и свободы человека, создали необходимые предпосылки для формирования в обществе требований гарантированности прав и свобод и постепенного их дополнения новыми принципами и институтами гарантий прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: гарантии прав и свобод человека и гражданина, Украина, историко-правовое исследование.

Bulavina S. Genesis of the Guarantees of the Human Rights and Freedoms of Citizens in Ukraine: Historical and Legal Aspects. The article elucidates historical and legal views on the guarantees of the rights and freedoms of citizens, with a focus on the formation and development of the idea of guarantees of human and citizen's rights and freedoms in Ukraine. In the greatest treasury of historical and legal research of human rights and freedoms and their guarantees, a worthy place is occupied by the legacy of Pavlo Rusyn (1450-1517). The work of a typical representative of the Ukrainian humanist movement of the first half of the 16th century, philosopher, historian and political scientist Stanislav Orikhovskyy-Roksolan (1513-1566) is full of interesting and progressive ideas that contribute to the consolidation of human rights and freedoms. Innocentiy Gizel (1600-1683) was one of the first among domestic thinkers, who put natural law as a criterion of human behavior above the law of God, complementing the criterion of good and evil by reason, which, knowing the laws of nature, governs human actions in accordance with these laws. The author states that the responsibilities for the protection of human and citizen's rights and freedoms are vested in the Constitution, the state and its bodies, and the laws of Ukraine. Considering the thoughts and ideas of the representatives of the national historical and legal heritage, scholars point to their unprecedented contribution to the process of formation and development of such historical and legal category as guarantees of human rights and freedoms of citizens. It was preceded by a long and difficult way of origin and development of the idea of human and citizen's rights and freedoms and their guarantees. Historical and legal ideas, put forward

by prominent scientists, were the origins and foundation of all social and legal relations, consolidated the obligation of the state to protect the rights and freedoms, having created the necessary prerequisites for the formation of the society requirements to secure the rights and freedoms, with gradual addition of new principles and institutions to guarantee these rights and freedoms.

Key words: guarantees of human rights and freedoms of citizens, Ukraine, historical and legal research.

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/3>

В. Колодяжна

Формування та розвиток джерел міського права Луцька у складі Волинсько-Галицької держави та Великого князівства Литовського

У статті зроблено аналіз формування та розвитку джерел права і інститутів самоврядування Луцька в складі різних держав, досліджена спадкоємність розвитку норм місцевого права на етнічних українських землях, сформованого за часів Київської Русі, Волинсько-Галицької держави і в процесі інкорпорації зарубіжних (німецьких, польських) елементів правового досвіду формування і функціонування державно-правових інститутів і місцевого самоврядування на Волині в кінці XIII-XVII ст. До основних джерел міського права протягом XIII-XVII ст. відносяться такі первинні нормативні акти: «Руська правда»; грамоти і привілеї про надання місту магдебурзького права 1432, 1497, 1503, 1560, 1576 рр.; статутні грамоти 1501, 1509, 1547 рр.; Жалувана грамота 1457 р.; Судебник 1468 р.; Статут Великого князівства Литовського 1529 р. і його редакції 1566 і 1588 р.р.; збірники магдебурзького права; а похідними від перших – акти органів самоврядування, цехів і судова практика. Особливе місце серед джерел міського права Луцька займає Статут Великого князівства Литовського 1529 р. Цей кодифікований нормативний акт дав новий поштовх до розвитку литовсько-руського права взагалі, і міського права безпосередньо на території усього князівства. Місцеве самоврядування України пройшло складний та досить суперечливий історичний шлях. Започатковані ще у період Київської Русі елементи управління протягом століть постійно зазнавали впливу східної та західної політичних культур, що пояснювалося особливим геополітичним розміщенням держави. Цим пояснюється і особливість формування джерел права середньовічних міст Волинсько-Галицької держави і Великого князівства Литовського, і Луцька, зокрема.

Ключові слова: джерела права, муніципальне право, Магдебурзьке право, Волинсько-Галицьке князівство, Велике князівство Литовське.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для історично-правових досліджень міських громад і міського права останніх років характерне істотне накопичення фактичного матеріалу, аналіз якого утвердив історію громад і муніципального права як окрему сферу наукового пізнання.

У цьому контексті надзвичайно важливим є дослідження розвитку джерел права середньовічного міста та функціонування на їх основі інститутів місцевого самоврядування, які формували суспільство нового типу в різних регіонах держави і, зокрема, Волині, у складі різних держав у період Середньовіччя та ранньомодерного часу. Це і становить мету і завдання статті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку XI століття (1016-1036 рр.) світ побачила Руська Правда, судебник Київської Русі. Вона мала величезне значення для подальшого розвитку українського, російського, білоруського і литовського права [1, с. 56]. У Волинсько-Галицькій державі як правонаступниці Київської Русі в різні часи діяли відомі редакції Руської правди: Коротка, Поширена та Скорочена. Застосування норм Руської правди в Галицько-Волинському князівстві не мало яскраво виражених відмінностей. Руська правда не втратила свого значення з розпадом України-Русі. Її норми знайшли своє відображення у II Статуті Великого князівства Литовського, чинному в Волинсько-Галицькій землі і відомому під назвою Волинського [4, с. 8].

Міське право Великого князівства Литовського (в історіографії – литовсько-руська доба) до складу якого входила значна кількість тогочасних українських міст, складалося з норм, які регулювали відносини між різними верствами міського населення щодо питань міського самоврядування. Слушною є думка В. Кіселічника, що в період середньовіччя поняття “міське право” застосовувалося в трьох значеннях: природне право громадян на самоврядування з власним судочинством, право участі в управлінні торговими та ремісничими об’єднаннями, побудові фортифікаційних споруд; право, як сукупність актів органів міського самоврядування, звичаєве право, яке змінювалось в умовах міста; право на здобуття міського громадянства та правовий зв’язок містянина та міської громади. [6, с.7]

Для формування права Великого князівства Литовського (і міського права зокрема) О. Вовк визначає таку періодизацію:

1. період переваги партикулярних правових звичаїв над нормативно-правовими актами (листами) у матеріальному та процесуальному праві (з моменту приєднання колишніх земель Київського Русі до Литовського князівства – до другої половини XV століття);

2. період становлення литовсько-руського права, коли при збереженні широкого застосування усного звичаєвого права встановлюється його паритет з писаним правом (розпочинається ухваленням Жалуваної грамоти 1457 р., а потім продовжується прийняттям Судебника 1468 р. та Уставних земських грамот);

3. період статутного права, коли загальнодержавне законодавство превалює над звичаєвим правом, що розпочався з моменту видання Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. та продовжується введенням у дію його наступних редакцій 1566 р. та 1588 р. [3, с. 4].

Дані про правові звичаї у середньовічному праві, і у міському праві зокрема, підтверджуються творами усної народної творчості, літописними зводами та документальними актами. Так у грамотах міського упорядкування правові звичаї називаються як «обичай», «старина», «давній обичай» тощо. На їх основі міська громада вирішувала питання соціально-економічного характеру, спільних дій щодо оборони міста, судових спорів, системи оподаткування, збору мита та відробіткових повинностей. Особливе місце міське звичаєве право займало у врегулюванні шлюбно-сімейних відносин. Основні нормативно-правові акти зберігалися в Литовській Метриці – державному архіві Великого князівства Литовського. В містах з магдебургським правом Великого князівства Литовського укладачами таких архівів були магістратські або ратушні установи та ремісничі цехи.

Грамоти упорядкування, як правило, надавалися містам великими князями литовськими та королями польськими у двох випадках:

1. за проханням міської громади (міщан, вїта, бургомістрів та радців)
2. за скаргою воєводи на міщан [4, с.21].

Від привілейних грамот вони відрізнялися тим, що не змінювали правового статусу міста, а лише вдосконалювали вже існуючий правопорядок, а також, могли надаватися, як містам, де ще існувало старе вічове громадське самоуправління, так і містам на магдебурзькому праві. Грамоти упорядкування могли містити норми, що визначали права і обов’язки міського населення, наприклад, право вільного вибору місця проживання для міщан, забезпечували водні, берегові лісові та інші сервітути членів громади, встановлювали податки, мита та відробіткові повинності, тощо. Надання українським містам магдебурзького права не започаткувало процес створення органів міського самоврядування в Україні, а лише певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління.

На думку Резнікова О.В., магдебурзьке право це комплекс правових джерел, які в різний час використовувалися в судових органах та органах місцевого самоврядування європейських міст. Серед них на увагу заслуговує привілей архієпископа Віхмана м. Магдебургу від 1188 р., що містив норми процесуального та кримінального права. Традиційною була практика використання містами магдебурзького права загальнонімецьких джерел права: «Sachsenspiegel» («Саксонське зеркало» 1221-1225pp.) та його пізніших аналогів «Швабське зеркало», «Німецьке зеркало» тощо. Так у XIII ст. деякі положення «Саксонського зеркала» увійшли до правових книг Магдебурга, в тому числі – у «Weichbildvulgata» («Врядувальна книга міської людгості»), яку згодом було перекладено латинською, чеською та польською мовами. Подібні збірники виходили у Німеччині аж до XIX ст [11, с. 71].

У Польщі існували латинські переклади, а також і польськомовні видання. Це переробки «Саксонського зеркала» і «Вейхбільда» Конрада з Сандомира, Яна Цервуса Тухольчика, Б. Гроїцького, П. Щербича, П. Кушевича. Праці останніх трьох авторів широко використовувалися і в Україні.

Правовою підставою для використання і поширення магдебурзького права в українських

землях були також магдебургські привілейні грамоти, які відігравали таку ж роль, які хартії (статути) західноєвропейських міст та виступали засобом «юридизації» прав міської громади, особистої та майнової свободи міщан та свободи управління містом, тобто власної автономії. [11, с. 73]. Вони були визначальною формою розвитку права тієї доби, аж до прийняття Литовських статутів. Вони поділялися на дві групи. Першу становлять грамоти, де про надання магдебурзькому праву місту вказується уже в самій назві, наприклад «Право майдеборское мещаном чигринским» (1592 р.). Другу – такі, де відсутня вказівка про це у заголовку, але зафіксована у змісті документу.

Також зустрічаємо і, так звані, конфірмації (підтвердження) магдебурзького права, які видавалися на підтвердження одного або декількох привілеїв; підтвердження привілеїв із змінами та доповненнями тощо. Підстави для таких змін могли бути різними: розбійні напади татар, зміна правителів, просторове розширення міст та ін. Часто у привілейних грамотах зазначалося, яке саме місто на магдебурзькому праві береться за взірць. Так, Київ отримав магдебурзьке право на зразок Вільно, Львів – Кракова. [7, с.35].

Яскравим прикладом щодо цього є Луцьк. Перша згадка про це місто датується 1085 р. З кінця XII ст. воно розвивалося у складі Волинсько-Галицького князівства.

Луцьк, як центр удільної землі, отримав грамоту на магдебурзьке право у 1432 р. від польського короля Владислава (Ягайла), визнаючи його верховенство. Своім привілеєм 1432 р. Владислав зрівняв права князів, бояр, воїнів, шляхтичів та інших жителів луцької землі з правами, якими користувалися прелати, барони і шляхта Польського королівства, а міщанам Луцька жалував магдебурзьке право. За грамотою лучани отримали низку прав і вольностей. Проте, вочевидь, зрозуміло, що магдебурзьке право розповсюджувалося передусім на заможне населення.

У 1497 р. великий князь литовський Олександр (1461–1506 рр.) пожалував Луцьку новий привілей на магдебурзьке право, яке поширювалося вже на усіх міщан. У ньому були значно розширені права луцьких жителів, які органічно доповнювалися їхніми обов'язками перед князівством. В умовах дії магдебурзького права верховний правитель визначив статус і доходи війта, порядок міського управління, вибори чиновників, організацію міського суду. Значна увага приділялася впорядкуванню міського життя, організації у ньому торгівлі. Права і обов'язки лучан було виписано окремою статтею [10, с. 4].

Привілей короля Стефана Баторія 1576 р. підтверджував луцьким міщанам права і вольності, викладені у попередніх привілеях на магдебурзьке право. Цим правом міщани мали користуватися, відступати ж від «їм належного магдебурзького до жодного права в незвичайних речах позиватися не повинні». Це був законодавчий акт, у якому містилася цінна інформація про розвиток міста, основні риси існуючої на той час моделі політико-правового устрою міста, особливості його господарського стану, соціальної структури, повсякденного життя [2, с.16].

У XVI столітті одночасно із систематизацією загальноземського литовсько-руського права відбувається процес упорядкування права окремих міст і земель Великого князівства Литовського. Наслідком цих робіт стало ухвалення низки місцевих нормативних актів, які в історіографії отримали назву Уставних земських грамот (або земські устави) окремим литовським, українським і білоруським землям, повітам та містам.

Із Уставних земських грамот XVI століття, що були надані окремим українським землям Великого князівства Литовського, зокрема Волинській землі, відомі: «Уставная грамота Литовскаго великого князя Александра, жителямъ Волинской земли», 15 лютого 1501 р., «Уставная королевская грамота жителямъ Волинской области», серпень 1509 р., «Уставна (підтверджувальна) земська грамота Волинській землі» (або «Привілей всій землі Волинській на права і вольності їх») 27 березня 1547 р. [5, с. 20].

Внаслідок кодифікації права на загальнодержавному рівні ухвалення принципово нового зводу законів – Статуту Великого князівства Литовського 1529 року, дія земських уставів повинна була припинитися. Проте Литовський Статут 1529 року та його наступні редакції 1566 та 1588 років, своєю появою не скасовуючи дію Уставних земських грамот все ж таки зупинили систематизаційні роботи міського права. Земські устави за своїм юридичним значенням потрібно прирівняти до місцевих конституційних хартії, а оскільки вони визначали правові взаємовідносини окремих земель з центральною владою, то повинні були існувати доти, доки існували ці стосунки.

Привілеї на магдебурзьке право Луцьку XV – XVI століття та Уставні земські грамоти XVI століття красномовно свідчать про стабільність міської політики в Польському королівстві і Великому князівстві Литовському. Вони є збіркою нормативних документів, які містять цінну інформацію про розвиток міста, допомагають реконструювати основні риси наявної тоді в країні моделі політико-правового устрою міських центрів, виявити особливості господарського устрою,

соціальної структури, повсякденного життя. Ці документи оформили місто Луцьк як самостійну адміністративну одиницю Великого князівства Литовського зі своїми відповідними атрибутами – територією, інститутами влади та управління, судом, системою доходів і оподаткування, населенням. Вони визначили засади функціонування магдебурзького права, зокрема, структуру органів влади у місті, основні права і обов'язки посадовців, систему виборів, призначень і їх звітування, діяльність судів та їх компетенцію. Таким чином, верховна влада своїми діями підтримувала розвиток міст, особливо тих, які розташовувалися на кордонах держави. В цьому плані Волинь була стратегічно важливим регіоном як для Корони, так і для Великого князівства Литовського [12, с. 88].

В наслідок систематизації литовсько-руського права у другій половині XV століття великокняжою владою були підготовлені та ухвалені перші загальнодержавні збірники законодавства – Жалувана грамота 1457 р. і Судебник 1468 р., які також можна назвати джерелами міського права. Великий князь литовський та король польський Казимир IV ухвалив на вимогу литовської, білоруської та української шляхти першу загальноземську Жалувану грамоту, яка зрівнювала їх в правах і привілеях з польською шляхтою та надавала однакових соціальних прав православної та католицької знаті та духовництву. Окремі положення цього акту стосувалися і міщан (у грамоті – «местичов»), яких можна віднести до заможних міських землевласників і прирівняти за правовим становищем до шляхти. Його норми поширювались і на міщан Луцька після надання місту магдебурзького права на самоврядування, якщо його норми не суперечили основним положенням міського права [8, с.11].

Особливе місце серед джерел міського права Луцька займає Статут Великого князівства Литовського 1529 р. Цей кодифікований нормативний акт дав новий поштовх до розвитку литовсько-руського права взагалі, і міського права безпосередньо, на території усього князівства. Створення цього документа було ініційоване при дворі Сигизмунда I на початку XVI століття українською, литовською та білоруською шляхтою та міщанами. Підготовка проекту розпочалася під керівництвом канцлера Миколи Радзивилла Молодшого, а після його смерті в 1522 р. кодифікаційну роботу продовжив канцлер Альберт Гаштольд. 29 вересня 1529 р. цей правовий акт був затверджений розпорядженням великого князя литовського і короля польського Сигизмунда I. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. як джерело міського права містить основні принципи формування джерел міського права; конкретні норми міського права; гарантії майнових і особистих немайнових прав міщанського стану. Так, Розділ III, арт. 7 закріплював право на реалізацію наявних свобод і вольностей наданих попередньою та існуючою владою; Розділ I, арт. 1 – право на особисту недоторканість, а саме на те, що ніхто не може бути покараний інакше, як за вмотивованим рішенням суду; Розділ III, арт. 9 – право власності на спадкове майно [9, с.20].

На цьому упорядкування литовського законодавства не припинилося і результатом цієї праці стали Статут Великого князівства Литовського 1566 р., так званий Волинський. Автор не вважав його новим збірником, а лише вдосконаленою редакцією попереднього документу. Проте нова редакція мала більш систематизовану структуру та містила посилання на норми магдебурзького права (Розділ III, арт. 7 «Про міщан права магдебурзького», Розділ III, арт. 30 встановлював в містах з магдебурзьким правом еталони виміру об'єму і ваг, тощо) [13, с.101].

Висновки. До основних джерел міського права протягом XIII – XVII століть можна віднести такі первинні нормативно правові акти: «Руська правда», що була складена на основі звичаєвого права і діяла в різні часи у Волинсько-Галицькій державі як правонаступниці Київської Русі; Грамоти (привілеї) про надання місту Луцьку магдебурзького права польського короля Владислава Ягайла 1432 р., великого князя Олександра 1497 та 1503 рр., Жигимонта Августа 1560 р., Стефана Баторія 1576 р.; уставні грамоти; Жалувана грамота 1457 р. і Судебник 1468 р. Великого князя Литовського та короля польського Казимира IV; Статут Великого князівства Литовського 1529 року та його наступні редакції 1566 та 1588 років; збірники магдебурзького права; а похідними від перших – акти самоврядних органів, цехів та судову практику. З різних об'єктивних та суб'єктивних причин далеко не всі документи цієї доби дійшли до нашого часу.

Місцеве самоврядування України пройшло складний та досить суперечливий історичний шлях. Започатковані ще у період Київської Русі елементи управління протягом століть постійно зазнавали впливу східної та західної політичних культур, що пояснювалося особливим геополітичним розміщенням держави. Цим пояснюється і особливість формування джерел права середньовічних міст, і Луцька, зокрема.

Джерела та література

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / Л. Білецький; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – 148 с.
2. Бортнікова А. Привілей Стефана Баторія 1576 р. на підтвердження м. Луцьку магдебурзького права [Текст] / А. Бортнікова // Літопис Волині : Всеукр. наук. часопис / ред. І. Я. Коцан. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 9. – С. 15-19.
3. Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV-початку XVI століть: автореф. дис ... канд. юрид. наук / О. Й. Вовк. – Київ : б. в., 2011. – 20 с.
4. Вовк О. Й. Уставні земські грамоти – джерело українського міського права XVI століття / О. Й. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 19-23.
5. Водотика С., Савенок Л. Сучасний погляд на історіографічний доробок історії магдебурзького права в Україні / С. Водотика, Л. Савенок // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. — 2015. – № 1-2. – С.85-89.
6. Кіселичник В. П. Міське право Львова (друга половина XIII – початок XX ст.): автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 /В. П. Кіселичник. – Київ: б.в., 2012. – 36 с.
7. Кобилицький М. Правовий статус міського населення за магдебурзьким правом / М. Кобилицький // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 34-40.
8. Колодяжна В. В., Кревський Д. Щодо проблеми міського права м. Луцька / В. В. Колодяжна, Д. Кревський // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник публікацій за матеріалами XV Міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – С. 18-19.
9. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів [Текст] / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права, 2009. – Вип. 49. – С. 7-14.
10. Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – Т. 11. – 328 с.
11. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): монографія / А. В. Резніков / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 208 с.
12. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 59-64.
13. Статут Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – 297 с.

Колодяжна В. Формирование и развитие источников городского права Луцка в составе Волынского-Галицкого государства и Великого княжества Литовского. В статье сделан анализ формирования и развития источников права и институтов самоуправления Луцка в составе различных государств, исследована преемственность развития норм местного права на этнических украинских землях, сформированного во времена Киевской Руси, Волынского-Галицкого государства и в процессе инкорпорации зарубежных (немецких, польских) элементов правового опыта формирования и функционирования государственно-правовых институтов и местного самоуправления на Волини в конце XIII-XVII ст. К основным источникам городского права в течение XIII-XVII ст. относятся такие первичные нормативные акты: «Русская правда»; грамоты и привилегии о предоставлении городу магдебургского права 1432, 1497, 1503, 1560, 1576 гг.; уставные грамоты 1501, 1509, 1547 гг.; Жалованная грамота 1457 г.; Судебник 1468 г.; Статут Великого княжества Литовского 1529 г. и его редакции 1566 и 1588 г.г.; сборники магдебургского права; а производными от первых – акты органов самоуправления, цехов и судебная практика. Особое место среди источников городского права Луцка занимает Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Этот кодифицированный нормативный акт дал новый толчок к развитию литовско-русского права вообще, и городского права непосредственно на территории всего княжества Литовского. Местное самоуправление Украины прошло сложный и весьма противоречивый исторический путь. Созданные еще во времена Киевской Руси элементы управления на протяжении веков постоянно подвергались воздействию восточной и западной политических культур, что объяснялось особым геополитическим расположением государства. Этим объясняется и особенность формирования источников права средневековых городов Волынского-Галицкого государства и Великого княжества Литовского, и

Луцка, в частности.

Ключевые слова: источники права, муниципальное право, Магдебургское право, Волинско-Галицкое княжество, Великое княжество Литовское.

Kolodiazhna V. Formation and Development of the Sources of Lutsk Municipal Law within the Volyn-Halych State and the Grand Duchy of Lithuania. The article analyzes the issue of the formation and development of law sources and self-government institutions in Lutsk, within the periods of different states rule. The study elucidates the continuity in the development of the Ukrainian law norms on the ethnic Ukrainian lands formed during the times of Kievan Rus, Volyn-Halych state and in the process of incorporation of the foreign (German, Polish) elements of legal experience concerning the formation and functioning of the state-legal and self-governing institutes in Volyn at the end of XII century. The main sources of the municipal law formation in the 13th-18th centuries were the following normative acts: «Ruska Pravda», credentials and privileges for granting the city Magdeburg law in 1432, 1497, 1503, 1560, 1576; charter certificates of 1501, 1509, 1547; Certificate of Merit (Brevet) of 1457; Sudebnik (Code of Law) of 1468; Charter of the Grand Duchy of Lithuania of 1529 and its revisions of 1566 and 1588; collections of Magdeburg law; and derived from the first - acts of self-government bodies, workshops and court practices. A special place among the sources of city law of Lutsk is occupied by the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529. This codified normative act gave a new impetus to the development of Lithuanian-Russian law in general, and city law directly, throughout the time, when the duchy existed. Local self-government of Ukraine has gone through a difficult and rather contradictory historical way. The elements of government, which was introduced in the period of Kievan Rus have been constantly influenced by Eastern and Western political cultures for centuries, which was explained by the special geopolitical location of the state. This explains the peculiarity in the forming of the sources of law in medieval cities, and Lutsk, in particular.

Key words: law sources, municipal law, Magdeburg law, Volyn-Galician principality, Grand Duchy of Lithuania.

УДК 342.565.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/4>

М. Кравчук

Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду в період Нового часу

Ключовим завданням державних органів в сучасній правовій державі є захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, тому за допомогою національного законодавства держава намагається створити відповідну судову систему, яка б сприяла реалізації поставленого завдання. Разом з тим, судова система будь-якої держави формується не тільки на основі сучасного законодавчого врегулювання, а й з використанням історичних напрацювань, які формувалися століттями. Дане дослідження обумовлюється необхідністю історико-правової характеристики проблеми суддівського розсуду і підготовки на цій основі рекомендацій, які можуть мати значення для подальшого вдосконалення правозастосовчої діяльності. Для досягнення зазначеної мети в процесі дослідження були проаналізовані фактори, які впливали на судовий розсуд і особливості винесення судового рішення в період Нового часу в країнах Європи. Зроблено висновок про те, що істотний вплив на суддівський розсуд у період Нового часу, Просвітництва, Відродження справили розвиток природно-правової та позитивістської концепцій праворозуміння. Період XVIII-XIX століть характеризувався посиленням ролі позитивізму на фоні бурхливого розвитку капіталістичних відносин, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяли раціональному поясненню природного права. При цьому пріоритетними були етичні постулати, моральні закони та імперативи, які доповнювали позитивне право, що спростовувало його неспроможність регулювати суспільні відносини. Проголошення юридичного позитивізму основоположною течією XIX століття призвело

до визнання закону єдиним джерелом права. Концепція позитивізму наполягала на обмеженні судового угляду рамками закону, у зв'язку з чим суддя майже не застосовував природне право.

Ключові слова: статус суддів, судовий розсуд, позитивізм, природне право.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ключовим завданням державних органів в сучасній правовій державі є захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, тож за допомогою національного законодавства держава намагається створити відповідну судову систему, яка б сприяла реалізації поставленого завдання. Разом з тим, судова система будь-якої держави формується не лише на основі сучасних законодавчих врегулювань, але й з використанням історичних напрацювань, що сформувались століттями. В такий історичний досвід закладається і особливості становлення держави і права, і економічні зв'язки, і культурні традиції, і релігійні постулати та інші фактори.

Дослідження статуту суддів та судового розсуду за допомогою історико-правового методу дозволить проаналізувати динаміку формування і розвитку зазначених категорій, що можуть бути враховані у реформуванні сучасної системи судів.

Аналіз досліджень проблеми. З позицій теорії та філософії права судовий розсуд був предметом вивчення таких науковців, як В. Канцір, О. Копиленко, П. Недбайло, О. Гришук, П. Рабинович, Г. Мельник, П. Куфтирєв та ін. Крім того, судовий розсуд розглядався науковцями в контексті окремих галузей права (М. Закурін, В. Вапнярчук та інші). Власне історико-правовим аспектам формування такого явища, як судовий розсуд, достатньо уваги не приділялось, хоча окремі дослідження все ж проводились [1-3].

Мета й завдання статті. Дане дослідження обумовлюється необхідністю історико-правової характеристики проблеми суддівського розсуду та підготовку на цьому ґрунті рекомендацій, які можуть мати значення для подальшого удосконалення правозастосовчої діяльності. Для досягнення зазначеної цілі у процесі дослідження вирішувалося таке основне завдання: проаналізувати фактори, що впливали на судовий розсуд та особливості винесення рішення в період Нового часу в країнах Європи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У період Нового часу вчення про природне право звільнялось від богословських тлумачень, його також не ототожнювали із загальнонародним правом. Природне право розглядали як сукупність тих ідеальних норм, які повинні слугувати орієнтиром для будь-якого законодавства. Такий напрям у правознавстві створив концепцію природного права, яка була основоположною в юриспруденції в цей час. Основний постулат цієї концепції – висновок про те, що поруч із позитивним правом у суспільстві існує природне право, яке відображає глибокий, основоположний в житті людей феномен, джерелом якого є природний порядок речей [4, с. 143-144].

Концепцію природного права, яка акцентувала на активній природі людського інтелекту, проголошувала невідчужуваність та незмінність природних прав і свобод, розвинули у працях такі вчені, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза [4, с. 145].

Філософи Нового часу Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза наголошували на тому, що суддя при здійсненні судового угляду повинен застосовувати закони держави, які відповідають природним законам та відображають основоположні ідеї природного права. В іншому випадку застосування таких законів може призвести до неправомірних рішень. Якщо у законі є недоліки, суддя не повинен його застосовувати, створювати будь-які нові норми та правила поведінки, а повинен використовувати норми природного права [4, с. 152].

У літературі підкреслюється, що ідея поділу влади в працях Ш. Монтеск'є, як і в роботах інших мислителів того періоду, особливо у Ж.-Ж. Руссо, ґрунтується на усвідомленні необхідності обмежити монополію влади монарха, диктат абсолютизму. Водночас слід осмислити, що, акцентуючи увагу на обґрунтовану Ш. Монтеск'є необхідність поділу державної влади на складові частини (гілки), що виключає узурпацію влади в одних руках, дослідники часом забувають про те, що ці гілки належать одному дереву - державі, а тому неспроможні думки про абсолютизацію окремих гілок влади. Кожна з гілок влади характеризує, а точніше, уособлює певну сферу докладання владних повноважень. Визнання наявності трьох гілок влади – це, по суті, визнання правомірності, а скоріше - необхідності спеціалізації влади відносно провідних напрямів державного будівництва. Можна і треба говорити про самостійність кожної гілки державної влади. Однак самостійність на практиці нерідко сприймається як автономність існування кожної гілки влади. А це, на наш погляд, неприпустимо. Забезпечення інтересів держави досягається не відособленістю гілок влади, як і не протистоянням гілок влади, і тим більше не їх відкритою конфронтацією, а тісним взаємним

співробітництвом, точним виконанням кожною з гілок влади своїх функцій. Об'єктивна дійсність така, що всі гілки влади мають потребу одне в одному, що вони утворюють закінчене єдність, іменоване державною владою, тільки своєю сукупністю, тільки виступаючи як елементи єдиної системи. Навіть просте ослаблення хоча б одного такого елемента здатне призвести до руйнування системи, паралічу влади в цілому, в кращому ж випадку – до зниження її дієздатності [5, с. 3].

Англійський теоретик права XVIII століття В. Блекстоун зазначав, що «людські закони є нечинними, якщо вони суперечать «природному праву». Суддя, який має повноваження на застосування права, не робить нічого поганого, коли застосовує природне право, яке не можна знайти у позитивних джерелах. Коли суддя доходить висновків, які не ґрунтуються на позитивному праві, він застосовує право, яке вічно існує у суспільстві, а не створює нове право. Суддя, який не обмежений у своїй діяльності «законами у книгах», а йде далі писаного тексту, діє не у протилежності, а відповідно до права [4, с. 154].

У період XVIII століття – часи найбільшого підйому природно-правового настрою, під виглядом тлумачення та заповнення закону, судді при вирішенні конкретних справ привносили в життя те, що їм здавалось витікало із принципів природного права. У такий спосіб, в значній мірі досягалась пристосованість старого права до нових умов життя. Однак наділення суддів широкою свободою дій сприяло розвитку безмежного суддівського суб'єктивізму, прийняттю самих довільних рішень, і в той же час до ще більшого посилення невизначеності права та судового свавілля. Така тенденція призвела до підвищення залежності суддів від закону, до усунення можливості суддівського суб'єктивізму, та повного позбавлення суддів можливості тлумачення [4, с. 154-155].

У другій половині XVIII століття поширеною є ідея формалізації права, яка згодом була відображена у концепції позитивізму. Її прихильники пов'язували здійснення судового угляду тільки із застосуванням закону незалежно від його змісту, та не розмірковуючи над тим, як він впливає на суспільство. Вважали, що лише законність, як підстава і принцип здійснення правосуддя, виключала можливість будь-якого судового свавілля. Згідно з концепцією позитивізму, право – це будь-які акти, встановлені державою, незалежно від їх змісту. Відбувалося ототожнення права та закону. Позитивне право не може бути добрим чи поганим, правильним чи неправильним, зрозумілим чи незрозумілим, воно є і його треба дотримуватися. Таким чином, позитивісти ігнорували природні і моральні начала в праві. Протягом тривалого часу заперечували можливість суддів тлумачити закони. Від суддів вимагали застосовувати закони в «чистому вигляді» без посилань на їх тлумачення чи неоднозначне трактування [4, с. 155].

На думку І. Бентама, судовий угляд повинен ґрунтуватися на чіткому законі. Проблема його застосування полягає лише у тому, що законодавець схильний нечітко формулювати закон, чим керуються судді, здійснюючи тлумачення законів у своїх інтересах та возвеличуючи своє право як велике та досконале. Він гостро виступав проти підміни закону суддівським тлумаченням, наголошував на неухильному дотриманні закону без будь-якого відхилення. У разі законодавчої прогалини чи колізії законодавчих актів, суддя не може заповнити вказані недоліки власним правотлумаченням, а зобов'язаний звернутися до законодавця із пропозиціями щодо усунення недоліків [4, с. 157-158]. Італійський мислитель Чезаре Беккарія виступав проти надмірного розширення меж судового угляду, вбачаючи у цьому варіант узаконеного свавілля [4, с. 158].

У період формування європейського кодифікованого законодавства, коли воно співіснувало з систематизованим і опрацьованим юристами-вченими римським правом, держава прагнула максимально його конкретизувати, щоб не дати можливості суддям за своїм розсудом вносити в нього зміни під приводом тлумачення. Так, автори Пруського земського уложення 1774 року, переслідуючи мету створення ясного і доступного закону без жодної прогалини, надали непомірно казуїстичний характер укладенню, детально регламентували місце кожної людини в державі. Німецький дослідник І. Кункель характеризував цей закон в якості «монстра, який вбиває дух» через його нескінченну казуїстику і норми, що позбавляють суддів і підданих свободи дій. «Вільгельм II, даючи дозвіл на публікацію Пруського загального земського права, строго наказував суддям для «уникнення Нашої монаршої Немилості і суворої кари ні на крок не відступати від ясних і чітких норм закону з причини уявних філософських просторікувань або під приводом тлумачення, що впливає з його букви і духу». У разі сумніву судді зобов'язані були подавати запит до комісії по законодавству. Так, земське право за допомогою майже 17 тисяч параграфів, позитивна мета яких була безсумнівна, але число яких викликає посмішку з позицій сьогодення, намагалося дати точну відповідь судді на кожне питання і тим самим зробити для нього по можливості зайвою проблему тлумачення». Якщо ж зміст і сенс норми викликали в судді сумнів, він зобов'язаний був звернутися за роз'ясненнями до комісії по законодавству або до міністра юстиції. Цей акт також

наказував суддям при розгляді справ у суді не брати до уваги думку вчених і попередніх судових рішень. Однак судова практика підтвердила абсурдність таких настанов, оскільки з'ясувалось, що законодавець навіть при великій увазі не зможе ані виявити, ані врегулювати все різноманіття проблем, що можуть виникнути, атому повинно залишитися місце в судовій практиці, яке конкретизує застосування закону стосовно непередбачених окремих випадків і адаптує його до мінливих потреб суспільства [7, с. 16].

У юридичній літературі імперського періоду проблема розсуду в правозастосовчій діяльності розглядалася і в ряді спеціальних робіт, і у виданнях з теорії (енциклопедії) права, державного, цивільного, кримінального права у зв'язку з різними проблемами – розумінням права, співвідношенням між джерелами права, застосуванням і тлумаченням права, подоланням прогалин у праві, теорією поділу влади, співвідношенням права і держави, відношенням до школи “вільного права” тощо. В цілому можна констатувати негативне ставлення юриспруденції імперського періоду до ідей вільного суддівського розсуду, причиною чого є особливості юридичної дійсності Російської імперії того часу [8, с. 11].

Так, в різних своїх роботах Г.Шершеневич критикував засади справедливості і доцільності, які можуть замінити принцип законності в правозастосовчій діяльності. Власні причини негативного ставлення до ідей суддівського розсуду в контексті розуміння школи вільного права формулює Ф. Тарановський у своїй основній праці «Енциклопедія права». Однак, найбільш послідовним і яскравим критиком ідей суддівського розсуду і «вільного знаходження права» був видатний цивіліст, випускник Київського Імператорського університету Св. Володимира – Й. Покровський, який відстоював свою точку зору майже двадцять років. Поряд з проф. Й. Покровським негативно ставився до проблематики розсуду і один з фундаторів юридичної герменевтики Є. Васковський, вказуючи, на прогалини у праві і те, яким чином ці прогалини можуть бути усунені [8, с. 11-12].

Проголошення юридичного позитивізму основоположною течією XIX століття призвело до визнання закону єдиним джерелом права. Російські вчені критично ставились до застосування природного права, зазначаючи, що за відсутності позитивних норм права, надавати російським суддям можливість звертатися до природного права небезпечно, оскільки немає єдиного спільного критерію справедливості, а норми природного права не є чітко визначеними, що сприяє поширенню судового свавілля [4, с. 171].

Таким чином, доктрина імперської юриспруденції була неоднозначною в оцінці феномену дискреції. Були автори, які негативно ставилися до суддівського розсуду, але були й прихильники доктрини дискреції. На думку П. Люблінського, така поляризованість відношення до суддівського розсуду обумовлена змішуванням понять дискреції і свавілля, що було характерним не тільки для вітчизняного правознавства, але й західноєвропейського [8, с. 12].

Період XVIII-XIX століття характеризувався посиленням ролі позитивізму на фоні бурхливого розвитку капіталістичних відносин, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяли раціональному поясненню природного права. При цьому пріоритетними були етичні постулати, моральні закони та імперативи, які доповнювали позитивне право, що спростовувало його неспроможність регулювати суспільні відносини. Існувала лише апіорність природного права, яку зводили до моралі, відкидаючи його метафізичну основу. Концепція позитивізму наполягала на обмеженні судового угляду рамками закону, у зв'язку з чим суддя майже не застосовував природне право. Природне право зводилося до формування у свідомості судді правових ідеалів з метою належного обґрунтування позитивного права, що, на переконання позитивістів, не могло позначитися на змісті ухвалюваного суддею рішення [4, с. 159-160].

Значний внесок у розвиток ідей природного права зробив Еммануїл Кант. В основі його вчення лежав категоричний імператив, який полягав у моральній автономності особистості, її абсолютній самоцінності, її здатності створювати для себе закони, знати свій обов'язок та особисто виконувати його [9, с. 130-131].

Філософ наполягав на обмеженні судового угляду рамками закону: «Юрист шукає закони, які гарантують дотримання прав, не за своїм углядом, а за обнародуваним і санкціонованим вищою владою зібраним законам. Від нього не можна по справедливості вимагати доказу істинності та правомірності цих законів, так само, як і захисту від висловлюваних розумом заперечень проти них. Тільки положення закону вказують, що відповідає праву, а питання про те, чи відповідають праву самі закони, юрист повинен відкинути як некоректне. Безглуздо ухилятися від підпорядкування зовнішній і вищій волі законодавця на тій підставі, що вона нібито не відповідає розумності. Адже статус законодавця полягає саме у тому, що він надає своїм підданим право судити про слушність і неслухність не за їхніми власними переконаннями, а відповідно до приписів законодавчої влади.

Обов'язок юриста полягає лише у тому, щоб застосовувати чинні закони й не досліджувати того, чи потребують вони вдосконалення» [4, с. 161-162].

Для Гегеля застосування законів та розв'язання колізій неможливе без звернення до розуму судді, адже в іншому випадку застосування законів перетворилось би у дещо механічне. Однак, якщо юристи хочуть покінчити з колізіями шляхом покладення на угляд судді всіх питань, то такий вихід є значно гіршим від недоліків, які суддя повинен усунути, оскільки колізія також притаманна думці та свідомості судді, тоді як несвідоме рішення взагалі було б свавільним. Вчений був прихильником закону, яким зобов'язаний керуватися суддя, не заперечуючи при цьому суб'єктивного погляду судді [4, с. 166].

Трактуючи Ерліха сьогодні, загальними ознаками свободи суддівського розсуду можна визначити: по-перше, свободу судді у виборі, тобто її творчий характер; по-друге, відносність такої свободи, її обмеженість правовими нормами; по-третє, відповідальний характер свободи. Саме така тріада ознак свободи суддівського розсуду «вибір-творчість-відповідальність» дозволить судді не просто механічно застосовувати правові норми, але й вирішувати спори з точки зору розумності, справедливості, доцільності та «духу права»; стане запорукою правосудного рішення, в якому не стільки стверджуються абсолютні цінності, буття яких неможливо довести як факт, скільки виражається переконання судді в тому, що без таких цінностей світ не здатний до морально виправданого існування і морального оновлення [10, с. 167].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, суттєвий вплив на суддівський розсуд в період Нового часу, Просвітництва, Відродження мали розвиток природно-правової та позитивістської концепцій праворозуміння.

Подальший розвиток історико-правової думки та філософії права, їх впливу на суддівський розсуд може стати предметом наступних досліджень.

Джерела та література

1. Кравчук М. А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції) / М. А. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – 2015. – Випуск 33. – Ч. 1. – С. 21-24.
2. Кравчук М. Судовий розсуд (дискреція): історія становлення та сучасність / М. Кравчук // Dyskrecjonalna władza sędziego. Zagadnienia teorii i praktyki. – Tarnobrzeg: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2012. – S. 67-73.
3. Кравчук М. Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду в країнах Західної Європи в період Середньовіччя / М. Кравчук // Історико-правовий часопис. – 2019. – № 1 (13). – С. 19-24.
4. Гришук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія / О. В. Гришук, Д. І. Попов. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. – 320 с.
5. Фоков А. Судебная власть в системе разделения властей / А. Фоков // Российский судья. – 2007. – № 10. – С. 2-3.
6. Папкова О. А. Судейское усмотрение в гражданском процессуальном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Папкова. – М., 1997. – 22 с.
7. Поповський Д. П. Застосування суддівського розсуду в країнах романо-германської правової сім'ї / Д. П. Поповський // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 10-1. – Т. 1. – С. 15-18.
8. Куфтирев П. В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П. В. Куфтирев; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 20 с.
9. Костицький М. В. Філософія права / М. В. Костицький. – К.: ЮрінкомІнтер, 2000.
10. Донченко О. П. Свобода суддівського розсуду: від Ерліха до сучасності / О. П. Донченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – Випуск 6. – Т. 2. – С. 164-168.

Кравчук Н. Історико-правова характеристика статусу судей и судебного усмотрения в период Нового времени. Ключевой задачей государственных органов в современном правовом государстве является защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, поэтому с помощью национального законодательства государство пытается создать соответствующую судебную систему, которая бы способствовала реализации поставленной задачи. Вместе с тем,

судебная система любого государства формируется не только на основе современного законодательного урегулирования, но и с использованием исторических наработок, которые формировались веками. Данное исследование обусловливается необходимостью историко-правовой характеристики проблемы судебское усмотрения и подготовки на этой основе рекомендаций, которые могут иметь значение для дальнейшего совершенствования правоприменительной деятельности. Для достижения указанной цели в процессе исследования были проанализированы факторы, которые влияли на судебное усмотрение и особенности вынесения решения в период Нового времени в странах Европы. Сделан вывод о том, что существенное влияние на судебское усмотрение в период Нового времени, Просвещения, Возрождения оказывало развитие естественно-правовой и позитивистской концепций правопонимания. Период XVIII-XIX веков характеризовался усилением роли позитивизма на фоне бурного развития капиталистических отношений, массовых открытий в науке и технике, которые способствовали рациональному объяснению естественного права. При этом приоритетными были этические постулаты, моральные законы и императивы, которые дополняли позитивное право, опровергалась его несостоятельность регулировать общественные отношения. Провозглашение юридического позитивизма основополагающим течением XIX века привело к признанию закона единственным источником права. Концепция позитивизма настаивала на ограничении судебного усмотрения рамками закона, в связи с чем судья почти не применял естественное право.

Ключевые слова: статус судей, судебное усмотрение, позитивизм, естественное право.

Kravchuk M. Historical and Legal Characteristic of the Judges' Status and Judicial Discretion in Modern Times. The principal objective of public authorities in the modern states ruled by law is to protect the rights, freedoms and legitimate interests of the individual and citizen. That is why, with the help of national legislation, the state is trying to create an appropriate judicial system that would facilitate the accomplishment of this task. The judicial system of any state is formed not only on the basis of modern legislative regulations but also relying on the historical background knowledge accumulated over the centuries. The goal of this research is to provide a well-grounded historical and legal description of the issue of judicial discretion and thus create a basis for recommendations that may be important for further improvement of law enforcement. To achieve this goal, the study focused on revealing the factors that influenced the judiciary and peculiarities of the adjudication in European countries of Modern Times. Conclusions of the study clarify that the development of natural law and the concepts of legal thinking had a significant influence on judicial discretion during the period of Modern Times, Enlightenment, and Renaissance. The period of the XVIII-XIX centuries was characterized by the strengthening of the role of positivism on the background of the rapid development of capitalist relations, mass discoveries in science and technology, which contributed to the rational explanation of natural law. At the same time, the priority was ethical postulates, moral laws and imperatives, which complemented the positive law, which denied its inability to regulate social relations. The proclamation of legal positivism as the fundamental current of the nineteenth century led to the recognition of the law as the only one source of law. The concept of positivism insisted on limiting judicial review by the law, so natural law was not almost applied by judge.

Key words: status of judges, judicial discretion, positivism, natural law.

Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.)

У статті досліджено основні форми контролю з боку державних і партійних органів за діяльністю, організаційною структурою та кадровим складом органів державної безпеки УРСР в умовах панування тоталітарного режиму. Встановлено, що в цей період відбувалися процеси послаблення державного і посилення партійного контролю за органами державної безпеки. Конституції СРСР 1936 р і УРСР 1937 р визначили приналежність НКВС-НКДБ-МДБ УРСР до категорії союзно-республіканських органів Народного комісаріату (міністерств) і наявність подвійного підпорядкування як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату (міністерству). Однак підпорядкованість органам влади УРСР носила формальний характер. Партійний контроль носив системний і всеосяжний характер. Його основними формами були: ознайомлення з документами і матеріалами про напрямки роботи, заслуховування звітів про результати, обстеження і перевірка підрозділів органів державної безпеки, попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки. Існували певні колізії між загальносоюзним і республіканським законодавством у питаннях визначення юридичного статусу НКВС УРСР. Вони були усунуті з прийняттям Конституцій СРСР 1936 р. і УРСР 1937 р. Формально їх норми визначили належність НКВС УРСР до категорії союзно-республіканських народних комісаріатів і наявність подвійного підпорядкування як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату.

Ключові слова: органи державної безпеки, державний контроль, партійний контроль, Державне політичне управління (ДПУ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), Міністерство державної безпеки (МДБ).

Постановка наукової проблеми та її вивчення. У період панування в Україні тоталітарного режиму впродовж 1929–1953 рр. органи державної безпеки мали надзвичайно широкі повноваження в різних сферах діяльності. Однак не зважаючи на це, вони, як і всі інші ланки карального механізму, перебували під постійним контролем партійно-радянського керівництва СРСР і УРСР. Втім зміст, обсяг, види та напрями такого контролю змінювалися в залежності від етапів трансформації тоталітарної системи. Вивченням цієї проблематики у різний час займалися В. Д. Голіченко [1], В. В. Сенюшкін [2], Д. А. Тихоненков [3]. Водночас спеціального історико-правового дослідження, яке б висвітлювало здійснення контролю з боку партійно-державних структур за органами державної безпеки в період панування тоталітарного режиму в Україні, не проводилося.

Формулювання мети та завдань статті. Метою даної статті є історико-правовий аналіз стану державного та партійного контролю за органами ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР, висвітлення його основних форм і напрямів та оцінка ефективності. Поза рамками статті залишилися питання прокурорського нагляду за органами державної безпеки, як однієї з форм державного контролю, оскільки вони були предметом окремого дослідження автора.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів досліджень. На початку 1930-х рр. відповідно до ст.ст. 41 і 43 Конституції УСРР голова ДПУ УСРР хоч і входив до складу РНК УСРР на правах уповноваженого ОДПУ з дорадчим голосом, але в її засіданнях участі практично не брав. Відповідно припинилася і будь-яка звітність ДПУ перед ВУЦВК і РНК. Подібна тенденція в майбутньому тільки посилювалася.

Взаємовідносини місцевих органів державної безпеки з місцевими партійними і державними установами визначались статтями 73–74 Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР, затвердженого головою ДПУ УСРР у вересні 1930 р. Начальники міських і районних апаратів ДПУ мали інформувати міські і районні партійні та державні органи про політичний стан адміністративно-територіальних одиниць. Начальник сектору ДПУ під час виїзду до районів і міст міг вступати в контакт з міськими та районними партійними комітетами як офіційний представник ДПУ УСРР. Крім цього, у випадку загострення ситуації в певній місцевості начальник сектору ДПУ за необхідності мав право виступати на бюро або

президіях місцевих партійних і державних органів з відповідними інформуванням [4, с. 517].

Юридичний статус НКВС УСРР відразу після його створення не був чітко визначений, адже положення про загальносоюзний НКВС хоча і було розроблене, однак офіційного затвердження не отримало [5, с. 51–52; 6, с. 37]. Саме воно, до речі, мало б детально регулювати діяльність республіканських наркоматів. До того ж, тільки 22 січня 1935 р., згідно з постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР» [7] була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена у новій редакції ст. 44 Конституції УСРР 1929 р.

Але конституційні норми не внесли повної ясності у питання щодо статусу наркомату. Згідно з новою редакцією ст. 44 Конституції УСРР 1929 р. НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно у своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. У той же час, відповідно до згаданої вище постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом.

Існуюча невідповідність була усунута з прийняттям нових союзної та республіканської конституцій. Статті 48 і 51 Конституції УРСР 1937 р. закріпили, що НКВС УСРР належить до союзно-республіканських народних комісаріатів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату [8, с. 13]. Звичайно, вказані норми мали формальний характер і фактичного підпорядкування НКВС УРСР органам державної влади республіки, зокрема РНК УРСР насправді так і не відбулось.

Після створення НКДБ УРСР 21 березня 1941 р. Верховна Рада УРСР внесла відповідні зміни та доповнення до статей 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР визначався в якості союзно-республіканського наркомату, а нарком державної безпеки був введений до складу РНК УРСР. Але його діяльність в складі уряду носила формальний характер. Така ж ситуація мала місце й у повоєнний час, після перейменування НКДБ у МДБ.

Згортання державного контролю за органами державної безпеки з боку вищих та місцевих органів влади намагалися замінити внутрішньовідомчим контролем фінансово-господарської діяльності. В першій половині та середині 1930-х рр. було видано нормативні акти щодо бюджетної дисципліни та фінансової роботи в органах державної безпеки, а також проведено обстеження фінансової діяльності місцевих органів. Зокрема, це наказ ДПУ УСРР № 252 від 15 серпня 1932 р. і циркуляр НКВС УСРР № 14 «Про впорядкування фінансової роботи в місцевих органах НКВС УРСР» від 26 вересня 1936 р., які були спрямовані на зміцнення фінансової дисципліни, покращення діяльності секретарів-рахівників міськрайапаратів, удосконалення матеріального й фінансового обліку та звітності [9, арк. 125; 10, арк. 139; 11, арк. 97].

Ревізії фінансово-господарської діяльності місцевого апарату органів державної безпеки проводилися надалі. Так, наприклад, у 1948 р. таким перевіркам були піддані УМДБ Ворошиловградської, Закарпатської, Львівської, Чернігівської та Ізмаїльської областей, Львівська школа МДБ УРСР. У виданому 25 березня 1948 р. наказі МДБ УРСР № 026 «Про покращення фінансово-господарської діяльності в органах МДБ УРСР і посилення контролю за правильним і економним витрачанням грошових коштів і матеріальних цінностей» ФВ УМДБ наказувалося здійснювати ревізії міськрайорганів МДБ, виявляти факти порушень, незаконного витрачання коштів і розкрадань, проводити розслідування та притягати винних до відповідальності. Щоквартально матеріали ревізій мали доповідатися начальнику ФВ МДБ УРСР [12, арк. 68-70, 84-86; 13, арк. 36-40, 78-80, 102-103; 14, арк. 42-44].

Відомчий контроль за секретними видатками органів державної безпеки регулювався інструкцією НКВС СРСР № 177 від 28 серпня 1939 р. і передбачав щоквартальну перевірку секретної звітності за ст. 9 кошторису відомства спеціальними перевірними комісіями у складі керівництва основних оперативних підрозділів і ФВ НКВС-НКДБ-МДБ. Наприкінці 1947 – на початку 1948 рр. в МДБ УРСР на підставі інструкцій господарського управління та ФВ МДБ СРСР № 28ф-37ц від 11 вересня 1947 р. і ФВ МДБ СРСР № 28ф/17356 від 29 жовтня 1947 р. була проведена річна інвентаризація майнових і матеріальних цінностей, які перебували на обліку за лінією секретно-оперативних витрат. У серпні 1948 р. були здійснені ревізії секретно-оперативних витрат в УМДБ Тернопільської, Чернігівської та Житомирської областей [15, арк. 185; 16, арк. 88-92; 17, арк. 73; 18, арк. 62, 154-156].

В умовах послаблення державного контролю за органами державної безпеки зростали роль і значення контрольних повноважень партійних структур. Партійний контроль стосувався найважливіших напрямів діяльності, організаційної структури та кадрового забезпечення органів

державної безпеки.

Основними формами контролю з боку партійних структур за діяльністю органів державної безпеки були ознайомлення з документами та матеріалами, які відображали результати цієї роботи, а також заслуховування звітів про її підсумки. Питання діяльності органів державної безпеки регулярно обговорювалися на засіданнях ПБ ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У. Приймалися відповідні постанови партійних структур, у яких надавалася оцінка результатів цієї діяльності, передбачалося, в разі необхідності, застосування заходів впливу або притягнення до відповідальності. Органи державної безпеки надсилали до партійних інстанцій різноманітні звітні матеріали про свою діяльність – спецповідомлення, доповідні записки, довідки, листи тощо.

Значний обсяг звітної документації стосувався стану кадрової роботи в органах державної безпеки. Відповідні звіти, довідки, доповідні записки, статистичні дані регулярно направлялися до управління кадрів (з 1948 р. – адмінвідділу) ЦК КП(б)У, структур, які здійснювали контроль за станом укомплектованості та діяльністю органів НКДБ–МДБ. При цьому звітувалися як наркомат (міністерство) загалом, так і окремі УНКДБ–УМДБ зокрема.

Приміром, у звіті про роботу відділу кадрів НКДБ УРСР за період з липня 1943 р. по 1 січня 1945 р. керівництво НКДБ УРСР доповідало про формування кадрового складу органів державної безпеки після вигнання нацистів, стан апаратів НКДБ УРСР і УНКДБ областей, чисельність особового складу, його затвердження партійними інстанціями, роботу з висунення на вищі посади, проведення атестування, спеціальної перевірки співробітників, організаційно-штатні зміни та обліково-статистичну роботу [19, арк. 1-20]. До звіту додавалися відповідні довідки, відомості та списки [19, арк. 21-30].

У річному звіті відділу кадрів НКДБ УРСР за 1945 р. керівництво наркомату доповідало про підбір і комплектування кадрів, вивчення і розстановку особового складу, звільнення з органів працівників, які не відповідають вимогам роботи, підготовку, виховання та підвищення кваліфікації кадрів, облік кадрів і стан особових справ та спецперевірки, затвердження номенклатурного складу в партійних органах і НКДБ СРСР [20, арк. 1-17].

На виконання постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1951 р. «Про недоліки в роботі з кадрами в міністерствах і відомствах Української РСР» та у зв'язку з некомплектом кадрів МДБ УРСР просило ЦК КП(б)У прийняти спеціальну постанову про направлення 384 комуністів з посад секретарів і завідувачів відділів обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У для роботи в органах МДБ і міліції та ще 324 особи з партійних, радянських і комсомольських працівників областей на посади оперативного складу. Про недоліки в роботі з кадрами МДБ УРСР у цей же період подало до ЦК КП(б)У відповідну довідку. Проблеми кадрової роботи були обговорені на засіданні працівників кадрових підрозділів МДБ УРСР, яке відбулося в листопаді 1951 р. [21, арк. 271-272, 283-299, 372-469]

Контроль за станом кадрів на рівні обласних УНКДБ здійснювали місцеві партійні комітети. Вони виявляли некомплект номенклатурних посад, необхідність заміни керівних співробітників, які не відповідали займаним посадам або були малоефективними в роботі, та доповідали про це в ЦК КП(б)У [22, арк. 34-36; 23, арк. 12-22; 21, арк. 234-239].

Дієвою формою партійного контролю була перевірка, обстеження роботи окремих підрозділів органів державної безпеки. Наприклад, у вересні–жовтні 1948 р. комісією ЦК КП(б)У була проведена перевірка політико-морального стану особового складу відділу охорони МДБ УРСР. Вона встановила факти «нездорової обстановки» у відділі, парторганізація, яка налічувала 265 членів ВКП(б) і 38 кандидатів в члени ВКП(б), працювала, на думку комісії, незадовільно. На підставі цих матеріалів 5 жовтня 1948 р була прийнята постанова ПБ ЦК КП(б)У «Про політико-моральний стан особового складу відділу охорони МДБ УРСР» (протокол №179, п.8-з). За неналежне виконання керівництвом відділу своїх обов'язків начальник і заступник начальника були звільнені з посад. Міністру і секретарю партійного комітету МДБ УРСР наказувалося розробити заходи з «оздоровлення» колективу відділу. Ситуацію пропонувалося обговорити на партійному комітеті МДБ УРСР та провести «виховну роботу». До 1 січня 1949 р. міністр і секретар парткомітету МДБ були зобов'язані прозвітувати до ЦК КП(б)У про виконання постанови [24, арк. 46-61].

Формою партійного контролю за діяльністю органів державної безпеки, яка вважалася винятковою прерогативою ЦК ВКП(б), було попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності. У такому порядку, наприклад, приймався згаданий раніше наказ МДБ СРСР № 00378 «Про покращення слідчої роботи в органах МДБ» від 24 липня 1947 р. та низка інших відомчих нормативних актів [4, с. 643-647; 25, арк. 100-106]. Так само приймалися рішення щодо важливих організаційно-штатних змін.

Контроль за кадровим складом органів державної безпеки відбувався в кількох напрямках. Насамперед, партійні органи контролювали процес відбору та прийняття на службу співробітників. За постановою ОБ ЦК ВКП(б) від 11 червня 1930 р. для відбору кандидатів на роботу в органи ОДПУ при окружних партійних комітетах організовувалися спеціальні комісії в складі завідуючого кадрами окружного партійного комітету, начальника окрвідділу ДПУ та керівника відповідного підприємства. Вони направляли кандидатів на курси, що діяли при органах ДПУ [26, арк. 148].

Партійні структури повністю контролювали відбір кандидатів до відомчих закладів освіти органів державної безпеки. ПБ ЦК ВКП(б) і ПБ ЦК КП(б)У визначали кількісний склад кандидатів на навчання для кожної області, так звану розверстку, а на місцях створювалися комісії під головуванням секретарів обкомів, які здійснювали безпосередній відбір осіб.

Партійний контроль за органами державної безпеки забезпечувався ще й за рахунок прямих призначень партійних функціонерів на керівні посади в структури ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ. Процедура таких призначень, які ми умовно назвали «партійно-комсомольським призовом», активно застосовувалася з другої половини 1930-х рр.

Не останню роль у перетворенні органів державної безпеки у цілком контрольовану ВКП(б) структуру відіграла практика введення керівників ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ до складу вищих партійних інстанцій. У різний час до членами (кандидатами в члени) ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), ПБ і ОБ ЦК КП(б)У були В. А. Балицький, К. М. Карлсон, І. М. Леплевський, С. Ф. Реденс, О. І. Успенський та інші.

Партійні інстанції встановили повний контроль за призначеннями на керівні посади як в системі центрального апарату, так і в місцевих органах НКВС–НКДБ–МДБ. На початку досліджуваного періоду було сформовано єдиний механізм призначення посадових осіб незалежно від їх місця в організаційно-штатній ієрархії. Кандидатури на посади від начальника районного відділення і вище мали бути погоджені по черзі Секретаріатом і ОБ та остаточно затверджені ПБ ЦК КП(б)У [27, с. 186-187].

Згодом було введено поняття «номенклатурні посади». Призначення та звільнення з них могли відбуватися тільки після рішення відповідного партійного органу, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому КП(б)У, та виданого на підставі цього наказу союзного і республіканського наркомату (міністерства) або обласного управління державної безпеки.

Наприклад, на початок 1945 р. в органах НКДБ УРСР було 987 номенклатурних посад. Це 13 категорій керівних посад в місцевих органах і центральному апараті НКДБ УРСР [19, арк. 10, 23]. У 1945 р. кількість номенклатурних посад була збільшена до 1251 (779 посад – номенклатура ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР і 472 посади – номенклатура ЦК КП(б)У). Номенклатуру ЦК КП(б)У становили начальники райвідділень НКДБ УРСР, а вищі за них посади вважалися номенклатурою ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР. Подання матеріалів на затвердження мали здійснювати відділи кадрів органів НКДБ [28, арк. 7 зв. - 8 зв.].

Співробітники органів державної безпеки, які призначалися на номенклатурні посади і подавалися на затвердження в партійні інстанції, попередньо проходили спецперевірку. Наприклад, у листопаді 1945 р. в УНКДБ Кам'янець-Подільської області на 52 номенклатурні посади ЦК КП(б)У та НКДБ УРСР було затверджено в ЦК КП(б)У 40 осіб. Стосовно 12 осіб документи не подавалися через наявність на них компматеріалів або у зв'язку з незавершеністю спец перевірки [22, арк. 97–101]. Компрматеріали могли бути підставою звільнення співробітників з номенклатурних посад за поданням обкому КП(б)У та рішенням ЦК КП(б)У [22, арк. 69–71].

На працівників НКДБ, які входили до номенклатури посад ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та відповідно НКДБ УРСР і НКДБ СРСР, обкоми партії мали надавати партійні характеристики. Часто місцеві партійні структури відмовлялися це робити. Тому в червні 1945 р. НКДБ УРСР просив ЦК КП(б)У дати вказівку обкомам КП(б)У про видачу таких документів відділам кадрів обласних УНКДБ [22, арк. 16, 38].

У післявоєнний час номенклатура посад МДБ УРСР була визначена циркуляром МДБ УРСР № 001 від 25 квітня 1947 р. [29, арк. 1-3]. Станом на 1 червня 1947 р. по всім органам МДБ УРСР до номенклатури ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, МДБ СРСР і МДБ УРСР за списком входило 4889 посад, з яких 2510 були посадами керівного складу місцевих органів МДБ УРСР і 2379 – рядового складу центрального апарату МДБ УРСР [29, арк. 7-10].

Була розмежована компетенція вищих партійних інстанцій у питаннях призначення кандидатів на номенклатурні посади. Станом на березень 1947 р. міністра державної безпеки УРСР і його заступників, начальників 25 обласних УМДБ спочатку затверджувало ПБ ЦК КП(б)У, а остаточно – ПБ ЦК ВКП(б). Начальника Харківської міжкрайової школи МДБ – ОБ ЦК КП(б)У і ОБ

ЦК ВКП(б). Призначення на всі інші номенклатурні посади затверджувалися рішеннями ПБ, ОБ або Секретаріату ЦК КП(б)У [29, арк. 4-6].

Система призначень на керівні посади в органах державної безпеки, яка сформувалася у післявоєнний час, забезпечила повний контроль з боку вищих партійних інстанцій СРСР, насамперед, ПБ ЦК ВКП(б), за призначеннями керівництва МДБ УРСР і УМДБ областей УРСР, а вищого партійного керівництва УРСР – за призначеннями керівників середньої ланки МДБ УРСР, УМДБ областей і підпорядкованих їм місцевих органів. Обкоми і райкоми КП(б)У контролювали призначення рядового оперативного та неоперативного складу обласних УМДБ, міських, районних і окружних відділів і відділень. Така система сприяла певній незалежності начальників обласних УМДБ від місцевого партійного керівництва, оскільки секретарі обкомів КП(б)У не мали впливу на процес призначення останніх. Водночас, начальники обласних УМДБ призначення своїх підлеглих мали узгоджувати з місцевими партійними структурами. Це був своєрідний тоталітарний аналог моделі «стримок і противаг», за рахунок якої досягався певний баланс інтересів різних партійних груп в керівництві ВКП(б) щодо здійснення кадрової політики в органах державної безпеки. Водночас, вказана модель дозволяла забезпечувати централізацію та обмежувала місцеві впливи при вирішенні кадрових питань.

Ще однією формою партійного контролю за органами державної безпеки був контроль за політичною благонадійністю співробітників та їх належне ідеологічне виховання. Для цього в структурі спецслужби створили партійні та комсомольські осередки. Вже наприкінці 1920-х рр. їх діяльність була спрямована на забезпечення відданості особового складу органів державної безпеки політиці, яка проводилася керівництвом ВКП(б), боротьбу з прибічниками опозиції в лавах спецслужби та усунення з посад небажаних з ідеологічних міркувань співробітників.

У 1930-ті рр. мережа партійних і комсомольських структур в органах державної безпеки була розширена, формувалися осередки окремих підрозділів, наприклад, ОБ КОВО [30, арк. 211–212], 3-х відділів (відділень) органів НКВС [26, арк. 157]. Вводилися посади звільнених секретарів парткомів УНКВС і НКВС УРСР [31, арк. 78-78 зв.].

В умовах зростання ролі та значення партійних осередків в органах державної безпеки, деякі з них намагалися перебирати на себе керівні функції. На засіданні ПБ ЦК КП(б)У від 11 липня 1939 р. (протокол №13, п.194-оп) з цього приводу була затверджена спеціальна постанова «Про рішення бюро первинних парторганізацій Житомирського та Ворошиловградського УНКВС». Зверталася увагу на те, що окремі бюро первинних парторганізацій обласних УНКВС, неправильно зрозумівши постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р., втручаються в оперативну діяльність УНКВС, підміняють керівництво УНКВС, порушують принципи єдиноначальності та конспірації. ПБ ЦК КП(б)У наголошувало, що основне завдання первинних парторганізацій обласних УНКВС – підвищувати ідейно-політичний рівень працівників УНКВС, виховувати в них «відчуття більшовицької пильності та безмежної відданості справі партії Леніна-Сталіна», зміцнювати дисципліну, допомагати керівництву УНКВС, вести боротьбу з недоліками в роботі [26, арк. 200-205].

Однак намагання партійних осередків втручатися в службову діяльність органів державної безпеки продовжувалося й надалі. Так, Полтавський обком КП(б)У в серпні – вересні 1951 р. просив ЦК КП(б)У розділити первинну партійну організацію Полтавського УМДБ на дві окремі – для оперативних і адміністративно-господарських підрозділів. Мотивувалося таке прохання необхідністю більш «глибокого викриття» на партійних засіданнях недоліків і прорахунків в методах «оперативно-чекістської діяльності», тобто по суті прямого втручання партійних інстанцій в роботу органів МДБ [21, арк. 199-205].

На завершальному етапі Другої світової війни, в грудні 1944 р., була скликана перша партійна конференція НКДБ УРСР (у подальшому конференції скликалися майже щорічно). На ній зазначалося про відновлення старих і створення нових парторганізацій. Кількість комуністів в НКДБ УРСР зростає з 424 осіб (на 1 листопада 1943 р.) до 797 (на 29 грудня 1944 р.), діяло 14 первинних комсомольських організацій, до яких входило 256 співробітників [32, арк. 19-20, 33].

У підсумковій резолюції конференції серед основних задач партійних осередків були визначені: мобілізація всіх співробітників органів державної безпеки на виконання рішень ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і міськкомів КП(б)У, забезпечення службової дисципліни, прийняття в партію нових членів, політико-ідеологічна (політико-виховна) робота з «марксистсько-ленінського виховання комуністів», підвищення їх «ідейно-політичного рівня», контроль за вивченням співробітниками короткого курсу історії ВКП(б), книг Сталіна, іншої комуністичної літератури [32, арк. 180-186]. У цих питаннях партійні осередки органів державної безпеки мали звітувати перед

відповідними інстанціями КП(б)У.

Проведена в грудні 1949 р. 5-та партійна конференція МДБ УРСР зобов'язала первинні партійні організації посилити ідейно-політичне виховання співробітників-комуністів і кандидатів в члени партії, вивчення ними «марксистсько-ленінської теорії», покращити керівництво комсомолом, зміцнити «чекістську» дисципліну та вчасно реагувати на її порушення. На цю конференцію було обрано 296 делегатів, які представляли 1727 членів ВКП(б) і 141 кандидата в члени ВКП(б), в тому числі й комуністів первинних організацій органів міліції, які перейшли у відання МДБ [33, арк. 58-68].

У жовтні 1950 р. до адміністративного відділу ЦК КП(б)У було направлено доповідь «Про стан виховної роботи в партійній організації МДБ УРСР». В цьому документі зазначалося, що основними засобами виконання рішень конференції була ідеологічна робота, спрямована на виховання співробітників органів державної безпеки «у дусі безмежної відданості партії, радянському уряду і особисто товаришу Сталіну». Тепер партійний комітет МДБ УРСР об'єднував 28 первинних партійних організацій, в яких перебувало 29 цехових організацій і 46 партійних груп із загальною кількістю в 2000 осіб. Після включення до МДБ УРСР органів міліції партійній організації МДБ УРСР підпорядкували 5 нових парторганізацій. В МДБ УРСР функціонувала комсомольська організація, в якій перебувало 406 осіб.

З метою посилення політико-ідеологічного виховання особового складу при партійних комітетах органів державної безпеки УРСР були запроваджені партійні кабінети. В них зберігалася політична, загальноосвітня та художня література, наочна агітація, діяли інститути штатних і позаштатних пропагандистів і агітаторів з історії та теорії більшовицької партії [34, арк. 247-261, 270-282, 289-302].

Партійний комітет МДБ УРСР займався «партійною освітою» і загальноосвітнім навчанням співробітників, організацією культурно-просвітницьких заходів, керував діяльністю комсомольської організації, здійснював поповнення партійного складу, розглядав порушення партійної та службової дисципліни тощо [34, арк. 212-236].

Місцеві партійні комітети контролювали «марксистсько-ленінське навчання» в парторганізаціях обласних управлінь і доповідали про його стан в ЦК КП(б)У. Наприклад, в листопаді 1950 р. в УМДБ Рівненської області з 275 членів і кандидатів в члени ВКП(б) та 45 комсомольців на курсах вечірнього університету марксизму-ленінізму при УМДБ навчалася 89 осіб, самостійно вивчали «історію і теорію більшовицької партії» 55 осіб, інші працівники управління – навчалися у вечірній партійній школі, гуртках з вивчення історії ВКП(б) і політшколі при міській комі КП(б)У [34, арк. 286-288].

У грудні 1950 р. відбулася 6 партійна конференція МДБ УРСР, на яку було обрано 318 делегатів з правом вирішального і 14 з правом дорадчого голосу, що представляли 1871 члена ВКП(б) і 159 кандидатів в члени ВКП(б). У резолюції партконференції наголошувалося на необхідності зміцнювати первинні партійні організації в органах державної безпеки та підвищувати рівень організаційно-партійної, партійно-політичної та політико-виховної роботи. Остання мала бути спрямована, насамперед, на посилення службової дисципліни та зростання «комуністичної свідомості чекістів». Для цього велика увага приділялася партійній пропаганді, роботі різноманітних політшкіл, гуртків, лекторіїв з «марксистсько-ленінської теорії» тощо [34, арк. 487-497, 508-517].

Партійний комітет МДБ УРСР також здійснював поточне інформування та звітував перед адмінвідділом ЦК КП(б)У. Звіти через відповідні обкоми до ЦК КП(б)У щорічно подавали й парторганізації обласних УМДБ. Крім цього, до вищих партійних інстанцій передавалися плани роботи партбюро парторганізацій МДБ, матеріали звітно-виборчих зібрань первинних партійних організацій МДБ тощо. Ці документи свідчили про встановлення тотального партійного контролю за особовим складом органів державної безпеки як у сфері службової діяльності, так і приватного життя співробітників [34, арк. 327-398, 427-476; 35, арк. 1-53; 36, арк. 1-70; 33, арк. 52-58, 97-114, 148-159, 212-295].

З вересня 1951 р., після призначення колишнього 1-го секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. В. Слоня на посаду заступника міністра державної безпеки УРСР по кадрам, партійний контроль за органами МДБ ще більш посилювався. Зокрема, пропонувалося централізувати роботу всіх парторганізацій МДБ УРСР і покласти на них попереднє обговорення та надання характеристик щодо тих працівників, які підлягали підвищенню по посаді [21, арк. 499-500].

Висновки. Таким чином, державний контроль за органами державної безпеки, його форми, методи і характер визначалися юридичним статусом ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ та їх місцем в системі державного механізму. Існували певні колізії між загальносоюзним і республіканським

законодавством у питаннях визначення юридичного статусу НКВС УРСР. Вони були усунуті з прийняттям Конституцій СРСР 1936 р. і УРСР 1937 р. Формально їх норми визначили належність НКВС УРСР до категорії союзно-республіканських народних комісаріатів і наявність подвійного підпорядкування, як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату. Однак, незважаючи на це, реальна невідповідність між фактичним і юридичним статусом НКВС, а в подальшому НКДБ і МДБ, так і не була викорінена. У досліджуваній період, на тлі концентрації контрольних функцій в партійних структурах, державний контроль був формалізований, а згодом і майже припинений. Його намагалися замінити внутрішнім самоконтролем фінансово-господарської діяльності.

Партійні структури здійснювали системний і всеохоплюючий контроль за діяльністю, організаційною структурою та кадровим складом органів державної безпеки. Основними формами партійного контролю були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи, заслуховування звітів про її результати, обстеження та перевірка підрозділів органів державної безпеки, попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної, слідчої діяльності та змін і трансформацій організаційно-штатної структури органів державної безпеки.

У сфері кадрового складу контроль здійснювався на всіх етапах кадрової роботи: починаючи з відбору кандидатів на службу, висунення й призначення на керівні посади та завершуючи здійсненням політико-виховної роботи серед співробітників. Основними формами при цьому були: участь партійних працівників у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на так звані номенклатурні посади; звітування перед партійними органами про кадрову роботу та її основні напрями; організація та функціонування партійних і комсомольських осередків в органах державної безпеки, підпорядкованих відповідним партійним і комсомольським структурам; впровадження обов'язкового партійно-політичного виховання особового складу органів державної безпеки; введення керівництва органів державної безпеки різного рівня до складу відповідних партійних органів – ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У тощо.

Державний контроль, який перетворювався на формальність, практично не впливав на організацію та діяльність органів державної безпеки. Втім партійний контроль набував все більшого значення і ставав важелем за допомогою якого комуністична партія тримала ці органи в своїх руках і спрямовувала на виконання поставлених завдань.

Джерела та література

1. Голіченко В. Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України / Г. В. Доліченко. – Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 184 с.
2. Сенюшкин В. В. Руководство Коммунистической партии органами ЧК в период гражданской войны и иностранной интервенции (по материалам Юга Украины, январь 1918 – февраль 1922): автореф дис... канд. истор. наук / В. В. Сенюшкин. – Одесса, 1967. – 22 с.
3. Тихоненков Д. А. Проблемы контролю та нагляду за органами ВУНК–ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. А. Тихоненков. – Харків, 1998. – 18 с.
4. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. акад. А. Н. Яковлева. Авторы-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.
5. Плотникова Н. С. Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР/ Н. С. Плотникова // Материалы исторических чтений на Лубянке. 1997-2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. – Москва, 2003. – С. 48–52.
6. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности. – Москва, 1998. – 253 с.
7. СЗ УССР. 1935. № 8–9. Ст. 41.
8. Конституция (Основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – Киев, 1938. – 31 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 287.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 290.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 666.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 135.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 138.
14. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 139.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 121.

16. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 122.
17. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 141.
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 142.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2431.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2422.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 876.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2427.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2432.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 72.
25. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 17 (СРСР).
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34.
27. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія / 2-ге вид., доопр. та доповн. / В. Т. Окіпнюк. – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. – 390 с.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2426.
29. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 127.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 30.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 32.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1367.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 386.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 388.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 389.

Окіпнюк В. Государственный и партийный контроль за органами государственной безопасности УССР в период господства тоталитарного режима (1929-1953 гг.). В статье исследованы основные формы контроля со стороны государственных и партийных органов за деятельностью, организационной структурой и кадровым составом органов государственной безопасности УССР в условиях господства тоталитарного режима. Установлено, что в этот период происходили процессы ослабления государственного и усиления партийного контроля за органами государственной безопасности. Конституции СССР 1936 г. и УССР 1937 г. определили принадлежность НКВД-НКГБ-МГБ УССР к категории союзно-республиканских органов Народного комиссариата (министерств) и наличие двойного подчинения как СНК УССР, так и соответствующему союзно-республиканскому наркомату (министерству). Однако подчиненность органам власти УССР носила формальный характер. Партийный контроль носил системный и всеобъемлющий характер. Его основными формами были: ознакомление с документами и материалами о направлениях работы, заслушивание отчетов о результатах, обследования и проверка подразделений органов государственной безопасности, предварительное одобрение проектов приказов наркома (министра) государственной безопасности. Существовали определенные коллизии между общесоюзным и республиканским законодательством в вопросах определения юридического статуса НКВД УССР. Они были устранены с принятием Конституции СССР 1936 г. и Конституции УССР 1937 г. Формально их нормы определили принадлежность НКВД УССР к категории союзно-республиканских народных комиссариатов и наличие двойного подчинения как СНК УССР, так и соответствующему союзно-республиканскому наркомату.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, государственный контроль, партийный контроль, Государственное политическое управление (ГПУ), Народный комиссариат внутренних дел (НКВД), Народный комиссариат государственной безопасности (НКГБ), Министерство государственной безопасности (МГБ).

Okipniuk V. State and Party Control over the State Security Bodies in the Ukrainian SSR under the Totalitarian Regime (1929-1953). The article analyzes the principal forms of state and party authorities control over the activity, organizational structure, and personnel of the state security institutions under the totalitarian regime. The study has revealed that during that period, the processes of weakening of the state and strengthening of party control over the state security bodies were very intensive and systemic. The Constitutions of the USSR of 1936 and the Ukrainian SSR of 1937 determined the affiliation of the NKVD - NKDB - MGB of the USSR to the the Union-Republican People's Commissariats (ministries) and validated their double subordination, both to RNA of the USSR and the corresponding Union-Republican ministry. However, subordination to the authorities of the Ukrainian SSR was rather formal than real. Party

control was systemic and all-embracing. Its main forms were: familiarization with party documents and materials on the directions of work, discussing the reports on the results and achievements, inspection and authorization of the units in the state security institutions, preliminary approval of the decrees issued by the People's Commissar (Minister) of state security. There were some conflicts between the all-Union and republican legislation in determining the legal status of the NKVD of the USSR. They were abolished with the adoption of the Constitutions of the USSR in 1936 and the USSR in 1937. Formally, their norms defined the NKVD of the USSR to the category of union-republican people's commissariats and the existence of double subordination, both the SNK of the USSR and the corresponding union-republican People's Commissariat.

Key words: State Security Authorities, State Control, Party Control, State Political Administration (DPU), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), People's Commissariat of State Security (NKDB), Ministry of State Security (MGB).

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/6>

Б. Тищик, І. Новосядло

Володимир Старосольський – відомий вчений-правник, адвокат, політик

У статті досліджені основні напрямки діяльності видатного українського правника початку ХХ ст. В. Старосольського, розглянуто його біографію. В. Старосольський – відомий український громадсько-політичний діяч, адвокат. Він був типовим представником українсько-польського прикордоння, походив із змішаної сім'ї. Він стає активним захисником у національному правозахисному русі в Західній Україні. Як адвокат бере активну участь в політичних процесах польських властей проти українців-членів ОУН, УВО, громадських і політичних діячів різної ідеологічної орієнтації. В. Старосольський намагався впливати на процес конструктивного розв'язання болісної української проблеми у Польщі. В. Старосольський завжди вважав, що найкращою формою вирішення конфліктів у українсько-польських взаєминах є діалог. В. Старосольський протягом свого непересічного життя обіймав посади заступника міністра закордонних справ Української Народної Республіки (1919-1920 рр.), доктора права і професора Українського державного університету в Кам'янці-Подільському (1919-1920 рр.), Українського вільного університету в Празі (1921-1928 рр.) і Української Господарської академії в Подебратах (1922-1928 рр.). Як громадський діяч і адвокат він був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1923 р.), головою Української соціал-демократичної партії (1937-1939 рр.), Членом-засновником Товариства українських юристів у Львові (1909 р.), членом правління Спілки українських адвокатів у Львові (1929-1939 рр.), Львівської палати адвокатів (1928-1939 рр.), Вищій раді адвокатів Польщі у Варшаві (1937-1939 рр.), членом-засновником Українського юридичного товариства у Чехословаччині (1923 р.). У науковій сфері В. Старосольський реалізував себе як член редакцій юридичних журналів, автор ряду юридичних і соціологічних робіт, монографій, посібників.

Ключові слова: Володимир Старосольський, науковець, адвокат, громадський діяч.

Постановка проблеми. Володимир Старосольський – відомий український громадсько-політичний діяч, правник, адвокат. Він був типовим представником українсько-польського прикордоння, походив зі змішаної родини. І у певний період часу постало питання про те, яку національність обрати. І В. Старосольський обирає українську. Він стає активним захисником українців в українському правозахисному русі на Західній Україні. Як адвокат бере активну участь у політичних процесах польської влади проти українців – членів ОУН, УВО, громадських і політичних діячів різної ідейної орієнтації. У статті розкриваються питання життя В. Старосольського, формування його політичної та громадянської позиції, становлення його як адвоката та науковця.

Стан дослідження. Сучасні дослідження з історії української політико-правової думки містять лише перші спроби осмислення теоретичної спадщини Володимира Старосольського. Окремі питання політико-правового і соціального життя, участі Володимира Старосольського у судових політичних процесах над українцями в Польщі, його громадської і політичної праці досліджувались

українськими та зарубіжними науковцями, зокрема Т. Андрусюком, С. Борчуком, І. Гловацьким, Ю. Древницьким, В. Згурською, В. Ковальчуком, І. Кресіною, Т. Огородником, С. Станіславом, П. Стецюком та ін.

Мета роботи – проаналізувати професійну, громадсько-політичну діяльність Володимира Старосольського. Поставлена мета конкретизується такими завданнями: розглянути біографію Володимира Старосольського як політика, адвоката, вченого; визначити чинники, які вплинули на формування української національної свідомості Володимира Старосольського; розкрити особливості діяльності Володимира Старосольського як адвоката.

Виклад основного матеріалу. У 2018 р. виповнилось 140 років від дня народження, а 2019 р. – 77 років від дня смерті відомого галицького українського громадського та політичного діяча, науковця, адвоката, соціолога Володимира Старосольського. Це була непересічна людина з непересічною долею – заступник міністра закордонних справ Української Народної Республіки (1919-1920 рр.), доктор права, професор Українського державного університету у Кам'янці-Подільському (1919-1920 рр.), Українського вільного університету у Празі (1921-1928 рр.) та Української Господарської академії у Подебратах (1922-1928 рр.), дійсного члена Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1923 р.), Голови Української соціал-демократичної партії (1937-1939 рр.), члена-засновника Товариства українських правників у Львові (1909 р.), члена правління Союзу українських адвокатів у Львові (1929-1939 рр.), львівської Палати адвокатів (1928-1939 рр.), Головної ради адвокатів Польщі у Варшаві (1937-1939 рр.), члена-засновника Українського правничого товариства у Чехословаччині (1923 р.), члена редакцій правничих журналів «Життя і Право» (1927-1939 рр.) м. Львів, «Palestra» (1910 р.), «Nowa Palestra» (1935 р., автор низки правничих і соціологічних праць, монографій, посібників.

Народився Володимир-Степан Старосольський 8 січня 1878 р. у м. Ярослав (тепер – Польща) у сім'ї міського бургомістра Йоахима. Його батько, як свідчить польський дослідник С. Стемп'єнь, був «русинського походження та греко-католицького віросповідання», але вважав себе поляком, «брав активну участь у польських таємних товариствах та пробував сили у польській патріотичній поезії» [5, с. XXIII]. За освітою він був правником, працював, поки став головою міста (бургомістром), адвокатом, головою міського суду. Мати Володимира – Юлія-Анна була зі спольщеної австрійської родини Рапфів. Отже, треба думати, що розмовною мовою в родині Володимира була польська мова. Крім нього у батьків була ще донька – Ядвіга.

Коли Володимирі було 6 років, помер його батько. Після закінчення чотирьохрічної народної школи Володимир навчався у державній гімназії м. Ярослава з польською мовою викладання. Закінчив гімназію у травні 1896 р., склавши іспити зрілості і, як і батько, вирішив стати правником. 7 жовтня того ж року записався (тоді вступних іспитів не здавали) на факультет права Ягеллонського (Краківського) університету. Тобто Володимир увесь час перебував у польському середовищі, проте зберіг віру свого батька – греко-католицьку.

Під час відвідин богослужінь у греко-католицькій церкві Володимир познайомився і потоваришував з групою українських студентів, які теж навчалися у Ягеллонському університеті – Василем Стефаніком, Іваном Трушем, Станіславом Людкевичем, Богданом Лепким і ін. З деякими з них він товаришував усе своє життя. Вони розповідали йому про український національний рух, яким він серйозно зацікавився. Товариші порадили йому переїхати до Львова, де цей рух був значно інтенсивнішим та масовішим. Отож, Володимир вирішив продовжити навчання у Львівському університеті, до якого перевівся після закінчення у Кракові першого курсу. Можливо, ще певну роль у цьому зіграли й його контакти з родичами батька, які вважали себе «русинами», а не поляками, та сповідували греко-католицьку релігію. Мати Володимира, хоч і була римо-католичкою (як і його сестра Ядвіга), не заперечувала проти переїзду сім'ї до Львова, де проживали деякі їхні родичі, що дали їм прихисток.

У Львові Володимир, який спочатку зовсім не знав української мови, глибше і конкретніше познайомився з українським середовищем, добре вивчив українську мову. Ця подія стала фактично переломною у його житті: у нього стала формуватися національна самоідентифікація, а згодом патріотичні почуття і погляди: він вибрав для себе українську національність. Володимир записався до студентського товариства «Академічна громада» та «Кружка правничого», де ближче познайомився з Йосипом Конциловським, Лонгином Цегельським, Миколою Шухевичем, Михайлом Новаківським, Степаном Пеленським і ін. Володимир був дуже активним учасником цих організацій, про що свідчить той факт, що невдовзі його обрали заступником голови «Академічної громади» [1, с. 199].

Оскільки Володимир був дуже допитливим студентом, то надумав познайомитися з

найвідомішими австрійськими ученими-правниками. Після закінчення другого курсу у Львові, вирішив продовжити навчання у Віденському університеті. Там відвідував лекції професорів І. Пфаффа зі спадкового права, А. Менгера з фінансів і економіки, Г. Ламмаша і К. Штоосса з кримінального права і ін.

У Відні Володимир активно включився у життя тамтешньої української студентської громади, зокрема, вступив у студентське товариство «Січ», де його незабаром (у лютому 1899 р.) вибрали заступником голови і бібліотекарем, а у березні – головою товариства. За дорученням і від імені цього віденського товариства у липні 1899 р. Володимир взяв участь в організованому львівською «Академічною громадою» студентському вічі. Головним питанням віча було створення у Львові українського університету. Підтримав цю вимогу у своєму виступі на вічі і Володимир.

Після віча за ініціативою віденської «Січі» скликано у Відні нараду представників українських студентських організацій. На ній запропоновано створити організацію, яка об'єднала б студентів-українців усіх вищих навчальних закладів Австро-Угорської імперії. Її запропоновано назвати «Молода Україна», а до складу організаційного комітету обрано й В. Старосольського. Він став головою цього комітету. Одночасно запропоновано заснувати й однойменний студентський журнал (часопис) [2, с. 259].

Такий часопис – «Молода Україна» – справді був створений. До складу його редакційного комітету увійшов і В. Старосольський (ще Остап Грабовський, Володимир Темницький, Лонгин Цегельський і ін.). Перший номер часопису вийшов у світ 1 грудня 1900 р. В. Старосольський регулярно публікував у часописі свої статті, у яких заохочував студентів до активності у різних напрямках соціальної діяльності, зокрема, боротьби за створення українського університету у Львові і ін. [1, с. 198-199].

На четвертий курс навчання В. Старосольський повернувся до Львова, де очолив Комітет української студентської молоді. Тут він записався на лекції і семінари до проф. Т. Пілата (адміністративне право), проф. А. Долінського (торговельне і вексельне право), проф. Г. Рошковського (міжнародне право), проф. А. Баласітса (цивільний процес) і ін.

У червні 1900 р. В. Старосольський закінчив навчання на факультеті права й адміністрації Львівського університету, невдовзі склав докторський іспит та почав стажування (аплікацію) у адвокатських конторах – спочатку у К. Чарніка, потім – інших.

Не полишав він і громадсько-політичної діяльності. В цей час в основному формуються і його суспільно-політичні й соціологічні погляди. Він, зокрема, був переконаний, що в умовах парламентської демократії завдяки освіті й формуванню політичної культури галицькі українські інтелігенти можуть стати провідниками у поширенні національно-патріотичних ідей та європейських цивілізаційних цінностей українського населення не тільки в Галичині, а у Наддніпрянській Україні, де українська мова, видання друкованої продукції, театральні вистави цією мовою була офіційно заборонені. В. Старосольський вважав Росію основним гнобителем українського народу, тому всіляко поборював галицьких москвофілів.

Володимир постійно цікавився ситуацією у Наддніпрянській Україні, політичним життям наддніпрянських українців, особливо тамтешнім соціалістичним рухом, в основному репрезентованим Українською революційною партією (УРП), що діяла з 1900 р. Він сприяв створенню у Львові т.зв. закордонного бюро УРП, підтримував його діяльність.

В. Старосольський, як і у ті роки виступав на різних українських вічах, а у своїх статтях у пресі підкреслював, що українці по обидва береги Збруча мають право, подібно до інших народів, на самовизначення. Правда, тоді це поняття не означало права на створення власної держави (це станеться дещо пізніше), а передусім право на визначення власної дороги національного розвитку, права на адміністративно-політичну автономію. В умовах Галичини це означало вимогу до австрійської влади створити у східній частині цього коронного краю, де переважну більшість населення склали українці, окремий український автономний край.

У 1903 р. після складення відповідних іспитів на факультеті права та адміністрації Львівського університету В. Старосольський отримав звання доктора права [5, с. 28]. Певний час він ще стажувався у адвокатській канцелярії М. Грека, але невдовзі більше часу почав займатися (очевидно за порадою проф. Станіслава Дністрянського, з яким часто спілкувався) науковою та публіцистичною діяльністю. Зокрема, він публікує у журналі «Часопись правнича і економічна», який редагував С. Дністрянський, кілька статей, у тому числі з проблем соціології, які принесли йому значне визнання. За рекомендацією С. Дністрянського Володимира приймають у члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка. С. Дністрянський добився призначення В. Старосольському державної стипендії для поглибленого вивчення права в університетах Берліна і Відня. Отож, у лютому 1906 р.

Володимир виїхав до Берліна, де протягом кількох місяців відвідував лекції і семінари відомих професорів. Після Берліна В. Старосольський поїхав до Граца, де слухав лекції проф. Л. Гумпловича по соціології (зокрема щодо теорії постійного суспільного конфлікту). Ця теорія мала помітний вплив на погляди Старосольського, особливо у світлі перманентного польсько-українського антагонізму у Галичині. До того ж, цей конфлікт з новою силою вибухнув під час виборів до австрійського парламенту у 1907 р., коли внаслідок різноманітних зловживань польської адміністрації і поліції, фальшування при підрахунку голосів українські партії та кандидати отримали поганий результат – у більшості виборчих округів пройшли польські кандидати. Тоді ж заблоковано справу відкриття українського університету у Львові, почалися бійки між українськими і польськими студентами. У такій напруженій ситуації 12 квітня 1908 р. студент III курсу філософського факультету Львівського університету Мирослав Січинський застрелив польського намісника Галичини, українофоба А. Потоцького.

У гучному судовому процесі над М. Січинським взяв участь у якості помічника захисника обвинуваченого і В. Старосольський. Основним захисником Січинського був відомий адвокат Кость Левицький [5, с. 30]. Оскільки час стажування В. Старосольського ще не закінчився, то після вказаного судового процесу він поїхав до Гейдельберзького університету, де викладав відомий теоретик держави і права проф. Георг Єллінек. Прослухані лекції та контакти з проф. Єллінеком суттєво вплинули на наукові погляди В. Старосольського. Пробувши у Гейдельберзі кілька місяців (мав можливість бути довше) був змушений повертатись до Львова, оскільки у його сім'ї народився другий син – Ігор*.

У Львові В. Старосольський продовжив адвокатське стажування – на цей раз у канцелярії дядька своєї дружини – Миколи Шухевича. У липні 1909 р. склав державний іспит та присягу адвоката і став працювати адвокатом у адвокатській канцелярії М. Шухевича*.

Крім інтенсивної професійної діяльності, В. Старосольський проявляв активність на громадсько-суспільній ниві. Зокрема, у 1909 р. він став одним з засновників Товариства українсько-руських правників та активним його діячем, співпрацював з комітетом самоуправління львівських адвокатів, був співредактором адвокатського професійного друкованого видання «Palestra», яке виходило у Львові [4, с. 60].

У листопаді 1911 р. В. Старосольський відкрив у Львові (по вул. Коперника, 14) власну адвокатську канцелярію, у якій приймав на стажування випускників університету. У адвокатському середовищі В. Старосольський набував все більшого авторитету, а серед населення – популярності. Дещо раніше, у 1911-1912 навч. році, В. Старосольський на кілька тижнів знову поїхав до Гейдельберзького університету, де слухав лекції проф. Г. Єллінека та писав політично-соціологічну працю, яка згодом стала дуже популярною – «Das Majoritätsprinzip» («Принцип більшості»). У ній йдеться про засади політичного устрою європейських держав, про те, що відрізняє засади устрою провідних європейських держав від авторитарного устрою царської Росії.

У партійному сенсі, будучи людиною вразливою щодо суспільних проблем, В. Старосольський зацікавився українським соціал-демократичним рухом, який в організаційному сенсі сформувався у 1899 р. в результаті виходу частини провідних діячів з Української радикальної партії. У 1900 р. вони створили Українську соціал-демократичну партію Галичини і Буковини (УСДП), яка тісно співпрацювала з польською Соціал-демократичною партією Галичини і Цешинського Шльонська і фактично (до 1907 р.) була секцією цієї останньої. Деякі провідні діячі УСДП певний час мали навіть подвійну партійну належність. Друкованим органом УСДП був двотижневик «Воля», редакція якого завдяки В. Старосольському тісно співпрацювала з місячником «Молода Україна».

Подібно до багатьох тодішніх соціал-демократів, у ті роки (кінець XIX – початок XX ст.) В. Старосольський стояв на позиціях «класової солідарності» українських і польських робітників і селян (як і УСДП і Польська СДП), при цьому, очевидно, ігноруючи ще тоді той факт, що Польська СДП не цікавилася національними проблемами галицьких українців. У 1900 р. В. Старосольський навіть підтримав висунення спільного списку кандидатів від ПСДП і УСДП на виборах до австрійського парламенту. Він брав участь у зборах і нарадах ПСДП, супроводжував українську делегацію на сьомому з'їзді ПСДП у червні 1901 р., сприяв, зокрема, фінансово, перекладові творів польських поетів на українську мову.

* У квітні 1906 р. Володимир одружився з Дарією Шухевич, донькою відомого українського етнографа Володимира Шухевича. У 1907 р. у них народився син Юрій.

* Вона містилася по вул. Сикстунській (нині – Дорошенка), 27.

У 1902 р. В. Старосольський був причетний до організації селянських страйків у південних повітах Галичини, у яких брали участь переважно українські селяни, оскільки польські партії і землевласники намовляли польських селян не брати в них участі, не провокувати владу, ба, навіть протиставляли польських селян українським. Це привернуло увагу В. Старосольського та переконало його, що не можна легковажити національною солідарністю, яка відіграє вагомий роль у політичному житті тогочасних народів.

У квітні 1907 р. мали відбутися вибори до австрійського парламенту. УСДП висунула В. Старосольського своїм кандидатом по одному з виборчих округів, на що він і погодився. Але невдовзі його попросили зняти свою кандидатуру на користь Голови УСДП Миколи Ганкевича. Він це теж зробив.

Під час виборчої кампанії з приводу висунення кандидатів дійшло до неодноразових непорозумінь, навіть конфліктів між УСДП і ПСДП. Серед керівництва УСДП дійшло до розколу: появилася опозиція до «старого» керівництва з приводу доцільності співпраці обох партій. До опозиції належали «молоді» Лев Ганкевич, Володимир Левинський, П. Буняк і ін. До «старих», які виступили за подальшу співпрацю з ПСДП – Семен Вітик, Микола Ганкевич і ін. До «молодих» з часом долучився і В. Старосольський, який переконався, що брак чіткої позиції в національному питанні позбавить УСДП суспільної підтримки.

«Молоді» соціал-демократи, прагнучи виразно підкреслити свою позицію, у березні 1907 р. заснували товариство «Вільна громада», до складу якого увійшли як галичани, так і громадсько-політичні діячі з Наддніпрянщини, які перебували тоді у Львові і були представниками Закордонного бюро Української Революційної партії (УРП) – Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Володимир Дорошенко. Очолив це товариство В. Старосольський, а до складу правління увійшла його дружина Дарія, яка теж у ті роки приймала активну участь у громадсько-політичному житті Галичини [5, с. 63].

Проте, у 1911 р. на з'їзді УСДП дійшло до остаточного розламу у партії.

В. Старосольському у ті часи виповнилося 30 років. Надалі він більше зосередився на адвокатській діяльності та науковій роботі. Він щораз більше переходив на проукраїнські позиції. Серед іншого, він від імені «молодіжного» крила УСДП разом з Ю. Бачинським, представниками Української народно-демократичної партії (УНДП) та Русько-української радикальної партії Галичини (РУРПГ) підписав у червні 1912 р. відозву до австрійської влади з вимогою якнайшвидшого утворення у Львові українського університету.

Оскільки політичні відносини між Австро-Угорською імперією і Росією не були приязними, а на початок другого десятиліття ХХ ст. стали щораз більше загострюватися, то усі українські і польські політичні партії Галичини на випадок війни з Росією у 1912 р. сформулювали свої визвольні прагнення (на австрофільській концепції) і висловили свою вірність монархії Габсбургів [5, с. 36].

Спостерігаючи розвиток польських напіввійськових товариств і добровольчих спортивно-військових формувань (наприклад, легіонів Ю. Пілсудського чи Польської військової організації у Львові) В. Старосольський взяв активну участь у започаткуванні українського парамілітарного руху в Галичині. Отож, 18 березня 1913 р. у Львові було створено перше українське напіввійськове молодіжне товариство «Січові стрільці», а його керівником (кошовим отаманом) вибрано саме В. Старосольського [2, с. 259]. Незабаром стрілецькі товариства стали виникати в усіх великих містах Галичини. Молодь у них займалася спортом та вчилася військової справи. Австрійська влада не заперечувала, вважаючи ці товариства формою підготовки юнаків до війська.

Після вибуху Першої світової війни (яка розпочалася 28 липня 1914 р. з оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії за вбивство у м. Сараєво спадкоємця трону принца Франца-Фердинанда з дружиною) багато членів січових товариств вступило добровольцями до Легіону українських січових стрільців, утвореного при австрійській армії [6, с. 54]. З початком війни В. Старосольський перервав свою адвокатську практику і присвятив себе військовій та політичній діяльності. Як представник УСДП, він увійшов до складу Головної української ради, утвореної 2 серпня 1914 р., у якості цивільного представницького органу українського населення Австро-Угорщини (з 1915 р. Загальної української ради) і Бойової управи Легіону УСС (керівного органу УСС) [2, с. 259].

Перед захопленням Галичини у серпні 1914 р. російськими військами, В. Старосольський з родиною перебрався до Відня. У якості члена Бойової управи УСС (йому спочатку присвоєно ранг поручника, а згодом капітана) він займався переважно політико-виховною роботою, на шпальтах стрілецького часопису «Шляхи» публікував патріотичну публіцистику, співпрацював з Союзом визволення України, створеним у Львові емігрантами з Наддніпрянщини у серпні 1914 р. (після захоплення Галичини російськими військами діяв у Відні). Опираючись на тодішню австрофільську

концепцію, В. Старосольський вважав, що війна дає шанс на об'єднання українських земель під егідою Австрії, де українцям жилося в цілому справді значно легше, ніж у Росії (в Австрії у них були свої школи, політичні партії, преса, посли у парламенті і крайовому сеймі, вони могли користуватись (правда, неофіційно) рідною мовою; а у Росії у них не було нічого – повна невизнаність і безправність).

Свої погляди на ці питання В. Старосольський виклав у виданій у 1915 р. у Відні накладом Союзу визволення України праці «Національний і соціальний момент в українській історії». Певний час В. Старосольський був ад'ютантом командира Легіону УСС Мирона Тарнавського.

Після відступу російських військ у 1915 р. з Галичини В. Старосольський повернувся до Львова, де продовжив військову та політичну діяльність, а також адвокатську практику. Не тратив він контактів і з Легіоном УСС, який воював у складі австрійської армії з росіянами.

Восени 1918 р. Перша світова війна в наближалась до кінця: австро-німецький блок терпів поразку. Поневолені Австрійською монархією народи готувалися до проголошення своєї незалежності, створення або відновлення власної державності. Готувалися до цього й поляки та галицько-буковинські українці. Поляки збирались після розпаду Австро-Угорської та Російської монархій включити усю Галичину до складу відновленої Польської держави, а українці Галичини, Буковини та Закарпаття – приєднатись до всього українського народу, до так званої Великої України, де ще у березні 1917 р. була створена Українська Центральна Рада, що проголосила автономію України. Але у першу чергу українцям Галичини належало, у разі розпаду Австро-Угорської монархії, не допустити до влади у Галичині поляків. З цією метою у Львові був створений таємний Центральний військовий комітет (на чолі з сотником УСС Дмитром Вітовським), якому доручено підготувати взяття влади у Галичині українцями. До складу цього комітету обрано й В. Старосольського [6, с. 129].

У ніч на 1 листопада 1918 р., після відступу австрійської гарнізону зі Львова, українці взяли владу у місті у свої руки, а у найближчі кілька днів – і по всій Галичині. Тут була проголошена Західно-Українська Народна Республіка [6, с. 144]. Але поляки не збирались допустити переходу Галичини, якою вони володіли понад чотири століття, українцям. У краї почалась довготривала й кривава українсько-польська війна.

У середині листопада у Львові серед кількох інших провідних діячів ЗУНР поляками був заарештований і В. Старосольський. Їх усіх ув'язнено у концтаборі Домб'є біля Кракова. У цьому концтаборі він пробув майже рік, коли після падіння ЗУНР і зайняття всієї Галичини поляками у жовтні 1919 р. завдяки ініційованій Міжнародним червоним хрестом акції був звільнений і прибув до Наддніпрянської України до Києва [2, т. 3, с. 259].

У Києві, оскільки В. Старосольський був відомим громадсько-політичним діячем та ще й знав кілька європейських мов, йому запропонували високу посаду – заступника міністра закордонних справ Б. Темницького в уряді УНР, який очолював І. Мазепа. Одночасно він був обраний професором державного права у створеному у 1918 р. Кам'янець-Подільському університеті. Правда, викладацькою діяльністю В. Старосольський він не зумів зайнятися, оскільки його державні обов'язки, а особливо місія, яку він разом з іншими українськими дипломатичними представниками виконував упродовж кількох тижнів у Варшаві щодо приготування умов і тексту польсько-української угоди (йдеться про політичну угоду між Польщею і УНР, підписану 22 квітня 1920 р., названу ще договором Пілсудського-Петлюри) не дозволили йому цього зробити. Щодо вказаної угоди, то В. Старосольський був прихильником порозуміння з Польщею, у чому він принципово розходився з президентом ЗУНР Є. Петрушевичем, який вважав Польщу ворогом України. Видно, тут проявлялося польське рідинне коріння Старосольського.

Але як галичанин, при тому лояльний до своїх друзів – галицьких українців – та своєї партії, він був, напевне, змушений заперестувати щодо згоди (під час переговорів) дипломатичної місії УНР у Варшаві щодо включення Галичини до складу Польської держави. Як засвідчили подальші події, що згоду як місії УНР, так і самого С. Петлюри українське населення Галичини, політики, державні діячі ЗУНР однозначно і небезпідставно вважали зрадою.

Отож, коли про це зайшла мова на переговорах у Варшаві, а на протести В. Старосольського усі інші члени місії УНР не зважали, то 4 квітня 1920 р. він подав у відставку з поста заступника міністра закордонних справ УНР та присвятив себе партійним справам. Він вважав за необхідне добиватись об'єднання галицьких і наддніпрянських соціал-демократів, тобто галицької Української соціал-демократичної партії, членом якої він був, і Української соціал-демократичної робітничої партії. До речі, ще як член уряду УНР В. Старосольський спільно з делегацією УСДП взяв участь у конференції УСДРП, яка відбулася 23-26 лютого 1920 р. у Варшаві. На цій конференції українські

соціал-демократи прийняли, серед інших, ухвалу про «право українського народу на суверенітет» і закликали до співпраці соціалістів всіх народів колишньої Російської імперії [4, с. 66].

Після поразки українського визвольного руху, у 1920 р., коли українські землі поділили між собою радянська Росія, Польща, Румунія та Чехословаччина, В. Старосольський перебував на еміграції, у Відні. У 1921 р. він став професором правничого факультету створеного у Відні Українського вільного університету *. Крім того, його обрано заступником декана правничого факультету (деканом був проф. Ф. Щербина), а у 1925-1926 рр. він став деканом факультету.

У цьому ж 1921 р. УВУ, за згодою уряду Чехословаччини, перенесено до Праги, яка стала центром української політичної еміграції. Одночасно В. Старосольський працював як професор в Українській господарській академії у м. Подебрадах, викладаючи там українське і міжнародне державне право. Був також членом редакційної ради друкованого наукового органу академії – «Записки Української Господарської Академії» [4, с. 66].

Перебуваючи в Чехословаччині В. Старосольський ніколи не поривав зв'язків з еміграційними колами українських соціалістів. Зокрема, у 1922-1923 рр. входив до складу редакційного комітету друкованого у Берліні просоціалістичного журналу «Нова Україна». Натомість з жalem констатував радикалізацію УСДП в Галичині, що була тоді у складі Польщі, у діяльності якої щораз більше проявлялися ліві та прорадянські тенденції. Зокрема, на VI конгресі УСДП, який відбувся у березні 1923 р. партія відкрито перейшла на прокомуністичні позиції, а у січні 1924 р. польська влада оголосила про її заборону [4, с. 67].

У еміграційний період життя В. Старосольського вийшли друком його найважливіші праці. Зокрема, у Відні в 1922 р. вийшла його праця «Теорія нації», у 1923 р. накладом Української господарської академії – двотомна монографія «Держава і політичне право». У цих працях автор, спираючись на погляди відомих європейських учених (наприклад, Л. Гемпловича) створив власну концепцію української нації і держави.

Опублікував він також низку менших праць, переважно у вигляді окремих брошур чи наукових статей. У 1926 р. разом з групою відомих українських вчених (О. Колесою, Д. Дорошенком та ін.) репрезентував українську науку на Міжнародному бібліографічному конгресі у Празі.

Упродовж свого перебування у Празі В. Старосольський, окрім інтенсивної викладацької діяльності, активно працював в еміграційному середовищі тамтешніх українських правників. У 1923 р. він став одним із співорганізаторів українського правничого товариства, яке чехословацька влада офіційно зареєструвала під назвою «Українська правнича спілка у ЧСР». В. Старосольського було обрано заступником голови цього товариства, від імені якого він опікувався «Студентським товариством українських правників». Причинився він також до створення у Відні на громадських засадах Музею визвольної боротьби українців. В. Старосольський увійшов до складу дирекції цього музею.

Перебуваючи у Празі В. Старосольський підтримував контакт з різними львівськими осередками, час від часу приїздив до Львова, де мешкала його сім'я (дружина з дітьми).

Наприкінці вересня 1921 р. у Львові на маршала Польщі Ю. Пілсудського та львівського воєводу К. Грабовського був вчинений замах, правда, невдалий. Його вчинив студент львівської політехніки Степан Федак, який належав до нелегальної Української військової організації (УВО) *. Заарештовано 12 членів УВО, над якими восени 1922 р. почався суд. Отож, В. Старосольський приїхав до Львова, виступивши захисником двох підсудних – Д. Паліва і Б. Гнатевича.

Співпрацював В. Старосольський і з Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. 29 березня 1923 р. він був обраний дійсним членом цього товариства. На шпальтах «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» він опублікував кілька своїх статей і наукових розвідок, з яких варто відзначити політологічну розвідку «До питання про форми держави» (138-140 томи).

У 1927 р. В. Старосольського обрали членом Українського наукового інституту у Берліні. Правда, з цим інститутом він підтримував тільки спорадичні зв'язки, опублікувавши у збірнику наукових праць інституту кілька статей (у 1928 і 1929 р.).

У своїх наукових працях у цей час В. Старосольський засуджував крайнощі українського

* Український вільний університет розпочав свою діяльність у складі двох факультетів – правничого і філософського у січні 1921 р. Спочатку у ньому було 90 слухачів, 12 професорів та три доценти; згодом – 325 слухачів, 46 викладачів (з них 30 професорів). Першим ректором УВУ був проф. О. Колеса.

* Українська військова організація – нелегальна військова організація, що існувала у 20-х – на початку 30-х років у Західній Україні. Створена за ініціативи колишніх старшин УСС і Армії УНР Є. Коновальця, І. Андруха, В. Кучабського і ін. з метою продовження боротьби за незалежність України.

інтегрального націоналізму і комунізму (ОУН і Компартії Західної України), старався впливати на молодь, пом'якшуючи політичні крайнощі та емоційний підхід до політики. Він вважав, що майбутня Українська держава має бути демократичною соціалітичною республікою з елементами лібералізму на зразок західноєвропейської соціал-демократії [4, с. 71].

Наприкінці 1927 р. В. Старосольський вирішив повернутися на постійно до Львова, до сім'ї. Тут він розпочав інтенсивну адвокатську практику. Виступав захисником підсудних у численних довгих гучних судових процесах по карних і цивільних справах. Його фаховість і ретельність у адвокатській діяльності високо цінували як у адвокатському середовищі, так і серед населення. Від 1928 р. В. Старосольський став членом Львівської палати адвокатів, а у 1930 р. його обрали до її екзаменаційної комісії, яка приймала вступні іспити у бажаючих стати адвокатами (що, крім того, пройшли відповідне стажування). Незважаючи на свої соціалістичні погляди, В. Старосольський був завжди вірним адвокатській присязі та принципам адвокатури. Тому як адвокат, він захищав і членів УВО, а потім і ОУН, діячів КПЗУ, хоч і не погоджувався з ідеологіями цих організацій. Так, він брав участь у процесах (1930 р.) Зенона Пеленського – виконавця терористичного акту на «Східних торгах» у Львові; Дмитра Данилишина і Василя Біласа – учасників нападу на пошту у Городку 1932 р. (щоб роздобути грошей для ОУН); члена ОУН Миколу Лемака, який у 1933 р. убив радянського розвідника і секретаря радянського консульства у Львові Олексія Майлова; у 1935 р. захищав комуністичного діяча Данила Шумука; колишніх послів Другої Речі Посполитої В. Кохана, С. Біляка, Д. Паліва і ін. [5].

Виступи В. Старосольського на цих і інших процесах були глибоко аргументованими, характеризувалися логічними висновками і влучним підбором доказів, красномовністю. Він, звичайно, досконало володів польською мовою, на якій велись судові засідання, вирізнявся глибокою ерудицією, вдавався до філософії, психоаналізу, порівнянь з давнішим польським і німецьким законодавством, кодексами Наполеона, римським правом. У політичних процесах закликав до необхідності нормалізації відносин між обома «братніми народами»; добре володів собою у стресових ситуаціях, не піддавався зайвим емоціям, не підвищував голосу, не жестикулював, що було позитивною протиположністю до інших адвокатів, які, за висловом одного з тогочасних публіцистів, «виступали часто як актори на театральній сцені. Тому під час його судових промов усі присутні, навіть найбільш налаштовані антиукраїнськи, з пошаною слухали слова цього правничого авторитета» [5, с. 45-46].

Все це принесло В. Старосольському велике професійне визнання і авторитет у правничому середовищі. Отож, у 1935 р. його обрали членом Головної адвокатської ради Польщі у Варшаві, а наступного року він став членом її ревізійної комісії. У тому ж році В. Старосольський увійшов до складу редакції видаваного (з 1933 р.) Львівською палатою адвокатів загальнопольського щомісячника «Nowa Palestra».

Старосольський активно працював у Союзі українських адвокатів, а у 1929-1933 рр. входив до складу його правління, а також до реакційної колегії щоквартального журналу «Життя і право», який видавав цей Союз з 1928 р. На шпальтах цього журналу він опублікував чимало цікавих статей, зокрема «Держава і право (Причинок до проблеми правовості держави)», «До питання про тимчасовий арешт в стадії доходження», «Про цінність права» і ін.

Він стан докладати старання до процесу відновлення діяльності забороненої польською владою у 1924 р. УСДП, діячі якої з соціал-демократичними переконаннями (як і Старосольський) гуртувалися навколо двотижневика «Вперед» та культурно-освітнього товариства «Робітнична громада». Було підготовлено Конгрес українських соціал-демократів, який відбувся у Львові 8-9 грудня 1928 р. На ньому одну з програмних промов виголосив і В. Старосольський. У ній, серед іншого, він заявив наступне: «Фундаментальні погляди комунізму є помилковими і небезпечними для соціалізму. ... У радянській Росії панує абсолютизм, там немає жодної демократії...» [5, с. 43]. На Конгресі було відновлено Українську соціал-демократичну партію, вказано на необхідність її співпраці з Польською соціалістичною партією (ППС), а В. Старосольського обрано до Центрального комітету УСДП. Він постійно долучався до ініціатив, які мали демократичний, визвольний характер та захищали права національних меншин. У листопаді 1929 р. В. Старосольський разом з Левом Ганкевичем представляв українських соціал-демократів на організованій за ініціативи УНДО у Варшаві українсько-білорусько-литовській конференції [5, с. 44].

Не дивлячись на інтенсивну адвокатську та організаційно-партійну діяльність, В. Старосольський й далі знаходив час на наукову і публіцистичну працю. Так, у 1933 р. на шпальтах часопису «За Україну» він опублікував аналітичний матеріал про історію України під назвою «Трагічні вузли української історії».

По мірі можливостей В. Старосольський намагався впливати на процес конструктивного розв'язання болісної української проблеми у Польщі. Це, до речі, було б можливим, вважав він, якби Польська держава виконувала взяті на себе зобов'язання перед Лігою Націй і Радою послів Антанти. Хоч 26 вересня 1922 р. польський Сейм прийняв закон про воєводську автономію у Східній Галичині та утворення тут українського університету, але цей закон так і не був ніколи втілений у життя. Правда, 10 березня 1923 р. уряд Польщі офіційно заявив, що Польща прагне і буде прагнути до мирного врегулювання відносин у Східній Галичині, «беручи до уваги національні права і потреби місцевого населення». Це так польські політики обіцяли Раді послів Антанти, поки та 14 березня 1923 р. остаточно не признала цей український край за Польщею [6, с. 350]. Як далі виявилось – це все були пусті обіцянки. Українців Галичини вважали у Польщі людьми другого сорту, племенем, а не народом, «бидлом».

Коли ж у 1930 р. уряд Польщі почав проводити у Галичині т. зв. пацифікацію* як принцип колективної відповідальності українського населення за опір та акти саботажу щодо польської влади, то В. Старосольський рішуче засудив цю «акцію». Як один із лідерів УСДП він підписав у цій справі протест від імені керівництва українських партій (УСДП, УНДО, УСРП) до польського президента і парламенту. А українські послы до парламенту скерували протест до Ліги Націй.

Повідомлення про великий голод в Україні на початку 30-х років ХХ ст. привели до втрати прорадянських симпатій у тих українських діячів УСДП і УСРП, які пам'ятаючи про певні проукраїнські акції в УРСР, вірили, що так буде тривати й далі. Це дало стимул В. Старосольському знову підняти питання про налагодження співпраці українських і польських соціалістів. Наприкінці січня 1933 р. він взяв участь у спільній конференції УСДП і ППС у Львові, на якій обидві партії погодилися співпрацювати у боротьбі з націоналізмом, нацизмом і комунізмом. ППС тоді зобов'язалася підтримувати українських соціал-демократів щодо територіальної автономії Східної Галичини у межах Речі Посполитої.

17 жовтня 1937 р. відбувся VIII конгрес УСДП, на якому В. Старосольського обрано головою партії, що свідчило про його беззаперечний авторитет в українському соціал-демократичному середовищі. Правда, з іншого боку, варто зазначити, що УСДП, яка діяла в основному серед українських робітників, не була надто впливовою в Галичині, бо й українських робітників у краї було обмаль (домінували польські).

Стосовно українсько-польських взаємин, то В. Старосольський завжди вважав, що найкращою формою вирішення конфліктів є діалог, взаєморозуміння. Тому у другій половині 30-х років він завжди брав участь у неофіційних зустрічах на тему української проблеми у Польщі. Такі зустрічі організовували деякі польські політики, наприклад, Іпполіт Слівінський, Пйотр Дунін-Борковський, Константій Хілінський, Францішек Гроєр. З українського боку в них брали участь, крім В. Старосольського, о. Дем'ян Лопатинський, Остап Луцький, Володимир Залозянський і ін. Не відмовився від своїх переконань В. Старосольський навіть тоді, коли наприкінці 30-х років, отож, напередодні війни, наступив у Польщі так званий період «зміцнення польськості на Кресах», тобто посилення репресій щодо українців. Він підписав у листопаді 1938 р. відозву до польської влади очільників українських партій, товариств та Греко-католицької церкви проти репресій на теренах південно-східних воєводств. Цю відозву опублікувала газета «Діло» 20 листопада 1938 р.

Настав 1939 р. У вересні на Польщу напала нацистська Німеччина. Розпочалась Друга світова війна. У вересні територію Галичини і Волині «визволила» Червона Армія. Виїхати з родиною на захід В. Старосольський не здогадався, оскільки вважав себе перед новою владою не винним, до того ж був соціалістом. Після приєднання Західної України до Української РСР В. Старосольський, який увесь цей час перебував з родиною у Львові, отримав запрошення очолити одну з кафедр на юридичному факультеті Львівського університету, який розпочав свою діяльність. Але коли він з'явився до ректорату, то замість праці його заарештували. Це сталося 25 грудня 1939 р. Водночас репресували також і його сім'ю – дружину Дарію, дітей Уляну та Ігора, а ще один син – Юрій зміг утекти до родичів. У Києві відбувся суд над «ворогом народу» Володимиром Старосольським. Його, як і багатьох інших українських патріотів, визнали винним. Сім'ю В. Старосольського вивезли на поселення в місцевості Каргалик Семіпалатанської області Казахстану. Там у грудні 1941 р. померла Дарія Старосольська. Щодо самого Володимира Старосольського, то його 25 жовтня 1940 р. засудили на підставі ст. 58-а, § 4 КК УРСР на 8 років заслання у Сибір. Його перевезли до концтабору поблизу

* Пацифікація – від лат. *pacificatio* – умиротворення. Для її проведення уряд, який тоді (у 1930 р.) очолював Ю. Пілсудський, використав поліцію та військо. Поляки палили українські села, били і знущались з юдеїв, проводили обшуки, арешти, конфісковували майно. Пацифікацію різко засудила Ліга Націй.

Маріїнська (Західний Сибір). Виснажений тяжкою роботою, жадливими побутовими умовами, він тяжко захворів і 25 лютого 1942 р. у віці 64 роки помер. Де його могила – невідомо. Не знаючи про його смерть, у 1943 р. еміграційний уряд Другої Речі Посполитої, який перебував у Лондоні, просив через свого посла у Радянському Союзі звільнити Старосольського з таборів.

Висновки. Володимир Старосольський був великим українським патріотом, основним обов'язком якого було служити своєму народові та державі. Він був типовим представником українсько-польського прикордоння, походив зі змішаної родини. В. Старосольський – відомий український громадсько-політичний діяч, адвокат. Він був активним захисником українців в національному правозахисному русі на Західній Україні. Як адвокат бере активну участь у політичних процесах польської влади проти українців – членів ОУН, УВО, громадських і політичних діячів різної ідейної орієнтації.

В. Старосольський протягом свого непересічного життя обіймав посади заступника міністра закордонних справ Української Народної Республіки (1919-1920 рр.), доктора права, професора Українського державного університету у Кам'янці-Подільському (1919-1920 рр.), Українського вільного університету у Празі (1921-1928 рр.) та Української Господарської академії у Подебратах (1922-1928 рр.). Як громадський діяч та адвокат він виступав, будучи дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1923 р.), Головою Української соціал-демократичної партії (1937-1939 рр.), членом-засновником Товариства українських правників у Львові (1909 р.), членом правління Союзу українських адвокатів у Львові (1929-1939 рр.), львівської Палати адвокатів (1928-1939 рр.), Головної ради адвокатів Польщі у Варшаві (1937-1939 рр.), члена-засновника Українського правничого товариства у Чехословаччині (1923 р.).

У науковій сфері В. Старосольський реалізував себе як член редакцій правничих журналів, автор низки правничих і соціологічних праць, монографій, посібників.

Джерела та література

1. Борчук С. Володимир Старосольський у студентському русі західних українців наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. Борчук // Історичні студії. – 2002-2003. – № 4-5. – С. 196-202.
2. Довідник з історії України: у 3-х т. Т. 3. / Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Київ: Генеза, 1999. – 1132 с.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ: Генеза, 2018. – 942 с.
4. Старосольський В. Принцип більшості / В. Старосольський. – Львів: Літопис, 2018. – 312 с.
5. Stanisław S. Włodzimierz Starosolski – wybitny ukraiński prawnik, uczony i działacz społeczno-polityczny / S. Stanisław // Володимир Старосольський. Принцип більшості. – Львів: Літопис, 2018. – С. XXII-L.
6. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
7. Юридична енциклопедія: у 6 т. – Т. 5. / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ: Українська енциклопедія, 2003. – 736 с.

Тищик Б., Новосядло И. Владимир Старосольский – известный ученый-юрист, адвокат, политик. В. Старосольський – известный украинский общественно-политический деятель, адвокат. Он был типичным представителем украинско-польского пограничья, происходил из смешанной семьи. Он становится активным защитником в национальном правозащитном движении в Западной Украине. Как адвокат принимает активное участие в политических процессах польских властей против украинцев-членов ОУН, УВО, общественных и политических деятелей разной идеологической ориентации. В. Старосольський пытался влиять на процесс конструктивного решения болезненной украинской проблемы в Польше. В. Старосольський всегда считал, что лучшей формой разрешения конфликтов в украинско-польских отношениях является диалог. В. Старосольський в течение своей незаурядной жизни занимал должности заместителя министра иностранных дел Украинской Народной Республики (1919-1920 гг.), доктора права и профессора Украинского государственного университета в Каменце-Подольском (1919-1920 гг.), Украинского свободного университета в Праге (1921-1928 гг.) и Украинской Хозяйственной академии в Подебратах (1922-1928 гг.). Как общественный деятель и адвокат, он являлся действительным членом Научного общества им. Т. Шевченко во Львове (1923 г.), председателем Украинской социал-демократической партии (1937-1939 гг.), членом-основателем Общества украинских юристов во Львове (1909 г.), членом правления Союза украинских адвокатов во Львове (1929-1939 гг.), львовской палаты адвокатов (1928-

1939 г.), Главного совета адвокатов Польши в Варшаве (1937-1939 г.), членом-основателем Украинского юридического общества в Чехословакии (1923 г.). В научной сфере В. Старосольский реализовал себя как член редакций юридических журналов, автор ряда юридических и социологических работ, монографий, пособий.

Ключевые слова: Владимир Старосольский, ученый, адвокат, общественный деятель.

Tyshchyk B., Novosiadło I. Volodymyr Starosolsky – Outstanding Scholar, Lawyer, Politician.

V. Starosolsky is a well-known Ukrainian social and political figure and a lawyer. He was a typical representative of the Ukrainian-Polish borderline region, coming from a mixed family. He becomes an active advocate of Ukrainians in the Ukrainian human rights movement in Western Ukraine. As a lawyer, he actively participates in the political processes of the Polish authorities against Ukrainians – members of the OUN, UVO, public figures, and politicians of different ideological orientations. V. Starosolsky tried to influence the process of constructive solution of the painful Ukrainian problem in Poland. As for Ukrainian-Polish relations, V. Starosolsky always believed that the best form of solving the conflict is dialogue. During his extraordinary life, V. Starosolsky held the positions of Deputy Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic (1919-1920), Doctor of Laws, Professor of the Ukrainian State University in Kamianets-Podilskyi (1919-1920), Ukrainian Free University in Prague (1921-1928) and the Ukrainian Academy of Economics in Podebrat (1922-1928). As a public figure and lawyer, he acted as a full member of the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv (1923), Chairman of the Ukrainian Social Democratic Party (1937-1939), founding member of the Ukrainian Bar Association in Lviv (1909), member of the Board of the Ukrainian Lawyers Union in Lviv (1929-1939), the Lviv Chamber of Advocates (1928-1939), the Chief Bar Council of Poland in Warsaw (1937-1939), a founding member of the Ukrainian Law Society in Czechoslovakia (1923). V. Starosolsky also realized himself in the scientific domain as a member of editorial boards of legal journals, author of a number of legal and sociological research papers, monographs, and manuals.

Key words: Volodymyr Starosolsky, scientist, lawyer, public figure.

УДК 342.72

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/7>

Ю. Турянський

Генезис прав людини у період античності

У статті розглядається історична парадигма зародження основ сучасного розуміння прав людини у період античності. Досліджено історичне становлення прав людини в стародавній Греції. Зокрема проаналізовано основні світоглядні ідеї Демокрита, Протагора, Сократа і Аристотеля. Первинне формування основних засад поняття прав людини сягає античних часів. Це поняття було тісно пов'язане з громадянством в містах Стародавньої Греції і проявлялося в процесі становлення рівності жителів поліса і в можливості користуватися політичними правами. Софісти одні із перших давньо-грецьких філософів та мислителів розглядають не природу та космос як основу основ, а саме людину, яку наділяли особливим та вищим значенням у світобудові. Природне право софісти трактували досить по-різному, розділившись на дві основні течії. Спільним міркуванням було саме визнання людської природи як джерела прав. Представники егалітаристської течії притримувались думки, що всі люди є рівними, незважаючи на місце народження, сім'ю чи майнові статки. На основі філософської думки Платона відбувся перший етап розвитку ідеї гендерної рівності. За філософією Платона в державі повинна панувати справедливість, враховуючи природні відмінності та нерівності людей. Мислитель розділяв людей за їхніми особливостями, та вважав, що у державі кожен повинен займати своє місце. Аристотель своїм вченням почав становлення принципу верховенства права і наділяв державу особливим регулятором, який здатний забезпечити права людей. Тому античність оцінюється як перший етап зародження прав людини. Видатні особистості того періоду через

філософське тлумачення заклали наріжні камені в історичному розвитку даного поняття. Основні трактати Аристотеля стали розвивати поняття громадянства та політичної участі людини у веденні громадських справ, що з еволюційними процесами стали основою першого покоління прав людини.

Ключові слова: права людини, держава, суспільство, права, свободи.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасності кожна розвинута держава світу прагне високого дотримання прав людини для забезпечення найкращих умов життя для кожного індивіда. Усі правові держави декларують у своїх конституціях, що людина є основною цінністю, а дотримання її прав ставиться як пріоритетним завданням держави. Прагнення людини до належного захисту її прав, свобод та інтересів має надзвичайну довгу історію та пройшла довгий шлях трансформацій та змін, що покликані створити умови людиноцентричного виміру для кожного. Ще із самого початку свого існування людина прагнула покращити своє життя, створити умови в яких б зберігалися її первісні та базові інтереси, крізь призму історичної еволюції ми вбачаємо як поступально людина визнавала, що її життя та свобода є основною цінністю як для самої неї так і для соціального буття. Історичні витоки показують як людина поступово відходила від божественного сприйняття світу та свого існування, а приділяла найбільшій уваги власне рівності та свободі, адже першочергово всі ми народжені вільними для існування у цьому світі. Що і ставало основними підваленами у формуванні сучасного сприйняття прав людини, які ми маємо сьогодні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідження історичного генезису прав людини здійснювали такі науковці, як С. Головатий, І. Жаровська, П. Рабінович, О. Скакун, Г. Гудима та багато інших. Проте комплексного дослідження щодо розвитку історичної думки становлення прав людини досі не було проведено, тому вважаємо за необхідне дослідити дане питання.

Метою статті є ґрунтовний аналіз зародження інституту прав людини в період античності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У статті 3 Конституції України проголошено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Права людини декларовані величезною кількістю міжнародних актів, що передбачають людську гідність як особливу суспільну цінність, та покликані відстоювати захист людей у цілому світі. Людина завжди прагнула бути вільною та незалежною та історично боролася за дотримання свого права на життя, свободу та рівність за для найкращих умов існування, що стали початком зародження найважливішого досягнення людства – прав людини.

Первинні згадки про «права людини» мають довгу історію та сягають часів античності, де вже тоді людина та її життя, мали певну правову вагу та декларувалася рівність усіх перед божественними вищими силами. Зокрема, дані трактування були притаманні поглядам мислителів Стародавньої Греції.

В кінці II тис. до н.е. вже існувало таке поняття як закон – «номос». Також у даний історичний період оперували такими поняттями як «особиста честь», «справедливість» та «правда», що показує неабиякий розвиток права того періоду. У VI-V ст. до н.е. почали з'являтися ідеї щодо справедливості та моралі, які активно продукувалися піфагорійцями, котрі вважали, що жителі полісу повинні сповідувати мирне життя та моральність у взаємовідносинах між громадянами. Так, за вченнями Геракліта космічний порядок повинен відображатися у полісах, а космос є світовим порядком та особливої уваги приділяв справедливості. «Геракліт вважав, що цим началом є логос, тобто божественний світовий порядок, що досягає ідеалу. Він здійснює керівництво Богами і людьми, саме божественний логос визначає божественну справедливість, оскільки «для Бога все є справедливим, прекрасним і добрим, тоді як люди одне вважають справедливим, а інше – несправедливим» [2, с. 156].

Давньогрецький філософ-матеріаліст Демокріт (V-IV ст. до н. е.) відстоював ідею світової закономірності у всіх її проявах та вважав, що нічого без причинно неї не відбувається, тому один з небагатьох тогочасних мислителів не підтримував теорію божественного начала та відкидав ідею щодо надприродного. Він вважав, що держава є наслідком життя соціуму та є дечим «штучним». Демокріт наголошував на важливості свободи як першооснові та вважав, що свобода в бідності є набагато кращою ніж рабство в багатстві. Таким чином, це були одні із перших прикладів філософії свободи, що з еволюційним періодом становлення права стала основою юридичної ідеології та прав людини.

Цінність людини та її рівності була висловлена софістами в V-IV ст. до н. е., які також не

традиційно для того періоду відкинули божественну теорію, а людину поставили як центр людського буття, пояснюючи світові феномени, тим самим змінивши підходи у натурфілософії. У даний період розвивалася ідея рівноправності людей, жителів тодішнього полісу. Найвідоміший філософ серед софістів вважається Протагор (481-411 р. до н. е.). Для нього «людина є мірою всіх речей», тобто мотивував, що саме людина є основою та найважливішим створінням на землі: «дари Прометея (вміння поводитися з вогнем та інші практичні знання) і дари Зевса («сором і правда», вміння спільно жити) були дані всім людям (еллінам), та що всім їм однаково доступне мистецтво полісного життя, і всі вони є громадянами полісу» [3, с. 266].

Софісти у своїх вченнях сповідували рівність людей як основу світобуття, тому вони розмежовували рабів чи варварів, пояснюючи це тим, що у всіх природньо закладено єдині природні потреби. А нерівність між людьми є результатом штучно створених людиною законів, що умисно ставить людей не в рівні становища, тому такі приписи мають «ворожий» характер для людини. Також неабиякого значення людині надавав послідовник софістів Алкід, наголошуючи на волі та рівності всіх людей, незалежно від походження, включаючи рабів.

Софісти розглядали людину як джерело природного права та, що саме від людини походить право, бо воно притаманне їй від народження. Протагор пише, що «люди, в різний час сприймають по-різному, в залежності від відмінності своїх станів. А саме той, хто живе за природою, сприймає те із існуючого в матерії, що може явитися як таке, що живе за природою, те ж, що живе протиприродно – те, що може являтися як таке, що живе протиприродно» [4, с. 66].

Природне право софісти трактували досить по-різному розділившись на дві основні течії. Спільним міркуванням було саме людська природа. Представники егалітаристської течії притримувались думки, що всі люди є рівні, незважаючи на місце народження, сім'ї чи статків. Тим самим переконуючи у людській рівності та необхідності у взаємоповазі кожної людини незалежно від походження, адже всі ми природньо наділені цими правами. Наголошувалось на необхідності у людському взаєморозумінні та підтримці кожного члена суспільства, що виключало таке явище як насильство – були основною ідеєю даної течії, як тлумачення природного права.

Тоді як антиегалітаристська течія висвітлювала міркування, що хоч природне право є рівне для усіх, попри те зароджує певну нерівність. Пояснюючи це природніми та індивідуальними відмінностями кожної людини.

Отже, софісти одні із перших давньо-грецьких філософів та мислителів розглядають не природу та космос як основу основ, а саме людину, яку наділяли особливим та вищим значенням у світобудові. Можливо також констатувати, що дані роздуми софістів стали наріжним каменем у зародженні ідей природного права як такого. Тим самим відійшовши від загальноприйнятого сприйняття буття у стародавні часи та заклали розвиток поняття рівності, справедливості та свободи, що і до сьогодні є найважливішими питаннями для цивілізованого світу та первинною засадою сучасних прав людини.

Не можливо також не згадати засновника західної філософії – Сократа. Оскільки, письмових праць даного мислителя так і не було знайдено, основні його ідеї були передані його учнями та послідовниками. Сократ вважав, що свобода є неабияким надбанням для людини та підкреслював необхідність у дотриманні законів поліса для збереження даної рівноваги. Ідеї рівності прав та свобод людини були в подальшому розвинуті учнями Сократа, зокрема Платоном. Він вважав, що чоловіки і жінки мають природне походження та однакову сутність, але і не відхилив відмінність жіночої можливості до репродукції, що є особливістю саме жінок. Ідея рівності жінки була прогресивною, оскільки вона займала занижену соціальну роль та вважалася чимось середнім між твариною та чоловіком.

За філософією Платона в державі повинна панувати справедливість, враховуючи природні відмінності та нерівності людей. Мислитель розділяв людей за їхніми особливостями, та вважав, що у державі кожен повинен займати своє місце, іншими словами грати свою роль. Він виділяв філософів, мудреців «людей із розумною душею та наділені особливою мудрістю та відводив їм особливе місце у соціобутті»; воїнів «людей із навіженою душею та особливою відважністю», землеробів і ремісників «за своєю природою є розважливі та помірні». За Платонівською філософією кожна людина може перейти у інший статус, якщо досягне тих чеснот які притаманні цим соціальним станам, тобто досягне відповідної мудрості у своєму житті.

Аристотель (384-322 рр. до н. е.) один із найвідоміших давньогрецьких мислителів та філософів. Він вважав, що політична справедливість і є відображенням права між рівними та вільними людьми та є певним інструментом для таких взаємовідносин. Філософ підкреслював ідею справедливого закону, що виражався у політичному праві. І наголошував на неприйнятності

владарювання поза правом чи у спосіб його порушення, визначаючи це як насильницьке підпорядкування, що суперечить основному праву та справедливості. Загалом Аристотель розподіляв справедливість за двома її видами: розподільну та зрівняльну.

Розподільна справедливість за твердженнями філософа, виражалась у справедливому розподілі цивілізаційних благ, таких як привілеї, влада та матеріальні блага, що вимірювалась згідно із особистим внеском кожного окремого члена суспільства враховуючи їхню гідність для оцінки їхнього місця у тогочасному соціальному бутті. А зрівняльну справедливість філософ описує як справедливість, що застосовується за допомогою «арифметичного елементу», що притаманна у побутовому існуванні людини у випадках відшкодування завданих збитків особі чи застосування покарання для винного.

Аристотель вважав, що держава покликана забезпечити людині основні блага та життєві потреби. Основоположні ідеї, мислителя щодо забезпечення людини правами є підвалинами становлення прав людини у даному історичному періоді. Захист права власності та особистої недоторканості право на сім'ю, певна рівність між статями є гуманістичним підходом до побудови та сприйняття людини як цінності. Захист людини від злочинних діянь та відновлення справедливості за допомогою покарання винного та відшкодування шкоди за завдані збитки, вражають нас чіткістю та виразністю.

Згідно із твердженням філософа людина самостійно визначає свою поведінку, а держава повинна своїми силами сприяти такій позитивній поведінці як добродесність. Аристотель вважав, що людина є «соціальною істотою» та повинна жити в соціумі, таким чином підкреслював важливість громадянства як запоруку належного життя людини. Адже держава і «закони» створені та існують на благо людини та є найкращим проявом існування самої людини. Також закладаючи основні ідеї природних прав людини, мислитель вважав, що нічого не існує абсолютного, сталого та все змінюється, як і сама людина.

Аристотель особливу уваги приділяв місцю сім'ї у державі та вважав, що сім'я є первинним осередком для людини та наголошував на необхідності належного виховання молоді як запоруки міцного суспільства та сильної, могутньої держави. Отже, необхідно правильно навчати молодих людей які були б наділені чеснотами та добродесністю, були освіченими та культурними, вміли жити помірковано та були гідними громадянами. Мислитель розглядав людину як управителя державних справ, що була притаманна громадянам полісу та які були наділені політичними правами. «В основі будь-якого політичного устрою лежить відповідне поняття громадянина, сам Аристотель визначає громадянина як того, хто приймає участь у суді та управлінні, називаючи це абсолютним поняттям громадянина» [5].

Статус громадянства надавав людині особливого значення та можливість займати певне місце у тодішній ієрархії полісного життя, брати участь у народних зібраннях, які власне і здійснювались для управління справами полісу. Аристотель надавав особливого значення свободі та рівності громадян полісу. Громадяни брали активну участь у суспільному житті та обговорювали усі важливі питання, задля щасливого життя. Також філософ відстоював думку щодо важливості приватної власності людини та її захисту.

Підсумовуючи, можна дійти до висновку, що основні трактати Аристотеля стали розвивати поняття громадянства та політичної участі людини у веденні громадських справ, що з еволюційними процесами стали основою першого покоління прав людини. Також розуміння та сприйняття Аристотелем важливості дотримання закону та верховенства справедливості мав на той час ключовий вплив на формування античного розуміння та сприйняття прав людини, закладаючи такі основні принципи, як рівність та свобода.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Первинними формуваннями основних підвалин поняття прав людини сягають античних часів. Дане поняття було тісно пов'язане із громадянством, що існувало у Стародавній Греції та виявлялось у процесі становлення рівності жителів полісу та у можливості користуватися політичними правами. На основі доктринальних підходів Демокріта здійснилась поступова зміна теологічної парадигми буття, а центром стала людина її права та свободи. Вчення софістів удосконалили людиноцентриський підхід до прав людини, основою якої була рівність, що стала ідейним началом зародження природного права. На основі філософської думки Платона відбувся перший етап розвитку ідеї гендерної рівності. Аристотель своїми ученнями започаткував становлення принципу верховенства права та наділяв державу особливим регулятором, що здатний забезпечити права людей. Отже, античність відзначається як першим етапом зародження прав людини через тлумачення найвизначніших постатей даного періоду які закладали наріжні камені в історичній побудові даного поняття.

Перспективою подальшого дослідження є наступні історичні періоди та етапи, що стали основними для зародження та розвитку інституту прав людини.

Джерела та література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Дробышевский С. А. История политических и правовых учений: основные классические идеи: учеб. пособие / С. А. Дробышевский. – 2-е изд., доп. – Москва: Норма, 2007. – 591 с.
3. Сігріяньська В. С. До питання про права людини: генезис тлумачень та уявлень / В. С. Сігріяньська // Альманах права. – 2017. – №8. – С. 264-269.
4. Антологія мировой философии: методический сборник философских текстов. Т. 1 / [сост.: М. А. Парнюк, В. И. Даниленко]. – Київ: УМК ВО, 1991. – 292 с.
5. Жаровська І. М. Генезис ідеї відкритості влади / І. Жаровська // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 242-246.

Турянский Ю. Генезис прав человека в период античности. В статье рассматривается историческая парадигма зарождения основ современного понимания прав человека в период античности. Исследовано историческое становление прав человека в древней Греции. В частности проанализированы основные мировоззренческие идеи Демокрита, Протагора, Сократа и Аристотеля. Первичное формирование основных принципов понятие прав человека достигает античных времен. Это понятие было тесно связано с гражданством в городах Древней Греции и проявлялось в процессе становления равенства жителей полиса и в возможности пользоваться политическими правами. Софисты одни из первых древнегреческих философов и мыслителей рассматривают не природу и космос как основу основ, а именно человека, которого наделяли особым и высшим значением в мироздании. Естественное право софисты трактовали весьма различно, разделившись на два основных течения. Общим соображением было именно признание человеческой природы как источника права. Представители эгалитаристского течения придерживались мнения, что все люди равны, несмотря на место рождения, семью или имущественные доходы. На основе философской мысли Платона основан первый этап развития идеи гендерного равенства. По философии Платона в государстве должна господствовать справедливость, учитывая природные различия и неравенства людей. Мыслитель разделял людей по их особенностям и считал, что в государстве каждый должен занимать свое место. Аристотель своим учением начал становление принципа верховенства права и рассматривал государство как особый регулятор, который способен обеспечить права людей. Поэтому античность оценивается как первый этап зарождения прав человека. Выдающиеся личности того периода через философское толкование заложили краеугольные камни в историческом развитии данного понятия. Основные трактаты Аристотеля стали развивать понятие гражданства и политического участия человека в ведении общественных дел, связанных с эволюционными процессами стали основой первого поколения прав человека.

Ключевые слова: права человека, государство, общество, права, свободы.

Turiansky Yu. Human Rights Genesis in the Times of Antiquity. The article deals with the historical paradigm of the origin and development of the modern understanding of human rights since the times of antiquity. The historical aspect of the formation of human rights in Ancient Greece, in particular, the basic philosophical ideas of such philosophers as Democritus, Protagoras, Socrates, and Aristotle, are in the focus of the study. The development of the foundations of the human rights concept dates back to the ancient times. This concept was closely related to citizenship existing in ancient Greece and manifested itself in the process of introducing equality among the residents of the city-state (police) and providing them with a possibility to enjoy political rights. Sophists, one of the first ancient Greek philosophers and thinkers, do not consider nature and space as the basis of foundations, but person, who was given a special and higher importance in the universe. Sophists were divided into two main currents, which interpreted natural law quite differently. The common thought was human nature. The egalitarian movement held that all people were equal, regardless of place of birth, family, or wealth. The ideas of gender equality developed on the basis of Plato's philosophical thought. It was the first stage. According to Plato's philosophy, justice must prevail in the state, taking into consideration the natural differences and inequalities of the people. The thinker divided people according to their characteristics, and believed that everyone should take their place in the state. Aristotle, in his teachings, established the principle of the rule of law and granted the state a special function

of regulator, able to ensure the rights of the people. Therefore, we can regard antiquity as the first stage of the emergence of human rights. Through the interpretation of the prominent figures of that period, they laid the cornerstones in the historical construction of the concept. Aristotle's main treatises began to develop the concepts of citizenship and political participation in public affairs, which with evolutionary processes became the basis of the first generation of human rights.

Key words: human rights, state, society, rights and freedoms.

УДК 340.12:327.39

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/8>

М. Щирба

Розуміння права на здоров'я у Цілях сталого розвитку

У статті проаналізовано положення глобальних Цілей сталого розвитку, які були затверджені у 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку. Вони вказують на тенденції розвитку прав людини і визначають основні завдання цивілізованих народів, які повинні бути досягнуті до 2030 року. Здоров'я людини визначається комплексом біологічних (спадкових і набутих) та соціальних факторів. Доведено, що Мета 3 «Забезпечення здорового життя» прирівнюється до права на медичні послуги – важливе саме по собі через мету, яка є практичним засобом досягнення поставленого завдання. Також право на охорону здоров'я має стосуватися не лише медичних послуг, а й соціальних та економічних детермінант стану здоров'я. Право на охорону здоров'я включає дві вагомні методологічні складові: не лише право на доступ до медичних послуг, але і соціальні і економічні детермінанти стану здоров'я людини. Аргументовано, що міжнародне співтовариство пріоритетно акцентує увагу виключно на тих елементах, які визначені в Цілі 3, при цьому не допускає широкого тлумачення завдань в сфері охорони здоров'я. Найбільшу увагу в тексті рекомендацій приділено гендерному насильству, здоров'ю матері і дитини, соціально-економічним детермінантам здоров'я, а також системі охорони здоров'я і надання медичних послуг. У той же час питання здоров'я окремих категорій населення (підлітків, представників національних меншин, людей з обмеженими можливостями) розкриті досить фрагментарно. Також не всі теми охорони здоров'я отримали однаковий ступінь висвітлення в рекомендаціях ООН. Так, в рекомендаціях достатньо поверхнево висвітлено піходи до профілактики та лікування психічного здоров'я та неінфекційних захворювань.

Ключові слова: право людини, охорона здоров'я, право на здоров'я, медичні послуги, Цілі сталого розвитку.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний світ увійшов в нову епоху правового регулювання інституту прав людини. Для того, щоб зрозуміти сутність прав людини й вказати на тенденції їх розвитку та правового закріплення, на рівні міжнародного погодження були прийняті Глобальні Цілі сталого розвитку (далі – ЦСР), які були затверджені у 2015 році на саміті ООН з питань сталого розвитку. Перше, що слід зазначити, це те, що «Трансформація нашого світу: порядок денний сталого розвитку до 2030 р.» – резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН, в якій були визначені ЦСР, містить значну кількість прав. Дійсно, в Преамбулі зазначалося, що однією з ключових цілей ЦСР є «реалізація прав усіх людей». Застосовувалися міжнародні документи з прав людини, включаючи Загальну декларацію прав людини (пп. 10, 19) та конкретно зазначалося «право на розвиток» (параграфи 10, 35).

Більшість держав світу прийняла цей міжнародний акт в якості державницького напряму розвитку всіх сфер народного господарства. Україна також долучилася до цього процесу, за ініціативи Уряду України та за сприяння інституцій ООН в Україні протягом року тривав відкритий та інклюзивний процес адаптації ЦСР.

Означені цілі включають значну кількість складових, в межах цієї статті акцентуємо увагу на розумінні права на здоров'я у вищезазначеному документі як цінності для народу, держави, особи та майбутніх поколінь.

Аналіз досліджень проблеми. Останнім часом значно зріс інтерес науковців до проблем

правового регулювання сфери охорони здоров'я. Більшість з них розглядаються з погляду галузевого правознавства, зокрема новизною відзначаються наукові доробки І. Венедіктова, Д. Гергеля, Н. Мезенцевої, С. Стеценко, І. Сенюти, В. Третякової та ін. Однак питання сфери охорони здоров'я в розумінні міжнародної спільноти залишається актуальним.

Метою цієї статті є аналіз розуміння права на здоров'я у Цілях сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Здоров'я людини визначається комплексом біологічних (спадкових і набутих) та соціальних факторів. Останні мають настільки важливе значення в підтримці стану здоров'я або в появі і розвитку хвороби, що у преамбулі статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я стверджується, що здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад.

Варто погодитися з Н. Б. Мезенцевою, яка стверджує, що «ґрунтуючись на факті, що людина є соціальною істотою, то її здоров'я є соціальною цінністю і передумовою для соціологізації особистості, для її «обростання» суспільними відносинами, включення в ритм та життя суспільної системи. Здоров'я є мірою соціальної активності, діяльності, ставлення людини до світу. Здоров'я – це одна з необхідних передумов щастя людини, її всебічного, гармонійного розвитку» [1, с. 101].

Здоров'я населення та окремої людини є вагомим напрямком державного забезпечення. Тому ЦСР визначають цю цінність однією з пріоритетних. Так, Ціль 3 присвячена забезпеченню здорового способу життя та сприяння благополуччя для всіх в будь-якому віці. Зокрема, в ній йдеться про такі вагомні напрямки, які мають бути забезпечені до 2030 року:

- зниження глобального коефіцієнту материнської смертності, смертності новонароджених та дітей до п'яти років;
- зупинення епідемій СНІДу, туберкульозу, малярії та тропічних хвороб, та інших інфекційних захворювань;
- підтримка психічного здоров'я і благополуччя;
- профілактика та лікування залежності від психоактивних речовин;
- зменшення кількості смертей і травм унаслідок дорожньо-транспортних пригод;
- охорона сексуального та репродуктивного здоров'я;
- доступ до якісних основних медико-санітарних послуг а також до безпечних, ефективних, якісних і недорогих основних лікарських засобів і вакцин для всіх;
- скорочення кількості летальних випадків та захворювань в результаті впливу на здоров'я людини небезпечних хімічних речовин, забруднення й отруєння повітря, води і ґрунтів [2].

Така термінологічна позиція викладена в Цілях знаходить різку критику серед науковців. Вони зазначають, що мовно Ціль 3 взагалі не містить категорії «право» (крім випадків, пов'язаних з правами інтелектуальної власності в 3b). У цьому розумінні Ціль 3 значно «відстає» від деяких інших цілей, в тому числі в галузі освіти (Ціль 4) і гендерної рівності (Ціль 5), де чітко йде мова про права людини.

Л. Форман та ін. справедливо вказують у своїй гіпотезі, що «чітке зосередження на правах людини та праві на здоров'я різко буде суперечити тому, як розглядаються права людини в Цілях розвитку тисячоліття (ЦРТ)» [3, с. 801].

Як зазначали К. Вільямс та Е. Блейлок: «Хоча права людини визнаються в Порядку денному, не існує послідовного, орієнтованого на права, підходу до цілей і завдань. Наприклад, право на здоров'я не містяться ні в тексті, ні в межах жодної цілі. В ЦРТ запропоновані можливості посилення міжнародно-правових зобов'язань з прав людини, наприклад, допомогу в розвитку, кліматичні дії або навіть торгові угоди – однак, вони, на жаль, не були прийняті» [4].

Загальна назва Цілі 3 «Забезпечення здорового життя» справді дуже схожа на «здоров'я для всіх». Але це залишається дещо невиразним і декларативним заголовком. Що означає «здорове життя»? І хто несе відповідальність за те, щоб люди мали змогу реалізовувати це право?

Отож, використовуючи метод аналізу, ми можемо прийти до висновку, що Ціль 3 прирівнюється до права на охорону здоров'я і включає дві вагомні методологічні складові:

По-перше, право на доступ до медичних послуг - важлива сама по собі мета, яка є практичним засобом досягнення поставленої цілі.

По-друге, право на охорону здоров'я має стосуватися не лише медичних послуг, а й соціальних та економічних детермінант стану здоров'я. Як стверджували Г. Оомс та колеги: «Для того, щоб право на здоров'я стало реальністю, розробники політики повинні прагнути до здорового фізичного та соціального середовища (наприклад, безпечної питної води та належної санітарії,

належного харчування та житла, безпечних та здорових професійних та екологічних умов та гендерної рівності» [5].

Отож, важливо зазначити, що право на охорону здоров'я визначено не тільки в Цілі 3 Глобальних цілей сталого розвитку, а стосуються ще цілого комплексу цілей – Цілі 2 «Досягнення подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталого розвитку сільського господарства»; Цілі 6 «Забезпечення наявності і раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх»; Цілі 11 «Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості населених пунктів» та інші. Тому зазначимо, що позиція іноземних науковців цілком мотивована. «Деякі елементи, які складають це право, є присутніми та правильними, проте цілі групи розвитку не мають цілісного бачення того, як реально може бути реалізовано «право на здоров'я». Можливо, саме через це визначальне право на здоров'я, не кажучи вже про його реалізацію, завжди залишатиметься недоступним» [6, с. 342].

Вагомо розглянути не тільки нормативне регулювання, але й міжнародні механізми забезпечення права на здоров'я. Універсальний періодичний огляд – один із найбільш широко схвалюваних міжнародних інструментів підзвітності прав людини. Він підтримує просування та захист прав людини і допомагає державам у формуванні їх спроможності захищати та просувати права людини за допомогою технічної допомоги та обміну найкращою практикою.

Створений у 2006 році, цей огляд поступово оцінює записи про права людини кожної держави-члена ООН, включаючи право на здоров'я. У 2017 р. Універсальний періодичний огляд увійшов до свого третього циклу, провівши два повні раунди звітності у 2008-2012 та 2012-2016 роках. Огляд складається з трьох джерел інформації:

- 1) національного звіту, що надається державою, що перевіряється;
- 2) збірний звіт інформації ООН про переглянуту державу, підготовлений Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини, включаючи інформацію з механізмів ООН з прав людини та іншу офіційну документацію ООН, яка може бути надана агенціями ООН та командами країн;
- 3) звіт зацікавлених сторін, який узагальнює інформацію, надану іншими суб'єктами, зокрема громадянським суспільством та національними правозахисними установами.

Після обговорення з представниками держави, що переглядається, та представниками усіх 47 членів Ради з прав людини, держава, що переглядається, видається з рекомендаціями. Держава вказує, які рекомендації підтримує, що сигналізує про прихильність до виконання відповідних вимог а також «зазначає» рекомендації, які вона не підтримує.

Дійсно, Універсальний періодичний огляд має деякі унікальні особливості, які відрізняють огляд від інших механізмів захисту прав людини. На відміну від договірних органів ООН з прав людини, які зосереджуються на конкретних правах або групах, таких як люди з обмеженими можливостями або жінки, Універсальний періодичний огляд є всеосяжним, в його рамках аналізується діяльність усіх країн-членів ООН та всі стандарти прав людини незалежно від того, чи держава ратифікувала певний договір. Окрім формально-правових стандартів міжнародного права в галузі прав людини, в огляді також розглядаються добровільні зобов'язання та зобов'язання, взяті державами.

Велика група аналітиків під керівництвом Джудіт Буено де Мескіта проаналізувала всі рекомендації пов'язані зі здоров'ям, розроблені державам-членам під час першого циклу Універсального періодичного огляду, та підрахувала кількість пунктів, що стосуються здоров'я, а також по кожній темі, пов'язаній зі здоров'ям. Використовуючи відносно широку інтерпретацію здоров'я, включаючи багато соціальних та економічних детермінант здоров'я вони виявили, що 3862 (22%) із 17 638 пунктів рекомендацій стосуються здоров'я. Зразок огляду рекомендацій, зроблених для географічно різноманітного вибору восьми країн у другому циклі Універсального періодичного огляду (2012-2016) свідчить про те, що рекомендації щодо охорони здоров'я частіше були зроблені протягом цього циклу, як в абсолютній кількості, так і в пропорції всіх рекомендацій. У цих країнах рекомендації щодо охорони здоров'я зросли з 203 до 432 рекомендацій та з 20% до 26% від загальної кількості рекомендацій між двома циклами.

У рамках рекомендацій, пов'язаних зі здоров'ям першого циклу, найчастіше згадується гендерне насильство (33%). Здоров'я матері та дитини було другою за частотою темою загальних проблем, пов'язаних зі здоров'ям (21%), наступні – соціально-економічні детермінанти здоров'я (13%) та питання системи охорони здоров'я та послуги (9%). Однак праву на здоров'я інших груп, таких як підлітки, люди з обмеженими можливостями та національні меншини (за деякими винятками, зокрема, ромського населення в Європі), приділено значно меншу увагу [7].

Також не всі теми охорони здоров'я отримали однаковий ступінь висвітлення в

рекомендаціях. Так, в рекомендаціях відносно знехтувано кількома темами охорони здоров'я, включаючи психічне здоров'я та неінфекційні захворювання, які все більш поширені в сучасному світі. Деякі соціальні детермінанти здоров'я, зокрема, вода, санітарія та харчування, а також доступ до медикаментів рідко згадуються в рекомендаціях.

Висновки. Отож, використовуючи метод аналізу, ми можемо прийти до висновку, що Ціль 3 прирівнюється до права на охорону здоров'я і включає дві вагомі методологічні складові: право на доступ до медичних послуг – важлива сама по собі мета, яка є практичним засобом досягнення поставленої цілі; право на охорону здоров'я має стосуватися не лише медичних послуг, а й соціальних та економічних детермінант стану здоров'я. Доведено, що міжнародна спільнота акцентує пріоритетно увагу виключно на тих елементах, що визначені у Цілі 3, при цьому не допускаючи широкого тлумачення завдань у сфері охорони здоров'я. При подальшій реалізації Цілей сталого розвитку в найближчі роки варто врахувати специфіку здобутого досвіду, як в контексті досягнень, так і прорахунків, мінімізувати кількість останніх та об'єднувати зусилля науковців, державних діячів, вчених, медиків довкола окреслених проблем задля якомога швидкого та ефективного їх вирішення в інтересах сучасників та в ім'я прийдешніх поколінь.

Джерела та література

1. Мезенцева Н. Б. Право на охорону здоров'я в нормативно-правових актах міжнародного рівня Н. Б. Мезенцева // Економіка та держава. – 2011. – № 4. – С. 100-103.
2. Цілі сталого розвитку 2016-2030 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.
3. Forman L., Ooms G., Brolan C. Rights language in the sustainable development agenda: has right to health discourse and norms shaped health goals? // Health Policy Manag. – 2015. – № 4 (12). – P. 799-804.
4. Williams C., Blaiklock A. SDG Series: What Might the SDGs Mean for Health and Human Rights? An Introduction to the Series // Health and Human Rights journal blog. – 2015. – September 1 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.hhrjournal.org/2015/09/sdg-series-what-might-the-sdgs-mean-for-health-and-human-rights-an-introduction-to-the-series>.
5. Ooms G., Brolan C., Eggermont N. Universal health coverage anchored in the right to health // Bull. World Health Organ. – 2013. – № 91(1). – P. 2-2A.
6. Rushton S. Health rights and realization: Comment on «Rights language in the sustainable development agenda: has right to health discourse and norms shaped health goals?» // Health Policy Manag. 2016. – №5(5). – P. 341-344.
7. Mesquita J., Rebekah T., Gauter C., Havkwist A., Hoddy R. et al. Monitoring the sustainable development goals through human rights accountability reviews // Bull. World Health Organ. – 2018 – Sep. 1. – №96(9). – P. 627-633.

Щирба М. Понимание права на здоровье в Целях устойчивого развития. В статье проанализированы положения глобальных Целей устойчивого развития, которые были утверждены в 2015 на саммите ООН по устойчивому развитию. Они указывают на тенденции развития прав человека и определяют основные задачи цивилизованных народов, которые должны быть достигнуты к 2030 году. Здоровье человека определяется комплексом биологических (наследственных и приобретенных) и социальных факторов. Доказано, что Цель 3 «Обеспечение здоровой жизни» приравнивается к праву на медицинские услуги – важная сама по себе цель, которая является практическим средством достижения поставленной задачи. Также право на охрану здоровья должно касаться не только медицинских услуг, но и социальных и экономических детерминант состояния здоровья. Право на охрану здоровья включает две весомые методологические составляющие: не только право на доступ к медицинским услугам, но и социальные и экономические детерминанты состояния здоровья человека. Аргументировано, что международное сообщество приоритетно акцентирует внимание исключительно на тех элементах, которые определены в Цели 3, при этом не допускает широкого толкования задач в сфере здравоохранения. Наибольшее внимание в тексте рекомендаций уделено гендерному насилию, здоровью матери и ребенка, социально-экономическим детерминантам здоровья, а также системе здравоохранения и оказания медицинских услуг. В то же время вопрос здоровья отдельных категорий населения (подростков, представителей национальных меньшинств, людей с ограниченными возможностями) раскрыты достаточно фрагментарно. Также не все темы здравоохранения получили одинаковую степень освещения в рекомендациях ООН. В частности, в названных рекомендациях достаточно поверхностно освещены подходы к профилактике и

лечению психического здоровья и неинфекционных заболеваний.

Ключевые слова: права человека, здравоохранение, право на здоровье, медицинские услуги, Цели устойчивого развития.

Shchyrbа M. Interpretation of the Right to Health in the Sustainable Development Goals. The article considers the provisions of the Global Sustainable Development Goals, approved at the 2015 UN Summit on Sustainable Development. They point to the trends in human rights development and identify the main tasks of the civilized nations to be achieved by 2030. Human health determined by a complex biological (hereditary and acquired) and social factors. The author argues that Goal 3 «Ensuring a Healthy Life» equates with the right to health services, an important goal in itself and which is a practical means of achieving the goal, and the right to health care, which includes two important methodological issues: the right of access not only to medical services but also to the social and economic determinants of human health. The right to health care should also apply not only to health services, but also to the social and economic determinants of health. The key finding of the study shows that the international community focuses solely on the elements identified in Goal 3, and does not allow for a broad interpretation of the health care objectives. The issues of gender-based violence, maternal and child health, socio-economic determinants of health, as well as the health care system and the provision of health services are in the focus of the recommendations. Concurrently, the health issues of certain groups of population (adolescents, representatives of national minorities, people with disabilities) are quite fragmented. Also, not all health issues receive the same level of coverage in UN recommendations. In particular, the guidelines relatively neglect several health topics, including mental health and noncommunicable diseases.

Key words: human rights, health care, right to health, medical services, Sustainable Development Goals.

РОЗДІЛ II

Конституційне, адміністративне, інформаційне та міжнародне право

УДК 341.231.14:006.032

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/9>

А. Гороть

Захист прав окремих категорій осіб в міжнародному праві як особлива форма реалізації міжнародних стандартів прав людини

У сучасних реаліях проблема прав людини є однією з найбільш актуальних. Права людини виступають як одна з найважливіших сфер співробітництва держав на міжнародній арені. Саме тому в статті здійснено порівняльний аналіз захисту прав окремих категорій осіб, зокрема, жінок і дітей у міжнародному праві, та відповідність їх прав міжнародним стандартам у цій галузі. Більшість держав об'єднали зусилля для вироблення критеріїв визначення обсягу і змісту прав людини, засобів їх забезпечення і захисту, створивши потужну наднаціональну систему відповідних механізмів в рамках ООН, РЄ, ЄС. У зв'язку з тим, що саме рівень захисту прав жінок та дітей як складова частина міжнародного захисту прав людини є основним критерієм оцінки демократичності сучасної держави, країни приєднуються до правової сім'ї, у якій сповідуються загальнолюдські цінності, виконують низку заходів щодо приведення у відповідність внутрішньодержавної практики забезпечення прав і свобод людини з міжнародними стандартами. Міжнародний захист прав дитини як система міжнародно-правових норм сформувався після прийняття Статуту ООН і формуванням напряму політики захисту прав людини. У рамках діяльності ООН у 1946 р. було спеціально створено дитячий фонд – ЮНІСЕФ. Конвенція про права дитини 20 листопада 1989 р. має обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць. Вказана Конвенція містить особливі інструменти контролю за виконанням державами-учасницями зобов'язань, взятих на себе з приєднанням до цього міжнародного договору. У Конвенції про права дитини також передбачається створення Комітету ООН з прав дитини, який здійснює моніторинг дотримання прав і свобод дітей.

Ключові слова: захист прав людини, конвенції, Ліга Націй, міжнародні стандарти, права людини, ООН.

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією з найважливіших галузей сучасного міжнародного права є міжнародний захист прав людини. Становлення доної галузі складалося не просто. Історія захисту прав людини йде далеко в минуле. Перші норми, що регулюють правовий статус індивіда, були присутні в національних законодавствах Стародавнього Риму та Стародавньої Греції, в Англії в період феодалізму (Велика Хартія вольностей 1215 р., акт про краще забезпечення свободи поданого і про попередження заточених за морями 1679 р., Білль про права 1689 р.), в США (Декларація незалежності 1776 р., Конституція США 1787 р., Білль про права 1789 р.), у Франції в результаті досягнень Великої французької революції (Декларація прав людини і громадянина 1789 р.). Сама ж концепція прав людини та основних свобод як категорії з'явилася в XIII столітті в Європі. Вона була сформульована в працях таких відомих мислителів, як Гуго Гроцій, Джон Локк, Едмонд Бурк, в XIII ж столітті, отримала свій розвиток в працях Томаса Пейна.

Потрібно відмітити, що проблема прав людини є однією з актуальніших проблем сучасності. Права людини виступають як одна з найважливіших сфер співробітництва держав на міжнародній арені. Повага й дотримання їх органами конкретної держави та її посадовими особами є переконливим

доказом прихильності цієї держави до ідеалів світового співтовариства, загальновизнаних норм і принципів сучасного міжнародного права, спрямованого на підтримку міжнародного миру й безпеки, повагу й дотримання прав людини.

Мета й завдання статті полягає в обґрунтуванні необхідності міжнародного захисту жінок і дітей, інвалідів, трудящі-мігранти та члени їх сімей, дослідження міжнародних правовідносин, що виникають у процесі становлення і функціонування системи міжнародного захисту прав жінок і дітей, інвалідів, трудящі-мігранти та члени їх сімей, створення й вивчення її науково-теоретичної моделі інституту захисту прав таких категорій осіб в відповідності до стандартів міжнародного права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Права жінок і дітей, інвалідів, інвалідів, трудящі-мігранти та члени їх сімей, будучи невід'ємною частиною прав людини і розвиваючись разом із ними в історичній ретроспективі, відрізняються особливістю підходу конкретних держав і міжнародних організацій. Світове співтовариство прийняло низку договорів, що містять міжнародні стандарти прав жінок і дітей, які є обов'язковими до виконання для їхніх держав, що підписали, і мають за мету регламентацію прав жінок і дітей як поряд із правами і свободами людини, розуміючи їх як членів людського співтовариства, так і окремо – з урахуванням їхніх фізіологічних, вікових, статевих особливостей, виходячи з істотної соціальної вразливості цих категорій населення. Потрібно зауважити, що світова спільнота довгий час не помічала необхідності диференційованого підходу до забезпечення та захисту прав і свобод людини.

Велика кількість міжнародних договорів з прав людини проголошують загальний захист громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав, що гарантуються кожній людській істоті. Поряд з цим, у зв'язку з виникненням ООН і її діяльністю на міжнародній арені з метою підвищення ефективності правової охорони прав людини, в основу подальшої нормотворчості було покладено й суб'єктний критерій. І уже в другій половині ХХ століття з'явилися спеціальні договори з прав людини, які передбачають захист окремих категорій людей – жінок, дітей, інвалідів, трудящих-мігрантів [4].

Потрібно відмітити, що в сучасних реаліях міжнародне співтовариство приділяє особливу увагу до проблем захисту прав жінок та дітей оскільки така категорія осіб найбільш вразлива до негативних чинників.

Крім того, в науковій літературі існує думка, що саме права жінок найчастіше порушуються. В міжнародному праві укладення велика кількість міжнародних договорів які присвячені питанням захисту прав жінок, залежно від характеру міжнародних договорів із захисту прав жінок дослідники виділяють:

1) Міжнародні Конвенції та пакти ознакою яких є те, що вони ґрунтуються на традиційному підході до жінок як групи людей, які не можуть займатися певними видами діяльності й потребують спеціального соціального захисту. Норми даних актів зазначають, що жінкам забороняється займатися окремими видами діяльності (Конвенція про нічну працю жінок у промисловості 1948 року; Конвенція про використання жіночої праці на підземних роботах у шахтах будь-якого виду 1935 року тощо) [8; 4];

2) Другу групу актів складають Конвенції, головною метою яких є поліпшення становища жінок у сферах, де вони знаходяться у менш вигідному становищі, ніж чоловіки (Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 року, Конвенція про охорону материнства 1952 року; Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних рабству 1956 року; Конвенція про згоду на шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу 1962 року; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми й експлуатацією проституції третіми особами 1950 року) [4; 8];

3) Третю групу, складають конвенції, в основу яких покладено ідею недискримінації (Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти 1960 року; Конвенція про дискримінацію у сфері праці й зайнятості 1958 року та ін.). Провідне місце у зазначеній групі міжнародно-правових актів з прав жінок належить Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок [6, с. 17];

4) До четвертої групи відносяться Конвенції на меті яких є подолання проблеми насильства, порушення прав жінок та дітей [4].

Ще з 70-х років ХХ ст у міжнародному праві почали складатися передумови для гендерного реформування суспільства, хоча чітко виписаний гендерний аспект знаходить відображення у міжнародному праві тільки у 80-і роки ХХ ст. Ряд міжнародних договорів хоча й проголошували принцип рівноправності, але не торкалися питання про гарантії забезпечення рівних умов [7].

Саме тому, ряд дослідників міжнародного права висловлювались про необхідність ухвалення окремого спеціального міжнародно-правового акта, який би захищав жінок від дискримінації за ознакою статі, зумовлювалася відсутністю єдиного підходу до вирішення питання щодо забезпечення

принципу рівності жінок і чоловіків. Також на їх думку не дивлячись на велику кількість міжнародних актів, багато з них гарантували права людини без будь-якої відмінності за ознакою статі, проблемі дискримінації жінок не приділялася достатня увага крім того в них не було виробленого спеціального механізму забезпечення та захисту [1, с. 234].

Не дало бажаного результату і прийняття Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок стало результатом діяльності створеної у 1947 році Комісії ООН щодо статусу жінок. З 1949 по 1959 роки Комісія підготувала цілу низку міжнародних угод, у тому числі Конвенцію про політичні права жінок та Конвенцію про громадянство заміжніх жінок. Зазначені документи були спрямовані на захист прав жінок у галузях, в яких, на думку Комісії, останні були найменш гарантовані. Ткож з 1965 року Комісія здійснювала підготовку тексту Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок, яка була прийнята у 1967 році. Потрібно відмітити, що Декларація за своєю формою не була загальнообов'язковим міжнародним договором. Тому подальша робота Комісії ООН щодо становища жінок була спрямована на розробку міжнародного акта, який би надав Декларації 1967 року реальної сили та забезпечив ефективне виконання її положень. Результатом роботи стало прийняття Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1979 році. Конвенція набула чинності 3 вересня 1981 р., на третій день після ратифікації її двадцятьою Державою-членом ООН. Станом на 7 травня 2010 р. вона була ратифікована 186 державами [8, с. 123].

Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок була прийнята з урахуванням положень Всесвітньої декларації прав людини, відповідно до якої всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності й правах, кожна людина повинна мати всі права і свободи, не зважаючи на жодні відмінності, зокрема за ознакою статі. В даному міжнародному акті зазначається, що Конвенція, як спеціальний акт, спрямований на усунення дискримінації саме щодо жінок, визначає поняття дискримінації, природу зобов'язань держав – учасниць Конвенції, характер заходів, направлених на заборону і ліквідацію дискримінації щодо жінок, згоду держав-учасниць ужити всіх необхідних заходів із забезпечення прав жінок, включаючи тимчасові спеціальні заходи. Важливим елементом є те, що міжнародним органом, який контролює реалізацію положень Конвенції визначався Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

Питання захисту прав жінок були присвячені ряд конференцій та конгресів які відбувалися, у 80-90х роках активні захисники прав жінок ставили питання про нехтування проблемами жінок та їхніми правами в усіх цих сферах і говорили про те, що підвищення статусу жінок будь-де залежить від загального поліпшення ситуації щодо їхніх прав [5, с. 345].

Саме тому, важливим є утвердження міжнародних стандартів захисту прав жінок на міжнародному рівні, яке має безпосередній вплив на розвиток національних правових систем держав-учасниць та дає можливість гарантувати захист прав жінок на національному рівні.

Не менш актуальною залишається проблема впровадження міжнародних стандартів захисту прав дитини. В сучасних реаліях існує чимало проблем в галузі охорони здоров'я дітей, дитячої безпритульності, насильства в сім'ї тощо.

Незважаючи на проблему прав дитини в сучасних реаліях в науці міжнародного права питання про необхідність регулювання прав дітей виник порівняно недавно. Роль у цьому зіграли і наслідки Першої світової війни щодо цивільного населення, і зростаючий інтерес до проблеми захисту дітей у більшості країн Європи та Північної Америки. Велику роль даному питанні приділяла Ліга Націй у 1919 році був створений Комітет дитячого благополуччя. Комітет займався розробкою заходів, які необхідно було прийняти в відношенні безпритульних дітей, рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми та проституції неповнолітніх. У 1924 році Лігою Націй була прийнята Декларація прав дитини. Саме Декларація стала першим міжнародно-правовим документом у сфері охорони прав та інтересів дитини і вперше сформулювала цілі та принципи захисту прав дитини. Даний документ не вирішив проблеми прав дитини через відсутність єдиних принципів взаємодії і механізмів реалізації норм. Це призвело до того, що держави зверталися до цієї декларації лише фрагментарно з окремих питань у сфері охорони прав дитини.

Міжнародний захист прав дитини як система міжнародно-правових норм сформувався після прийняття Статуту ООН і формуванням галузі захисту прав людини. Слід відмітити, що основоположні принципи захисту прав і свобод дитини формувалися досить довгий час. Перші конвенції які уклалися під егідою Ліги Націй містили норми які створювали інститут захисту від експлуатації, рабства, дитячої проституції, регулювання праці дітей тощо. Першим міжнародним документом, спрямованим на захист від названих порушень прав і свобод дітей, була Женевська Декларація прав дитини 1924 році. Дана Декларація прав дитини включала п'ять основних

програмних положень: дитині повинні надаватися усі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку; голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна отримати допомогу; дитина, яка припустилася помилки, повинна бути виправлена; сироті чи безпритульній дитині повинен бути наданий притулок і догляд; дитина перша повинна отримувати допомогу під час лиха; дитина повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації; дитину потрібно виховувати в усвідомленні того, що її кращі якості повинні бути спрямовані на благо ближнім [2]. Потрібно відмітити, що положення Декларації містили чимало недоліків, через які захист прав і свобод дитини здійснювався на недостатньому рівні.

Наступним етапом формування зазначених стандартів припадає на 1949-1950 роки, коли було прийнято цілу низку Женевських конвенцій, в яких згадувалися про права дітей в умовах війни.

Третім етапом розвитку міжнародних стандартів захисту прав дитини стало прийняття Декларації прав дитини в рамках ООН у 1959 році. Декларація прав дитини стала першим в світі міжнародним документом, який було прийнято одногосно. Це зумовлює цілком виправданий підхід дослідників прав дитини до Декларації 1959 року як до документу, що мав найбільший моральний авторитет у світі [1, с. 234].

Завдяки Декларації 1959 року було врегульовано питання правового забезпечення прав дитини. Окрім прав дитини, які традиційно перебували під правовою охороною ще у першій половині ХХст., Декларація закріплювала право дитини на любов та розуміння, підкреслювала необхідність збереження єдності родини, допомоги матері і дитині після пологів, встановлювала право дитини на ім'я і національність тощо. Також, Декларація встановила принцип недискримінації при користуванні правами дитини, проголошеними в ній. Дітям, що були фізично, розумово або соціально неповноцінними, гарантувалося надання спеціального лікування, освіти і догляду. В Декларації захищались і культурні права дітей, а саме, визнавалося їх право на отримання освіти, яка повинна бути обов'язковою та безплатною щонайменше на початковому рівні [4].

Недосконалість механізмів захисту прав дітей пояснюється тим, що перші міжнародні документи з захисту прав і свобод дитини мали декларативний характер. Тому важливо було, щоб Загальна декларація прав людини 1948 року вимагала подальшої регламентації прав людини на рівні загальнообов'язкових договорів, відповідно нормам які містилися в декларації прав дитини потребували подальшого закріплення в новій формі, яка б покладала на держави-учасниці конкретні міжнародні зобов'язання з забезпечення захисту прав і свобод дитини. Як наслідок, 20 листопада 1989 р. приймається Конвенція про права дитини.

У Конвенції відбулося закріплення стандартів захисту дітей від зневаги та образ, з якими вони стикаються до певної міри щодня в усіх країнах. У ній беруться до уваги різні культурні, політичні та економічні особливості держав, що є дуже важливим фактором [8, с. 123].

Конвенція закріплює широкий перелік прав дитини, зокрема: право на життя; на ім'я; на сім'ю; на турботу та захист з боку держави, якщо такого захисту немає з боку батьків; на рівність; на набуття громадянства; на піклування з боку батьків; на збереження своєї індивідуальності; право бути заслуханою у ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії; право на особисте та сімейне життя; недоторканість житла; таємницю кореспонденції; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я; благами соціального забезпечення; на рівень життя, необхідний для її розвитку; на освіту; на відпочинок; на особливий захист від викрадень та продажу; на захист від фізичних форм експлуатації та насильства; право на життя державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину; на інформацію [8, с. 123-139].

Конвенційний характер вказаного міжнародного акту зумовлює його обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць. Також, Конвенція містить особливі інструменти контролю за виконанням державами-учасницями зобов'язань, взятих на себе з приєднанням до Конвенції. В Конвенції про права дитини також передбачається створення Комітету ООН з прав дитини, який здійснює моніторинг дотримання прав і свобод дитини. З метою захисту якнайкращих інтересів дитини Комітет співпрацює з іншими міжнародними організаціями. Спеціально створений в рамках ООН у 1946 році дитячий фонд – ЮНІСЕФ здійснює поширення в світі ідеї захисту прав людини. Метою цього фонду була допомога дітям, які постраждали внаслідок Другої світової війни, тому спочатку ЮНІСЕФ розглядався як тимчасовий фонд. Починаючи з 1953 року ЮНІСЕФ здійснює свою діяльність як постійно діючий дитячий фонд. За вагомі результати своєї діяльності у 1965 році дитячий фонд ООН отримав нобелівську премію миру [8, с. 142].

Висновки. Отже правове становище жінок і дітей виступає як основне завдання світового

розвитку, що впливає навряд чи не на всі основні процеси в сучасному світі та прямо пов'язаний з практично неконтрольованим зростанням народонаселення.

З іншого боку, становище жінки й дитини в суспільстві являє собою найскладніше суспільне явище. Воно є соціально-історичним феноменом, що виник у результаті взаємодії економічних, політичних, культурних, соціальних, правових, етнічних колізій життя суспільства, релігійних, наукових і побутових норм, догм, теорій, нововведень.

Обґрунтування необхідності міжнародного захисту прав жінок і дітей, проведений у контексті історико-правового становлення системи міжнародного захисту прав людини й механізму такого захисту, прав жінок і дітей у національному й міжнародному праві, показало, що їх захист виступає складовою частиною міжнародного захисту прав людини й нерозривно пов'язаний із діяльністю світового співтовариства.

Джерела та література

1. Бурлак О. В. Поняття міжнародного стандарту в міжнародному праві прав людини / О. В. Бурлак // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 509–515.
2. Від прав людини – до прав дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravaditej.org.ua/news/20081029310>
3. Грушова А. Т. Проблеми захисту прав людини в діяльності ООН : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / А. Т. Грушова. – К., 2004. – 20 с.
4. Документы Венской Всемирной конференции по правам человека // A/CONF.157/dc/1/Add/ – 1.1993. – 24 June.
5. Жіночі права. Крок за кроком: практ. посібник з використання міжнародних законів про права людини та застосування їхніх механізмів з метою захисту прав жінок / [пер. з англ. М. Корчинської, Л. Малець]. – К.: Основи, 1999. – 249 с.
6. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок : наук.-практ. коментар] / [О. М. Руднева, Г. О. Христова, О. О. Уварова та ін.]; за наук. ред. О. М. Рудневої. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 364 с.
7. Плахотнюк Н. В. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Н. В. Плахотнюк. – К., 2002. – 219 с.
8. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи./ Упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1992. – 199 с.

Горь А. Защита прав отдельных категорий лиц в международном праве как особая форма реализации международных стандартов прав человека. В современных реалиях проблема прав человека является одной из наиболее актуальных. Права человека выступают как одна из важнейших сфер сотрудничества государств на международной арене. Именно поэтому в статье осуществлен сравнительный анализ защиты прав отдельных категорий лиц, таких как женщины и дети по международному праву, и соответствие их прав с международными стандартами в этой области. Большинство государств объединили усилия для выработки критериев определения объема и содержания прав человека, средств их обеспечения и защиты, создав мощную наднациональную систему соответствующих механизмов в рамках ООН, СЕ, ЕС. В связи с тем, что именно уровень защиты прав женщин и детей в качестве составной части международной защиты прав человека является основным критерием оценки демократичности современного государства, страны присоединяются к правовой семье, где исповедуются общечеловеческие ценности, выполняют ряд мероприятий по приведению в соответствие внутригосударственной практики обеспечения прав и свобод человека с международными стандартами. Международная защита прав ребенка как система международно-правовых норм сформировалась после принятия Устава ООН и формированием политики защиты прав человека. В рамках деятельности ООН в 1946 г. был специально создан детский фонд – ЮНИСЕФ. Конвенция о правах детей от 20 ноября 1989 г. имеет обязательную юридическую силу для государств-участников. Указанная Конвенция содержит особые инструменты контроля за выполнением государствами-участниками обязательств, взятых на себя с присоединением к Конвенции. В Конвенции о правах детей также предусматривается создание Комитета ООН по правам детей, который осуществляет мониторинг соблюдения их прав и свобод.

Ключевые слова: защита прав человека, конвенции, Лига Наций, международные стандарты,

права человека, ООН.

Horot A. Protection of the Rights of the Specific Categories of Individuals in International Law as a Peculiar Implementation Form of International Human Rights Standards. In today's realities, the problem of human rights is one of the most hotly debated issues. Human rights are one of the most important spheres of inter-state cooperation in the international arena. The article provides a comparative analysis of the protection of the rights of specific categories of persons, such as women and children under international law, and the conformity of their rights with international standards in this field. Most countries have joined their efforts to develop criteria for defining the scope and content of human rights, the ways and means of guaranteeing and protecting them, creating a high-powered supranational system of relevant mechanisms within the UN, the CoE, the EU and the like. The main criterion for evaluating the level of democracy in the modern state is the level of guarantees and protection of human rights, in general, and the rights of women and children as an integral part of international protection, in particular. In view of the above, the countries that share and respect human values in a legal family, ought to implement a number of measures to align domestic human rights and freedoms practices with international standards. International protection of children's rights as a system of international law was formed after the adoption of the UN Charter and the formation of the field of human rights. As part of the UN in 1946, a special children's fund was created – UNICEF. The Convention on the Rights of the Child (November 20, 1989) is legally binding for States Parties. The Convention contains special instruments for monitoring the fulfillment by States Parties of their obligations upon accession to the Convention. The Convention on the Rights of the Child also provides for the establishment of a UN Committee on the Rights of the Child to monitor the observance of the rights and freedoms of the child.

Key words: human rights protection, conventions, League of Nations, international standards, human rights, UN.

УДК 327(061.1ЄЄ)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/10>

I. Конончук

Інституційний механізм спільної зовнішньої політики Європейського Союзу

У статті проаналізовано акти первинного і вторинного права, що регулюють інституційний механізм спільної зовнішньої політики Європейського Союзу (далі - ЄС). Досліджено правовий статус і повноваження інститутів ЄС у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Визначаються зміни, що відбулися у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС після набуття чинності Лісабонським договором. З'ясовано, що повноваженнями у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки наділено як головні інститути ЄС (Європейську раду, Європейську комісію, Європейський парламент), так і систему спеціальних органів для реалізації відповідної політики ЄС (Високий представник ЄС із зовнішніх справ та політики безпеки, Європейська служба зовнішньої діяльності, Комітет з питань політики і безпеки та робочі групи з проблем спільної зовнішньої та безпекової політики). Висвітлено питання розподілу повноважень між інститутами ЄС. З'ясовуються особливості функціонування інституційного механізму в рамках співпраці держав-членів у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Інституційний механізм спільної зовнішньої політики ЄС спрямований на забезпечення цілісності, послідовності й ефективності зовнішньої діяльності ЄС. Лісабонський договір чітко окреслив інституції, які здійснюють спільну зовнішню політику ЄС. Уведення посади Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки є найбільш важливим нововведенням у сфері спільної зовнішньої політики й політики безпеки, оскільки він виступає основним суб'єктом підготовки й реалізації всіх заходів ЄС на міжнародній арені.

Ключові слова: спільна зовнішня політики та політика безпеки, Європейський Союз,

Верховний представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки, Європейська служба зовнішньополітичної діяльності, Комітет з питань політики та безпеки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Принципи, інститути та механізми реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу визначені в Договорі про ЄС (далі – ДЕС) та Договорі про функціонування ЄС (далі – ДФЄС). Згідно зі ст. 21 ДЕС, у своїх діях на міжнародній арені ЄС керується такими принципами як демократія, верховенство права, універсальність і неподільність прав людини та свобод, повага до людської гідності, рівність і солідарність, дотримання принципів Статуту Об'єднаних Націй та норм міжнародного права.

Реформування інституційного механізму зовнішньої політики ЄС пов'язане з прийняттям Лісабонського договору 2007 р. Становлення інституційного механізму спільної зовнішньої політики й політики безпеки (далі – СЗППБ) ЄС відбувалось упродовж тривалого часу, однак на сьогодні він сформований досить чітко.

Дослідження інституційного механізму зовнішньої політики ЄС є актуальним для України. Після підписання та ратифікації Угоди про асоціацію Україна прагне стати повноправним членом ЄС, а це вимагає вивчення всіх аспектів функціонування правової системи цього об'єднання, зокрема його інституційно-правової моделі зовнішньої діяльності Союзу.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Вивченню інституційного механізму спільної зовнішньої політики та політики безпеки приділяли увагу такі дослідники, як О. Давиденко, О. Вишняков, Є. Горюнова, О. Гладенко, В. Довгань, В. Копійка, М. Микієвич, В. Муравйов, М. Саракуца, Ю. Слюсаренко, Т. Шинкаренко, І. Яковюк.

Формулювання мети та завдань дослідження. Мета цієї статті – дослідження інституційного механізму спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналізуючи інституційну структуру зовнішньої політики ЄС, у науці європейського права виділяємо різні класифікації інститутів. Одна з них умовно ділить усі інститути, що беруть участь у розробці СЗППБ, на три категорії залежно від здійснюваних повноважень: 1) органи, повноваженнями яких передбачено обговорення й ухвалення політичних рішень; 2) структури, відповідальні за виконання рішень, ухвалених у рамках ЄС, виконання поточних довгострокових завдань і надання консультацій органам, уповноваженим ухвалювати політичні рішення; 3) експертні, консультативні й наглядові органи [2, с. 283].

Повноваженнями у сфері СЗППБ наділені як головні інституції ЄС (Європейська рада, Рада, Європейська комісія, Європейський парламент), так і ціла система спеціальних органів для реалізації відповідної політики ЄС (Високий представник Союзу з зовнішніх справ та політики безпеки, Європейська служба зовнішньої діяльності, Комітет з питань політики та безпеки й робочі групи з проблем СЗППБ).

Спільна зовнішня політика та політика безпеки підпорядковуються спеціальним правилам і процедурам. Її визначають та імплементують Європейська рада й Рада, які приймають акти одноголосно, якщо інакше не встановлено ДЕС і ДФЄС. Ухвалення законодавчих актів із цих питань виключається. Європейська рада визначає стратегічні інтереси ЄС, фіксує цілі й установлює загальні напрями спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи питання, що мають наслідки у сфері оборони. Європейська рада ухвалює необхідні рішення (ст. 22 ДЕС). Рішення Європейської ради щодо стратегічних інтересів і цілей Союзу стосуються спільної зовнішньої політики й політики безпеки та інших сфер зовнішньополітичної діяльності Союзу. Такі рішення можуть стосуватися відносин Союзу з окремою країною чи регіоном або передбачати тематичний підхід. Вони визначають термін дії й засоби, які мають надаватися Союзом і державами-членами. Європейська рада діє одноголосно за рекомендацією Ради, ухваленою відповідно до умов, передбачених для кожної сфери [1].

Голова Європейської ради, відповідно до ст. 26 ДЕС, може скликати позачергове засідання Європейської ради з метою визначення стратегічних напрямів політики Союзу з огляду на такий розвиток, якщо цього вимагає міжнародна ситуація. Голова Європейської ради, згідно зі ст. 15 ДЕС, представляє Союз у зовнішніх зносинах із питань СЗППБ без шкоди для повноважень Високого представника із зовнішніх справ та політики безпеки.

Згідно зі ст. 26 ДЕС, Рада розробляє спільну зовнішню політику й політику безпеки та ухвалює рішення, необхідні для її визначення й реалізації на основі загальних напрямів і стратегічних настанов, визначених Європейською радою. Так, коли міжнародна ситуація вимагає оперативних дій із боку Союзу, Рада ухвалює відповідні рішення. Вони визначають їхні цілі, межі, засоби, що мають

бути надані в розпорядження Союзу, а, за необхідності, і їх тривалість та умови реалізації. Рада ухвалює свої рішення, які визначають позицію Союзу з окремих питань географічного чи тематичного характеру, а держави-члени, зі свого боку, повинні забезпечити узгодженість своєї національної політики з позиціями Союзу (статті 28 і 29 Договору про ЄС).

Кожна держава-член, Високий представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки самостійно чи за підтримки з боку Комісії можуть вносити на розгляд Ради будь-яке питання стосовно спільної зовнішньої політики й політики безпеки та передавати на її розгляд, відповідно, ініціативи або пропозиції. За потреби швидкого вирішення питання Високий представник за власною ініціативою чи за запитом держави-члена скликає позачергове засідання Ради протягом сорока восьми годин або, за необхідності, за більш короткий термін (ст. 30 ДЄС).

На пропозицію Високого представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки Рада може призначити спеціального представника, якого вона наділяє мандатом стосовно окремих політичних питань. Спеціальний представник виконує свої повноваження під керівництвом Високого представника (ст. 33 ДЄС). Крім того, Рада може укласти міжнародні угоди у сфері СЗППБ з іншими державами чи міжнародними організаціями відповідно до загальних правил їх укладання у сфері зовнішніх зносин ЄС [1]. Рада ЄС ухвалює рішення про встановлення правил стосовно захисту фізичних осіб щодо порядку обробки персональних даних державами-членами під час здійснення ними діяльності у сфері СЗППБ (ст. 39 ДЄС).

Верховний представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки призначається Європейською радою кваліфікованою більшістю голосів за погодженням із Головою Європейської комісії та за згодою Європейського парламенту й діє відповідно до мандату Ради, відповідаючи за гармонізацію та координацію зовнішньої діяльності ЄС між Європейською комісією й Радою (ст. 18 ДЄС). Верховний представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки є відповідальним перед Європейською комісією, Радою і Європейським парламентом. Відповідно до положень ДЄС, Голова Європейської комісії може вимагати відставки Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки навіть без згоди на це інших комісарів. Європейський парламент може оголосити вотум недовіри Європейській комісії, наслідком чого буде відставка й Верховного представника Союзу з зовнішніх справ та політики безпеки, який водночас зберігатиме свою посаду в Раді до призначення нового складу Комісії. Верховного представника Союзу із зовнішніх справ і політики безпеки як члена Європейської комісії може бути звільнено відповідно до ст. 247 ДФЄС. Суд ЄС за поданням Ради чи Європейської комісії може відправити у відставку будь-кого з комісарів, якщо той перестав відповідати вимогам, необхідним для виконання його обов'язків, чи його визнано винним у вчиненні серйозного проступку [1].

В англійській літературі під час аналізу організаційно-правового статусу Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки часто використовують термін «hat» як синонімічний до лексеми «посада». Потрібно зазначити, що кожна «посада» в цьому контексті уособлює цілий комплекс різноманітних функцій і повноважень. Посада Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки характеризується в наукових джерелах як «така, що відіграє подвійну роль» (double-hatted), коли йдеться про концепцію, відповідно до якої зазначена посада поєднує колишні посади Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки й Генерального секретаря Ради з посадою єврокомісара із зовнішніх зносин; чи «така, що відіграє потрійну роль» (triple-hatted), коли враховується також те, що він є Головою Ради із зовнішніх зносин [3, с. 414].

Високому представнику Союзу із зовнішніх справ і політики безпеки під час виконання його повноважень допомагає Європейська служба зовнішньополітичної діяльності. Згідно зі ст. 27 ДЄС, ця служба співпрацює з дипломатичними відомствами держав-членів і включає посадових осіб компетентних служб Генерального секретаріату Ради й Комісії, а також персонал, направлений дипломатичними відомствами держав-членів. Організацію та функціонування Європейської служби зовнішньополітичної діяльності встановлено рішенням Ради ЄС у травні 2010 р. (Рішення Ради ЄС 2010/427) [1; 4]. Високий представник безпосередньо реалізовує зовнішню політику й політику безпеки Союзу та своїми пропозиціями сприяє розробці цієї політики, яку він втілює як уповноважений представник Ради. Ті самі дії він виконує стосовно спільної політики безпеки й оборони. Високий представник головує на засіданнях Ради ЄС із зовнішніх зносин і є одним із заступників Голови Європейської комісії. Він забезпечує послідовність зовнішньополітичної діяльності Союзу. У межах Комісії він відповідає за виконання обов'язків, поширених на цей орган у сфері зовнішніх зносин, та за координацію інших аспектів зовнішньополітичної діяльності Союзу (ст. 18 ДЄС).

Певними обсягами компетенції у сфері СЗППБ наділено також Європейську комісію, оскільки Високий представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки одночасно є заступником Голови Комісії. Європейська комісія, відповідно до ДЕС, веде переговори щодо укладення міжнародних договорів, здійснює представництво ЄС у міждержавних організаціях. Зокрема, у контексті положень стосовно СЗППБ та за підтримки з боку Комісії Високий представник із зовнішніх справ і політики безпеки Союзу й кожна держава-член можуть вносити на розгляд Ради будь-яке питання, яке стосується СЗППБ, і передавати на її розгляд, відповідно, ініціативи та пропозиції.

Згідно з положеннями ДЕС, компетенція Європейського парламенту теж у сфері СЗППБ досить обмежена. В ст. 36 ДЕС зазначено, що Високий представник Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки регулярно консультиється з Європейським парламентом із головних аспектів й основоположних пріоритетів СЗППБ, а також інформує його щодо шляхів розвитку цих політик. Високий представник слідкує за тим, щоб думка Європейського парламенту була врахована, а його спеціальні представники можуть залучатися до інформування Європейського парламенту [1].

Згідно зі ст. 24 ДЕС Суд ЄС не має юрисдикції щодо положень, які стосуються сфери СЗППБ, за винятком юрисдикції щодо контролю за дотриманням ст. 40 цього Договору та контролю за законністю певних рішень, передбачених у другому абзаці ст. 275 ДФЄС. Реалізація спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС не впливає на застосування процедур і меж повноважень інститутів в інших сферах компетенції ЄС, передбачених відповідними статтями 3–6 ДФЄС, а також установлених для здійснення повноважень Союзу у сфері СЗППБ [1].

Суд ЄС має юрисдикцію виносити рішення за позовами фізичних і юридичних осіб щодо актів, адресатами яких вони є, чи які прямо й безпосередньо стосуються їх, а також щодо актів, котрі не вимагають заходів з імплементації або якими передбачено проти них застосування будь-яких обмежувальних заходів (ст.ст. 263, 275 ДФЄС). Згідно зі ст. 218 ДФЄС, держава-член, Європейський парламент, Рада чи Комісія можуть отримати висновок Суду щодо відповідності міжнародних угод договорам ЄС. У разі негативного висновку Суду ця угода може набути чинності лише тоді, коли до неї будуть внесені зміни чи буде зроблений перегляд договорів.

Комітет з питань політики і безпеки як орган у сфері СЗППБ діє на підставі ст. 38 ДЕС та Рішення Ради ЄС 2001/78 від 22 січня 2001 р. Комітет з питань політики і безпеки, не порушуючи вимог ст. 240 ДФЄС, слідкує за міжнародною ситуацією у сферах стосовно СЗППБ, а також сприяє визначенню політики шляхом підготовки висновків для Ради на її прохання, на прохання Високого представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки чи за власною ініціативою. Комітет також стежить за процесом реалізації узгодженої політики, не зменшуючи при цьому повноважень Високого представника (ст. 38 ДЕС). Засідання в межах Комітету відбуваються на рівні високих урядовців держав-членів ЄС у ранзі послів переважно двічі на тиждень [1].

Особливу роль у процесі реалізації СЗППБ відведено державам-членам, які беруть активну участь у формуванні спільної зовнішньої політики, а також займаються її реалізацією на національному рівні в тісній співпраці з інституціями ЄС. Тому, як свідчить ст. 32 ДЕС, держави-члени, перш ніж реалізувати будь-які дії на міжнародній арені або взяти на себе якісь зобов'язання, які можуть вплинути на інтереси Союзу, повинні провести консультації з іншими державами в межах Європейської ради або Ради. За допомогою зближення своїх дій держави-члени забезпечують здатність Союзу обстоювати свої інтереси й цінності на міжнародній арені. Держави-члени повинні демонструвати взаємну солідарність.

Дипломатичні місії держав-членів і делегації ЄС у третіх країнах та при міжнародних організаціях співпрацюють одна з одною й сприяють формулюванню та реалізації спільного підходу.

Висновки. Інституційний механізм спільної зовнішньої політики ЄС спрямований на забезпечення цілісності, послідовності й ефективності зовнішньої діяльності ЄС. Лісабонський договір чітко окреслив інституції, які здійснюють спільну зовнішню політику ЄС.

Уведення посади Верховного представника Союзу із зовнішніх справ та політики безпеки є найбільш важливим нововведенням у сфері СЗППБ, оскільки він виступає основним суб'єктом підготовки й реалізації всіх заходів Союзу на міжнародній арені – як у рамках СЗППБ, так і за іншими напрямками зовнішньої політики Союзу, включаючи зовнішньоекономічні зв'язки.

Відповідальними ж за розробку СЗППБ є Європейська рада й Рада Європейського Союзу. Ці інституції зберігають прерогативи щодо ухвалення в рамках СЗППБ усіх рішень: зі стратегічних питань Європейська рада або стосовно поточних проблем зовнішньої політики Рада ЄС. Посилюється роль Європейського парламенту та Європейської комісії в цій сфері. Ухвалення законодавчих актів у сфері СЗППБ прямо виключається.

Джерела та література

1. Зібрання актів Європейського права. Вип. 1: Європейський Союз / упоряд. К. В. Смирнова; за заг. ред. В. І. Муравйова. – Київ: Ред. журн. «Право України», 2013. – 1052 с.
2. Саракуца М. О. Місце Європейської служби зовнішньої діяльності в системі органів Європейського Союзу / М. О. Саракуца // Правова держава. – 2012. – № 15. – С. 283-286.
3. Давиденко О. І. Правовий статус Верховного представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики / О. І. Давиденко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 60. – С. 412-418.
4. Council Decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service (2010/427/EU) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eeas_decision_en.pdf.

Конончук І. Институционный механизм внешней политики ЕС. В статье проанализированы акты первичного и вторичного права, регулирующие институционный механизм совместной внешней политики Европейского Союза (далее – ЕС). Исследован правовой статус и полномочия институтов ЕС в сфере общей внешней политики и политики безопасности. Определены изменения, произошедшие в сфере общей внешней политики и политики безопасности ЕС после вступления в силу Лиссабонского договора. Установлено, что полномочиями в сфере общей внешней политики и политики безопасности наделяются как главные институты ЕС (Европейский совет, Совет, Европейская комиссия, Европейский парламент), так и система специальных органов для реализации соответствующей политики ЕС (Высокий представитель Союза по внешним делам и политике безопасности, Европейская служба внешней деятельности, Комитет по вопросам политики и безопасности и рабочие группы по проблемам ОВПБ). Освещены вопросы распределения полномочий между институтами ЕС. Выявлены особенности функционирования институционального механизма в рамках сотрудничества государств-членов в сфере общей внешней политики и политики безопасности. Институциональный механизм общей внешней политики ЕС направлен на обеспечение целостности, последовательности и эффективности внешней деятельности этого политического и экономического объединения. Лиссабонский договор четко очертил институты, осуществляющие общую внешнюю политику ЕС. Введение должности Верховного представителя Союза по внешним делам и политике безопасности является наиболее важным нововведением в сфере общей внешней политики и политики безопасности, поскольку он выступает основным субъектом подготовки и реализации всех мероприятий ЕС на международной арене.

Ключевые слова: общая внешняя политика и политика безопасности, Европейский Союз, Верховный представитель Союза по внешним делам и политике безопасности, Европейская служба внешнеполитической деятельности, Комитет по вопросам политики и безопасности.

Kononchuk I. Institutional Mechanisms of European Union Foreign Policy. The article analyzes the acts of primary and secondary law governing the institutional mechanism of the joint foreign policy of the European Union (hereinafter - the EU). In the focus of the research are the legal status and powers of the EU institutions in the domain of joint foreign and security policy. The emphasis is laid on the changes in the joint foreign and security policy of the EU, introduced since the Lisbon Treaty came into force. The study has revealed that both the main EU institutions (European Council, Council, European Commission, the European Parliament) and the system of special bodies (High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, European External Action Service, the Political and Security Committee and CFSP Working Groups) are empowered to implement Common Foreign and Security Policy. The key findings of the study elucidate the features of the powers division between EU institutions and the peculiarities of the institutional mechanism functioning in the framework of the Member States cooperation in the field of common foreign and security policy. The institutional mechanism of the common foreign policy of EU is aimed to ensure the integrity, coherence and effectiveness of the external action of EU. The Lisbon Treaty clearly outlined the institutions providing the common foreign policy of EU. The introduction of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy is the most important innovation in the field of common foreign and security policy, as he is the main actor in the preparation and implementation of all EU measures in the international arena.

Key words: Common Foreign and Security Policy, European Union, High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, European External Action Service, Political and Security Committee.

УДК 342.565.5 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/11>

В. Кравчук

Вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності як структурний елемент конституційно-правового статусу суддів в Україні

Стаття присвячена аналізу вітчизняного і зарубіжного конституційного законодавства про судоустрій і статус суддів в частині вимоги про юридичну освіту і стаж професійної діяльності. Обґрунтовано, що дослідження природи інституту конституційно-правового статусу суддів неможливе без характеристики його складових елементів. До останнього часу в науці конституційного права не створено теоретичних підстав для вимоги про юридичну освіту і стаж професійної діяльності для кандидатів на посаду судді. Проведений аналіз свідчить, що чинна редакція ч. 3 ст. 127 Конституції України враховує позитивний зарубіжний досвід і у цілому відповідає європейським демократичним стандартам, а конституційні положення конкретизуються у відповідному спеціальному законі. Вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності для суддів є додатковим (неосновним) елементом їх правового статусу, оскільки впливає на обсяг їхніх прав і обов'язків. Крім того, вимога про юридичну освіту і стаж професійної діяльності для кандидатів на посади судді обумовлена потребами забезпечення неупередженого, об'єктивного і своєчасного правосуддя для фізичних та юридичних осіб, що має здійснюватися кваліфікованими судьями з належним рівнем професійної підготовки. Автор вважає, що збільшення стажу професійної діяльності у сфері права з трьох років до п'яти років є необхідним для більш ґрунтовного оволодіння професійними знаннями, навичками та вміннями, які є необхідними для здійснення правосуддя. Проте, застосування категорії «сфера права» при класифікації видів професійної юридичної діяльності створює певні ускладнення через свою загальність, а тому необхідним є його офіційне тлумачення.

Ключові слова: конституційно-правовий статус суддів; правовий статус суддів; стаж професійної діяльності; суддя; юридична освіта.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження природи інституту конституційно-правового статусу суддів є неможливим без характеристики його складових елементів. Вітчизняними та зарубіжними нормативно-правовими актами визначаються вимоги, що пред'являються до суддів в цілому, та вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності, зокрема. Проте, до останнього часу в науці конституційного права не створено теоретичних засад вимоги щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності, немає фундаментальних наукових досліджень цієї проблеми.

Актуальність теми дослідження зумовлена комплексним характером вимоги щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності, що пред'являються до суддів як правового інституту, що складається з норм різних галузей національного законодавства. Така особливість правової регламентації вимоги юридичної освіти та стажу професійної діяльності вимагає єдиної концептуальної спрямованості цих норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідження правового статусу суддів як суб'єктів конституційно-правових відносин у будь-який час розвитку та становлення конституційно-правової доктрини не втрачали своєї актуальності та становили доволі високий відсоток від загального обсягу теоретичних напрацювань в цій сфері. У вітчизняній юридичній науці до питання вимог, що пред'являються до суддів частково зверталися у своїх дослідженнях такі вчені, як В. Єгорова, О. Лагнюк, А. Марцинкевич, Д. Шпенюв, О. Юшкевич та інші. Однак, на жаль, лише в деяких працях приділялась увага проблематиці, пов'язаній з вимогою щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності (І. Марочкін).

Мета й завдання статті. Мета даної статті полягає у пошуку та виявленні шляхів вирішення актуальних теоретичних проблем вимоги щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності кандидатів на посади суддів в Україні та зарубіжних країнах, урахування позитивного досвіду останніх.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Відповідно до ч. 3 ст. 127 Конституції України на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді. А частина четверта цієї ж статті Основного Закону встановлює, що для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності [1].

В зарубіжних конституціях часто зустрічаються норми, в яких містяться схожі до українських, за змістом кваліфікаційні вимоги щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності. Так, ст. 119 Конституції Російської Федерації декларує: «суддями можуть бути громадяни Російської Федерації, які ...мають вищу юридичну освіту і стаж роботи зі спеціальності не менш 5 років...» [2], ст. 126 Конституції Азербайджанської Республіки встановила, що «суддями можуть бути громадяни Азербайджанської Республіки, які ...мають вищу юридичну освіту і стаж роботи по юридичній спеціальності не менше 5 років» [3], ст. 83 Конституції Киргизької Республіки встановила, що «суддею місцевого суду може бути громадянин Киргизької Республіки, ...який має вищу юридичну освіту і стаж роботи по юридичній професії не менше 5 років; а суддею Верховного Суду може бути громадянин Киргизької Республіки, ...який має вищу юридичну освіту і стаж роботи по юридичній професії не менше 10 років» [4].

Зустрічаються конституційно закріплені приклади, котрі детальніше, ніж в Конституція України, закріплюють кваліфікаційні вимоги юридичної освіти та стажу професійної діяльності. Наприклад, в ст. 59 Конституції Домініканської Республіки встановлено, що для того щоб бути суддею Верховного суду, необхідно ...бути адвокатом або доктором права, що працює за своєю спеціальністю не менше восьми років, або обіймати протягом чотирьох років посади судді будь-якого суду або трибуналу [5].

В даному контексті варта уваги ще одна принципова обставина, а саме, що чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» додатково встановлює перелік професійної діяльності у сфері права для суддів апеляційного суду (стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років; науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років; досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років), Вищого суду з питань інтелектуальної власності (стаж роботи на посаді судді не менше трьох років; досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років; досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років) та Верховного Суду (стаж роботи на посаді судді не менше десяти років; науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років; досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років) [6].

Проведений вище аналіз свідчить, що чинна редакція ч. 3 ст. 127 Конституції України враховує позитивний зарубіжний досвід та в цілому, відповідає європейським демократичним стандартам, а конституційні положення конкретизуються у відповідному спеціальному законі.

Статтею 6 Закону Республіки Молдова «Про статус суддів» закріплено, що кандидатом на посаду судді може бути особа, яка ...отримала диплом ліценціата права; має стаж роботи за юридичною спеціальністю, необхідною для зайняття посади, на яку претендує... Суддею суду може бути призначена особа, яка ...має стаж роботи за юридичною спеціальністю не менше п'яти років, та успішно склала кваліфікаційний іспит. Суддею апеляційної палати або Вищої судової палати може бути призначена особа, що має стаж роботи на посаді судді відповідно не менше шести і не менше десяти років [7].

Згідно з ст. 94 Кодексу Республіки Білорусь «Про судоустрій і статус суддів» кандидатом на посаду судді загального або господарського суду може бути громадянин Республіки Білорусь, який ...має вищу юридичну освіту із присвоєнням кваліфікації «юрист», стаж роботи за спеціальністю не менше трьох років, порядок обрахування якого визначається Урядом Республіки Білорусь або уповноваженим ним органом... [8].

Органічним законом Грузії «Про загальні суди» встановлено, що суддею може бути призначений (обраний) дієздатний громадянин Грузії, який ...має вищу юридичну освіту, академічний степінь не нижчий магістра або прирівняного до нього/диплом про вищу освіту, досвід роботи за спеціальністю не менше 5 років... [9].

Відповідно до ст. 61 Закону Республіки Узбекистан «Про суди» суддею міжрайонного, районного (міського) суду з цивільних справ, районного (міського) суду з кримінальних справ, районного (міського) економічного суду, районного (міського) адміністративного, територіального військового суду може бути громадянин Республіки Узбекистан ...що має вищу юридичну освіту і стаж роботи за юридичною спеціальністю, передусім у правоохоронних органах, не менше п'яти років [10].

Конституційним Законом Киргизької Республіки «Про Статус суддів Киргизької Республіки» передбачено: 1) суддею Верховного суду може бути громадянин Киргизької Республіки ...що має вищу юридичну освіту за спеціальністю «Юриспруденція» або вищу освіту за напрямом підготовки «Юриспруденція» з присвоєнням академічного ступеня «магістр» при наявності академічного ступеня «бакалавр» за відповідним напрямом і стаж роботи за юридичною професією не менше десяти років (ч. 1 ст. 15); 2) суддею Конституційної палати Верховного суду може бути громадянин Киргизької Республіки ...що має вищу юридичну освіту за спеціальністю «Юриспруденція» або вищу освіту за напрямом підготовки «Юриспруденція» з присвоєнням академічного ступеня «магістр» при наявності академічного ступеня «бакалавр» за відповідним напрямом і стаж роботи за юридичною професією не менше п'ятнадцяти років, володіє державною та офіційною мовами (ч. 2 ст. 15); 3) суддею місцевого суду може бути громадянин Киргизької Республіки ...що має вищу юридичну освіту за спеціальністю «Юриспруденція» або вищу освіту за напрямом підготовки «Юриспруденція» з присвоєнням академічного ступеня «магістр» при наявності академічного ступеня «бакалавр» за відповідним напрямом і стаж роботи за юридичною професією не менше п'яти років (ч. 1 ст. 17) [11].

Статтею 29 Конституційного Закону Республіки Казахстан «Про судову систему і статус суддів Республіки Казахстан» встановлені наступні вимоги, що пред'являються до кандидатів у судді: I. Суддею районного суду може бути призначений громадянин Республіки Казахстан, який: ...має вищу юридичну освіту, ... і, як правило, не менше п'яти років стажу роботи секретарем судового засідання, консультантом (помічником) суду, прокурора, адвоката або не менше десяти років стажу роботи за юридичною професією... II. Суддею обласного суду може бути громадянин, що ...має стаж роботи за юридичною професією не менше п'ятнадцяти років, з них стаж роботи суддею не менше п'яти років... III. Суддею Верховного Суду може бути громадянин, що ...має стаж роботи за юридичною професією не менше двадцяти років, з них не менше десяти років стажу роботи суддею, в тому числі п'яти років стажу роботи суддею обласного суду... [12].

Відповідно до Закону Латвійської республіки про судову владу, при виборі кандидатів на посаду судді варто дотримуватись принципу, що суддею може працювати лише громадянин Латвії – висококваліфікований та чесний юрист [13].

Статтею 9 Закону Китайської Народної Республіки «Про суддів» посаду судді може обіймати особа, яка ...має, як мінімум, дворічний стаж роботи, у випадку, якщо закінчила коледж або університет за юридичним фахом чи закінчила коледж або університет не за юридичним фахом, але при цьому володіє професійним знанням закону; або особа, що має, як мінімум річний стаж роботи, якщо ця особа має ступінь бакалавра права; на осіб, що мають ступінь магістра права або доктора права, вимога володіння стажем роботи не розповсюджується [14].

У Франції відповідно до ст. 16 Органічного закону про статус магістратури кандидати в магістрати повинні мати диплом про другий цикл вищої освіти або будь-який документ чи диплом того ж рівня... [15].

Відповідно до п. 1 ч. 6 ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вищою юридичною освітою є вища юридична освіта ступеня магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку. Пунктом другим частини шостої статті 69 цього ж закону встановлюється, що стажем професійної діяльності у сфері права є стаж професійної діяльності особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти [6]. Збільшення ж стажу професійної діяльності з трьох років до п'яти років є необхідним для більш ґрунтовного оволодіння професійними знаннями, навичками та вміннями, які є необхідними для здійснення правосуддя. Переконані, що ґрунтовні професійні знання, навички та вміння для будь-якої людини, в тому числі і для кандидата на посаду судді, приходять з роками наполегливої та цілеспрямованої роботи.

Проте, застосування категорії «сфера права» при класифікації видів професійної юридичної діяльності створює певні ускладнення через свою загальність. В Конституції України і Законі України «Про судоустрій і статус суддів» відсутня конкретизація, в якій сфері права повинен працювати громадянин, що претендує на посаду судді. Тому можна зробити висновок, що професійна діяльність

громадянина в будь-якій сфері права дає йому можливість претендувати на посаду судді. Значимо, що коло осіб, які працюють в сфері права, є досить широким: адвокати, прокурори, секретарі судових засідань, слідчі, вчені-юристи, нотаріуси, юрисконсультанти, судові виконавці, державні службовці та ін.

Крім цього, Рішенням Конституційного Суду України у справі про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України від 5 квітня 2011 року встановлено, що стаж роботи на посаді судді є різновидом стажу роботи в галузі права [16]. У листі Міністерства юстиції України від 30 вересня 2009 року щодо виконання вимог Закону України «Про нотаріат» повідомляється, що до стажу роботи у сфері права зараховується період роботи на посадах з реалізацією повноважень, пов'язаних з правоохоронними, правовиконавчими, правоустановчими функціями. За змістом робота у сфері права передбачає розробку або застосування норм права і носить систематичний характер. Вважаємо, що це період роботи в органах державної влади (в тому числі в судах, органах юстиції, прокуратури), нотаріату, адвокатури, місцевого самоврядування, у профспілкових та інших громадських організаціях, на підприємствах, в установах, організаціях будь-якої форми власності [17].

З даного приводу абсолютно обґрунтованими є сумніви професора І. Марочкіна стосовно того, чи всяка діяльність в галузі права робить юристів професіоналами, які будуть готові повноцінно здійснювати функції носіїв судової влади. Вузька юридична спеціалізація, відсутність практичного досвіду кримінального, цивільного та адміністративного процесу аж ніяк не є критеріями професіоналізму юристів та ознакою якості корпусу суддів. Тому, вчений вважає, що оптимальним буде варіант, якщо стаж роботи в галузі права за юридичною спеціальністю набудуватиметься в якості прокурора, помічника судді, прокурора, адвоката, юриста (захисника в кримінальних, адміністративних чи представника в цивільних справах). Саме практикуючи в судових справах юристи повинні складати більшість кандидатів на суддівські посади. Крім того, на думку І. Марочкіна, для досягнення єдності в роботі кваліфікаційних комісій суддів з оцінки якості «стажу роботи в галузі права» кандидатів на посади суддів доцільно розробити Інструкцію про порядок визначення стажу роботи у галузі права для кандидатів на посади суддів, де, крім переліку робіт у галузі права, варто передбачити повноваження кваліфікаційних комісій суддів з перевірки даних про стаж роботи кандидата [18, с. 18]. На нашу думку, дані питання повинні бути предметом не підзаконного нормативно-правового акту, а Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Висновки. Отже, вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності кандидатів на посади суддів є додатковим (неосновним) структурним елементом їх правового статусу, оскільки впливає на обсяг їх прав та обов'язків. Крім того, вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності кандидатів на посади суддів зумовлена потребами гарантування для фізичних та юридичних осіб неупередженого, об'єктивного та своєчасного правосуддя, здійснюваного кваліфікованими суддями з належним рівнем професійної підготовки.

Джерела та література

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628>.
2. Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 року, з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru>.
3. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 року, з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf.
4. Конституція Киргизької Республіки від 27 червня 2010 року, з наступними змінами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru.
5. Конституція Домініканської Республіки від 10 січня 1947 року, з наступними змінами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=46&page=2>.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898>.
7. Закон Республіки Молдова «О статусе судьи» от 20 июля 1995 года, из следующими изменениями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnas.md/libview.php?l=ru&idc=183&id=555>.
8. Кодекс Республіки Беларусь «О судоустройстве и статусе судей» от 29 июня 2006 года, с последующими изменениями [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=21725>.

9. Органический закон Грузии «Об общих судах» от 4 декабря 2009 года, с изменениями. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.refworld.org.ru/docid/548f0a774.html>.

10. Закон Республики Узбекистан «О судах» от 14 декабря 2000 года, с изменениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=68521.

11. Конституционный Закон Кыргызской Республики «О статусе судей Кыргызской Республики» от 9 июля 2008 года, с изменениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202352>.

12. Конституционный Закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» от 25 декабря 2000 года, с изменениями и дополнениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sud.gov.kz/rus/content/konstitucionnyy-zakon-o-sudebnoy-sisteme-i-statuse-sudey>.

13. Закон Латвийской Республики «О судебной власти» от 15 декабря 1992 года, с следующими изменениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=891>.

14. Закон Китайской Народной Республики «О судьях» от 1 июля 1995 года, с изменениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.uglc.ru/judge.htm>.

15. Органический закон Франции «О статусе магистратуры» от 22 декабря 1958 года, с изменениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=877>.

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини четвертої статті 26, частини третьої статті 31, частини другої статті 39 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України) № 3-рп/2011 від 5 квітня 2011 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ccu.gov.ua/docs/622>.

17. Лист Міністерства юстиції України від 30 вересня 2009 року № 31-32/310 щодо виконання вимог Закону України «Про нотаріат» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_310323-09.

18. Марочкін І. Є. Добір кандидатів на посади суддів / І. Є.Марочкін // Інформаційний вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2007. – Вип. 1. – С. 12-34.

Кравчук В. Требование о юридическом образовании и стаже профессиональной деятельности как структурный элемент конституционно-правового статуса судей в Украине. Стаття посвящена анализу отечественного и зарубежного конституционного законодательства о судоустройстве и статусе судей в части требования о юридическом образовании и стаже профессиональной деятельности. Обосновано, что исследования природы института конституционно-правового статуса судей невозможно без характеристики его составляющих элементов. До последнего времени в науке конституционного права не создано теоретических оснований требования о юридическом образовании и стаже профессиональной деятельности для кандидатов на должность судьи. Проведенный анализ свидетельствует, что действующая редакция ч. 3 ст. 127 Конституции Украины учитывает положительный зарубежный опыт и в целом соответствует европейским демократическим стандартам, а конституционные положения конкретизируются в соответствующем специальном законе. Требование в отношении юридического образования и стажа профессиональной деятельности для судей является дополнительным (не основным) элементом их правового статуса, поскольку влияет на объем их прав и обязанностей. Кроме того, требование о юридическом образовании и стаже профессиональной деятельности кандидатов на должности судей обусловлено потребностями обеспечения беспристрастного, объективного и своевременного правосудия для физических и юридических лиц, осуществляемого квалифицированными судьями с должным уровнем профессиональной подготовки. Автор считает, что увеличение стажа профессиональной деятельности в сфере права с трех лет до пяти лет необходимо для более основательного овладения профессиональными знаниями, навыками и умениями, которые необходимы для осуществления правосудия. Однако, применение категории «сфера права» при классификации видов профессиональной юридической деятельности создает определенные сложности из-за своей обобщенности, а потому необходимо его официальное толкование.

Ключевые слова: конституционно-правовой статус судей; правовой статус судей; стаж профессиональной деятельности в соответствии требования по юридическому образованию и стажа профессиональной деятельности ти; судья; юридическое образование.

Kravchuk V. The Requirement for Legal Education and Professional Experience as a

Structural Component of the Constitutional and Legal Status of Judges in Ukraine. The article is devoted to the analysis of the Ukrainian and foreign constitutional legislation on the judicial system and the status of judges in terms of the requirements for legal education and professional experience. The key findings of the research argue that the study of the nature of the constitutional and legal status of judge institute is not possible without characterization of its constituent elements. Until recently, the requirements for legal education and professional experience in the constitutional law science lack theoretical grounding. The analysis shows that the current wording of Part 3 of Article 127 of the Constitution of Ukraine takes into account the positive foreign experience and, in general meets the European democratic standards, and the constitutional provisions are specified in the relevant special law. The requirement for legal education and professional experience is an additional (non-core) element of the judge's legal status as it affects the scope of his rights and responsibilities. In addition, the requirement for legal education and professional experience of candidates for judicial office is conditioned by the need to guarantee for the individuals and legal entities impartial, objective and timely justice, provided by qualified judges with the proper level of professional training. The author believes, that increasing the length of professional experience in the field of law from three to five years is necessary for a more thorough mastery of professional knowledge, skills and abilities that are necessary for the administration of justice. However, the using of the category «area of the law» in the classification of professional legal activities creates certain complications due to its generality, and therefore its official interpretation is necessary.

Key words: constitutional and legal status of judges; legal status of judges; professional experience as required by legal education and professional experience; judge; legal education.

УДК 34:061.1 ЄС

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/12>

О. Юхимюк

Функції принципів права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу

У статті проведено функціональний аналіз принципів права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу. Досить загальний вміст норм права Європейського Союзу, їх повна або часткова відсутність призводять до зростання значення принципів права в практиці Суду Європейського Союзу. Принципи права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу реалізують ряд завдань, до яких зокрема належать: заповнення прогалін у праві Європейського Союзу; інтеграція правової системи Європейського Союзу у цілому, правових систем країн-членів Європейського Союзу, а також країн, що прагнуть до членства в Європейському Союзі; установча функція, яка полягає у формуванні окремої правової наднаціональної системи Європейського Союзу. Принципи права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу виступають додатковим, але не другорядним інструментом тлумачення і застосування установчих договорів Європейського Союзу; забезпечення і захист прав людини, формування інституту громадянства Європейського Союзу. Саме принципи права виступають засобом заповнення прогалін як у правозастосовчій діяльності інститутів Європейського Союзу, так і безпосередньо в практиці Суду Справедливості. Завдяки принципам права можуть вирішуватися питання, не врегульовані правом Європейського Союзу, що, однак не означає можливості Суду Справедливості механічно посилатись на принципи права держав-членів. Створюючи і застосовуючи принципи права, Суд Справедливості фактично реалізує квазі-гармонізацію, яка не лише зближує правові системи держав-членів Європейського Союзу, але й країн, що прагнуть до членства в Європейському Союзі. Принципи права також є інструментом не лише застосування, а й належного розуміння і тлумачення права Європейського Союзу. Принципи права мали й матимуть надалі винятковий вплив на доктрину права Європейського Союзу, зокрема принципи верховенства права, недискримінації та інші.

Ключові слова: принципи права, принципи права Європейського Союзу, Суд Справедливості Європейського Союзу.

Постановка наукової проблеми та її значення. Базовим імпульсом функціонування різноманітних судів виступає потреба забезпечення найбільшої ефективності правового регулювання, в той час як основною роллю судів є вирішення конфліктів. Часто саме судді першими викривають існуючі проблеми у правовому регулюванні, для вирішення яких немає відповідей в чинному праві. Суд стає своєрідним містком між правом та реальними суспільними відносинами, перетворюючи право формальне в право дієве. Особлива інституційна структура Європейського Союзу та аксіологічний вимір її права зумовлюють необхідність прийняття судових прецедентів. Враховуючи відносно нетривалу правову традицію Європейського Союзу (в тому числі Європейських Співтовариств) Суду Європейського Союзу відводиться особлива роль у формуванні відповідного правопорядку.

Реалізація цілей Європейського Союзу, визначених відповідними договорами, досягається не лише правовими актами, виданими відповідними інституціями в межах їх компетенції, а й за допомогою інструментів менш формалізованих, деталізованих, обов'язкових, спрямованих на чітко визначене коло адресатів. Досить загальний зміст норм права ЄС та їх повна чи часткова відсутність спричиняють зростання значення принципів права у практиці Суду Європейського Союзу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблемами принципів права в Україні та в країнах ЄС приділяли увагу такі вчені, як Л. Ентін, В. Кернз, В. Опришко, А. Омельченко, А. Татам, А. Фастовець, П. Рабінович, А. Колодій, В. Колесниченко та ін. Разом з тим формування загальної картини творення системи принципів права ЄС сприятиме більш комплексному і ґрунтовному розумінню тих правових форм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання інтеграційних процесів у рамках ЄС.

Мета й завдання статті. Дослідження системи принципів права Європейського Союзу у функціональному аспекті не була предметом самостійних наукових розвідок. Саме тому, виникнення та формування системи принципів права ЄС варто розглядати у нерозривному зв'язку з функціонуванням Суду Європейського Союзу. Наведене вище зумовлює мету статті – крізь призму узагальненого аналізу наукової літератури дослідити розвиток та формування системи принципів права в практиці Суду Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Все частіше в літературі домінує думка про визнання рішень Суду Європейського Союзу джерелом вторинного права ЄС. Підтвердженням цього є позитивне ставлення до правотворчої діяльності Суду ЄС. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Лісабонського договору 2007 року Суд Європейського Союзу забезпечує дотримання законодавства у тлумаченні та застосуванні Договорів [1].

Спочатку він був утворений як єдина установа. В процесі організаційних змін 1988 року його перетворено на дворівневу структуру: Суд першої інстанції і суд вищого рівня, за яким збережено попередню власну назву судового органу – Суд Європейського Союзу. На сьогоднішній день Суд Європейського Союзу складається з трьох установ: безпосередньо Суду (Суду Справедливості), Суду загальної юрисдикції та спеціалізованих судів [2, с. 87].

Така судова побудова була актуальною до вересня 2016 р., а після вересня у зв'язку із зростанням кількості позовів до Загального суду та надмірною тривалістю їх розгляду, Рада ЄС та Парламент вирішили значно збільшити кількісний склад Загального суду (з 28 суддів до 56) та передати йому юрисдикцію Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, який припинив свою діяльність 1 вересня 2016 р. Тож зараз, незважаючи на можливість створення спеціалізованих судів, судова система ЄС залишається дволанковою [3, с. 51].

Особливо на початковому етапі існування Суду суди держав-членів звертались до нього з проханням видання рішень, які згодом сприяли заповненню прогалин в праві та формуванню принципів, що в подальшому стали основою правового порядку Європейського Союзу. Тож перед Судом постало завдання заповнення прогалин шляхом формування принципів, здатних стати основоположними в правовому порядку спільноти. Для досягнення цієї мети судді Суду мали б напрацювати власну концепцію тлумачення права спільноти.

Для правопорядку спільноти, що перебував у стані формування, основоположними стали справи *Van Gend en Loos* [4] (установлено один з найважливіших принципів – принцип безпосередньої дії права ЄС), *Costa v. ENEL* [5] (принцип верховенства права ЄС) та ін. Саме на власні рішення, в яких містились принципи права, СССС посилався в подальшому при вирішенні аналогічних справ. Формуючи принципи права, Суд Справедливості впливав не лише на формування права спільнот, але й на процес європейської інтеграції та правопорядок держав-членів. Адже вплив на застосування національними судами держав-членів права Європейського Союзу має не лише формальна

обов'язковість рішень Суду Європейського Союзу, але й верховенство права ЄС над національним правом.

Суд Справедливості Європейського Союзу не дав однозначної відповіді на питання про походження принципів права, визнаючи іноді їх частиною існуючого права, якого необхідно дотримуватись (наприклад, справа *Stauder*, в якій Суд ЄС встановив, що принцип поваги до прав людини є частиною загальних принципів права Співтовариства і захищається Судом [6]), а іноді такими, що формуються в ході здійснення правосуддя (наприклад, справа *Algera*, в якій суд встановив принцип захисту легітимних очікувань, спрямований на реалізацію контролю за діяльністю публічної адміністрації, охорону прав індивідів та забезпечення відповідальності державних органів і посадових осіб за прийняті ними рішення [7]).

В цілому, як зазначається в літературі, загальні принципи права ЄС мають двояке застосування. По-перше, вони виступають основою для ефективного функціонування правової системи ЄС. По-друге, загальні принципи права ЄС сприяють усуненню багатьох прогалин в тлумаченні права ЄС. Суд ЄС неодноразово підкреслював у своїх рішеннях особливе значення загальних принципів права ЄС серед джерел права ЄС в процесі вирішення прогалин в праві ЄС [8, с. 45].

Звісно, обов'язок формального закріплення принципів права ЄС покладається на правотворчі органи співтовариств, але в разі відсутності відповідної активності з боку правотворців, по суті на ССЄС покладається завдання наповнення змістом принципів права ЄС та забезпечення їх дотримання і належного тлумачення.

В справі *Parti écologiste «Les Verts» v. European Parliament* Суд Справедливості проаналізував юридичну природу договорів про заснування Європейських спільнот та дійшов висновку, що ці договори становлять собою своєрідну «конституційну хартію» ЄС, що має тлумачитись та застосовуватись в такий спосіб, що не обов'язково відповідатиме загальним правилам тлумачення міжнародних договорів [9]. З цього ж рішення випливає засада інституційної рівноваги, яка передбачає, що як і держави-члени, так і інституції є суб'єктами судового контролю в питанні відповідності вживаних ними заходів «конституційній хартії».

При тлумаченні права Судом Справедливості більш ефективним методом вбачається метод порівняння правових систем держав-членів. Принципи права переважно належать до неписаного права, незважаючи на те, що містяться в рішеннях Суду Справедливості, який часто на них посилається. Деякі принципи права частково знайшли своє відображення і в договорах, на основі яких функціонує Європейський Союз (наприклад, принципи субсидіарності та пропорційності, передбачені ст. 5 Договору про Європейський Союз [10]), і протоколах до них (наприклад, Протокол (№ 2) Про застосування принципів субсидіарності та пропорційності [10]).

Науковці пропонують загальні принципи права Європейського Союзу ділити на три групи. Перша категорія включає в себе загальні принципи права, притаманні всім або більшості правових систем країн-членів ЄС. Існування таких принципів знаходить своє відображення в ст. 340 (2) Договору про функціонування Європейського Союзу [10], де зазначається, що у разі позадоговірної відповідальності Союз згідно з загальними принципами, що є спільними для законодавств держав-членів, відшкодовує всі збитки, завдані його установами або службовцями під час виконання їхніх обов'язків. На практиці Суд Справедливості неодноразово враховував законодавство країн-членів ЄС при тлумаченні права ЄС. Такі загальні принципи права ЄС, як захист права власності, преюдиційна судова процедура, принцип «естопель» були запозичені Судом ЄС у правових системах країн-членів ЄС. Проте, варто підкреслити, що Суд ЄС залишає за собою право вибору окремих принципів, притаманних правовим системам країн-членів ЄС, з метою визнання їх загальними принципами права ЄС. Інакше кажучи, Суд ЄС може обрати і визнати будь-який принцип, притаманний правовій системі будь-якої, навіть однієї країни-члена ЄС, як загальний принцип права ЄС. Більше того, зміст такого принципу в тому сенсі, в якому він використовується в окремій країні-члені ЄС, може відрізнятись від змісту, що надається йому Судом ЄС [8, с. 46].

До другої категорії загальних принципів права ЄС належать принципи міжнародного права. Суд ЄС посилається на принципи міжнародного права в разі їх обов'язковості для країн-членів ЄС. Як і попередньому випадку, Суд ЄС користується виключною компетенцією визначення змісту принципів міжнародного права при визнанні їх загальними для правової системи ЄС. Лісабонський договір посилює роль принципів міжнародного права в правовій системі ЄС [8, с. 47]. Після його вступу в дію стаття 3 (5) Договору про ЄС доповнилась положенням: «У своїх відносинах зі світом Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси, сприяє захисту своїх громадян. Союз підтримує мир, безпеку та сталий розвиток планети, солідарність та взаємну повагу народів, вільну справедливу

торгівлю, викорінення бідності та захист прав людини, зокрема прав дитини, а також суворе дотримання й розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Статуту ООН» [10]. В Хартії основних прав Європейського Союзу, яка набрала юридичної сили після введення в дію Лісабонського договору, зазначається, що «Європейський Союз заснований на неподільних і загальних цінностях – гідність людини, свобода, рівність, солідарність; він спирається на принципи демократії і правової держави» [11].

До третьої категорії загальних принципів права ЄС належать принципи, які закріплені в установчих договорах ЄС (принцип субсидіарності, заборона дискримінації) [8, с. 47-48].

Висновки. Отож, принципи права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу реалізують ряд завдань, до яких зокрема належать: заповнення прогалин в праві ЄС; інтеграція правової системи ЄС вцілому, правових систем країн-членів ЄС, а також країн, що прагнуть до членства в ЄС, виступають партнерами ЄС; установча функція, яка полягає у формуванні особливої правової наднаціональної системи ЄС; виступають додатковим, але не другорядним інструментом тлумачення та застосування установчих договорів ЄС; утвердження і захист прав особи, формування інституту громадянства ЄС.

Завдяки принципам права можуть вирішуватися питання, не врегульовані правом Європейського Союзу, що, однак не означає можливості Суду Справедливості механічно посилатись на принципи права держав-членів. Створюючи і застосовуючи принципи права, Суд Справедливості фактично реалізує квазі-гармонізацію, яка не лише зближує правові системи держав-членів ЄС, але й країн, що прагнуть до членства в Європейському Союзі.

Прогалини в праві є неминучими для будь-якої правової системи, правова система Європейського Союзу не виключення. Тож саме принципи права виступають засобом їх заповнення як в правозастосовчій діяльності інституцій ЄС, так і безпосередньо Суду Справедливості. Вони по суті є посередниками між національними правовими системами та правовою системою ЄС, покликаними уніфікувати ці системи. Принципи права також є інструментом не лише застосування, а й належного розуміння і тлумачення права Європейського Союзу. Принципи права мали й матимуть надалі винятковий вплив на доктрину права ЄС, зокрема принципи верховенства права, недискримінації та інші. Досить загальний зміст норм права ЄС та їх повна чи часткова відсутність спричиняють зростання значення принципів права у практиці Суду Справедливості Європейського.

Джерела та література

1. Treaty amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community // Council of the European Union [Electronic resource]. – Access mode: http://consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp?id=1317&lang=en.
2. Юхимюк О. Використання філологічного способу тлумачення права Судом Справедливості Європейського Союзу / О. Юхимюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Право». – 2013. – Випуск 22. – Ч. 1. – С. 87-89.
3. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС: монографія / Т. В. Комарова. – Харків: Право, 2018. – 528 с.
4. Case C-26/62 Van Gend en Loos v. der Belastingen Administration of February 5, 1963 // European Court Reports. – 1963.
5. Case C-6/64 Costa v. E.N.E.L. of July 15, 1964 // European Court Reports. – 1964.
6. Case C-29/69 Stauder v. Stadt Ulm of November 12, 1969 // European Court Reports. – 1969.
7. Joined Cases 7/56 & 3-7/57 Algera and others v Common Assembly [1957] [Electronic source]. – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61956CJ0007:EN:HTML>.
8. Петров Р. А. Транспозиция «acquis» Европейского Союза в правовые системы третьих стран: монография / Р. А. Петров. – К.: Истина, 2011. – 384 с.
9. Case 294/83, (Parti écologiste «Les Verts» v. European Parliament), Judgment of 23rd April 1986, ECR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61983J0294:EN:HTML,P.1365>.
10. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06
11. Хартія основних прав Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524

Юхимюк А. Функции принципов права Европейского Союза в практике Суда Европейского Союза. В статье проведен функциональный анализ принципов права Европейского Союза в практике Суда Европейского Союза. Достаточно общее содержание норм права Европейского Союза, их полное или частичное отсутствие приводят к росту значения принципов права в практике Суда Европейского Союза. Принципы права Европейского Союза в практике Суда Европейского Союза реализуют ряд задач, к которым в частности относятся: заполнение пробелов в праве Европейского Союза; интеграция правовой системы Европейского Союза в целом, правовых систем стран-членов Европейского Союза, а также стран, стремящихся к членству в Европейского Союза; учредительная функция, которая заключается в формировании отдельной правовой наднациональной системы Европейского Союза. Принципы права Европейского Союза в практике Суда Европейского Союза выступают дополнительным, но не второстепенным инструментом толкования и применения учредительных договоров Европейского Союза; обеспечение и защита прав человека, формирования института гражданства Европейского Союза. Именно принципы права выступают средством заполнения пробелов как в правоприменительной деятельности институтов Европейского Союза, так и непосредственно в практике Суда Справедливости.

Ключевые слова: принципы права, принципы права Европейского Союза, Суд Справедливости Европейского Союза.

Yukhymuk O. The Functions of the European Union Law Principles in the Court of Justice of the European Union Practice. The article presents the results of the functional analysis of the fundamental principles of the European Union Law in the practice of the Court of Justice of the European Union. The lack of specificity and general nature of the content of the norms of European Union law, their complete or partial absence, lead to an increase in the importance of the principles of law in the practice of the Court of Justice of the European Union. The principles of the European Union law in practice of the European Union Court of Justice facilitate a solution of a number of problems and tasks, which in particular include: filling in gaps in European Union law; the integration of the European Union legal system as a whole and the legal systems of European Union Member States, and those aspiring to European Union membership; formation of independent supranational European Union legal system. These principles act as an additional, but not a minor, tool for interpreting and applying the founding treaties of the European Union, protecting human rights, and promoting the formation of an European Union citizenship institute. It is these principles of law that serve as a means of filling the gaps in the law enforcement activities of the European Union institutions and directly within the Court of Justice. The principles of law may deal with matters not governed by European Union law, which, however, does not mean that the Court of Justice can mechanically refer to the principles of the law of the Member States. Creating and applying the principles of law, the Court of Justice effectively implements quasi-harmonization, which not only brings together the legal systems of the European Union Member States, but also of the countries aspiring to membership in the European Union. The principles of law are also a tool not only for the application but also for the proper understanding and interpretation of European Union law. The principles of law have and will continue to have an exceptional impact on the doctrine of European Union law, in particular the principles of the primacy of law, non-discrimination and others.

Key words: principles of law, principles of European Union law, European Union Court of Justice.

РОЗДІЛ III

Актуальні проблеми цивілістики

УДК 346.544.4:341.241.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/13>

А. Духневич, Н. Карпінська

Інституційне та законодавче забезпечення реалізації вимог ЄС у сфері санітарних та фітосанітарних заходів в Україні

У статті висвітлюються питання інституційного та законодавчого забезпечення реалізації вимог ЄС у сфері санітарних та фітосанітарних заходів в Україні, зокрема, здійснено аналіз законодавства крізь призму «Всеохоплюючої Стратегії імплементації Глави 4 Угоди про асоціацію з ЄС». Наслідком реалізації заходів щодо імплементації права ЄС в законодавство України є постійне зростання обсягів торгівлі аграрною і харчовою продукцією між Україною і ЄС. За результатами січня-жовтня 2018 року вартість такої продукції, що експортується в ЄС, зросла на 1,3%. Крім того, постійно зростає число підприємств, що мають дозвіл на експорт в ЄС. Приведення санітарних і фітосанітарних заходів та системи контролю безпеки харчових продуктів в Україні у відповідність з європейськими вимогами і практик сприятиме підвищенню рівня захисту життя і здоров'я людей, тварин і рослин в Україні, посилення захисту прав українських споживачів харчової продукції, а також розширенню експорту сільськогосподарської продукції до країн ЄС і третіх країн. У той же час, поки особливо актуальні такі проблеми, як забезпечення повної прозорості щодо санітарних та фітосанітарних заходів, що застосовуються у торгівлі; наближення законів України до законів Європейського Союзу; визнання стану здоров'я тварин і рослин Сторін і застосування принципу регіоналізації; встановлення механізму визнання еквівалентності щодо санітарних та фітосанітарних заходів, що застосовуються Сторонами. Найбільша частина зобов'язань України в межах Угоди про асоціацію з ЄС пов'язана з прийняттям регулятивних норм ЄС в аграрному секторі. Їх можна згрупувати у три блоки, а саме: технічні вимоги – це вимоги до безпеки продукції, технічної стандартизації, упаковки та маркування продукції; санітарні та фітосанітарні вимоги стосуються безпеки продуктів харчування та кормів, захисту здоров'я та безпеки людей, тварин, рослин; екологічні вимоги – вимоги та регламентації до імпорту на територію ЄС добрив, засобів захисту рослин, вимираючих видів тварин, відходів аграрного сектору.

Ключові слова: санітарні та фітосанітарні вимоги, Угода про асоціацію з ЄС, сільське господарство.

Постановка наукової проблеми та її значення. Починаючи з 2014 року, після Підписання Угоди про асоціацію з ЄС, яка першого вересня 2017 року набула чинності у повному обсязі, Україною було розпочато широкомасштабний процес здійснення заходів щодо адаптації законодавства до норм права ЄС. Залежно від економічного сектору співпраці, гармонізація може здійснюватися різними способами, основними з яких є імплементація положень *acquis* ЄС до національного законодавства відповідно до ст. 56 Угоди про асоціацію у сфері технічного регулювання, стосовно санітарних та фітосанітарних заходів – встановлення механізму визнання еквівалентності щодо СФЗ (ст. 59), у сфері конкуренції використовується механізм відсилання до відповідних статей про конкуренцію в Договорі про функціонування ЄС тощо. Першочергово Україна націлена на виконання тих зобов'язань які сприяють розвитку українського сільськогосподарства та харчової промисловості. З поміж усіх завдань, які визначені постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 №1106 на виконання Угоди про асоціацію, зобов'язання України в

аграрній сфері складають 28%. Одним із найбільших зобов'язань є сфера санітарних і фітосанітарних заходів [1, с. 54-64]. З іншого боку, на основі дослідження результатів виконання економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2018 році та завдання на 2019 рік опублікованих Національним інститутом стратегічних досліджень можна констатувати, що державні органи України не забезпечують повномасштабну імплементацію Угоди про асоціацію з ЄС на всіх основних рівнях, адже загальний прогрес виконання Україною вказаної угоди за підсумками 2014-2018 рр. в частині завдань, покладених на Верховну Раду України, склав 28 %, на центральні органи виконавчої влади – 43 %, на інші органи державної влади – 34 %. Також, у кожному окремо взятому році рівень виконання зобов'язань є нижчим за запланований. Низькі темпи процесу імплементації Угоди про асоціацію з ЄС в умовах високого публічного очікування щодо його результатів вказує на наявність достатньо високої ймовірності зриву програми імплементації Угоди про асоціацію з ЄС у встановлені періоди, а отже створює реальну загрозу виконанню завдання щодо подання заявки на членство в Європейському Союзі у 2024 р.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Фундаментальною базою для дослідження інституційного та законодавчого забезпечення реалізації вимог ЄС у сфері санітарних та фітосанітарних заходів в Україні слугували праці таких науковців, як В. Носіка, В. Уркевича, В. Семчика, А. Статівки, О. Погрібного, Ю. Шемшученка, В. Янчука, І. Бураковського, К. Кравчука, В. Мовчана та ін.

Метою дослідження є аналіз питань, пов'язаних з імплементацією Глави 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи» Угоди про асоціацію з ЄС та необхідністю виконання передбачених зобов'язань.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Найбільша частина зобов'язань України в межах Угоди про асоціацію з ЄС пов'язана з прийняттям регулятивних норм ЄС в аграрному секторі. З огляду на те, що вони стосуються стандартів та вимог до безпечності сільськогосподарської продукції та сільськогосподарського виробництва для людей, тварин та рослин їх можна згрупувати у три блоки, такі як: технічні вимоги – це вимоги до безпеки продукції, технічної стандартизації, упаковки та маркування продукції; санітарні та фітосанітарні вимоги стосуються безпеки продуктів харчування та кормів, захисту здоров'я та безпеки людей, тварин, рослин; екологічні вимоги – вимоги та регламентації до імпорту на територію ЄС добрив, засобів захисту рослин, вимираючих видів тварин, відходів аграрного сектору.

Щодо ввезення тварин і продуктів тваринного походження на територію ЄС існують правила відповідно до яких, країна-експортер має бути включена до списку держав, яким дозволено експортувати відповідну категорію продукції до ЄС; продукцію має бути вироблено на затверджених переробних підприємствах в країні експортері; імпорт має супроводжуватися сертифікатом здоров'я, виданим офіційним ветеринарним компетентним органом країни експортера. Кожна партія товару підлягає перевірці на пункті пропуску, коли перетинає митний кордон ЄС. У випадку спалаху ветеринарного захворювання, яке становить серйозну загрозу для здоров'я тварин або людей у країні-експортері – ЄС застосовує тимчасові захисні заходи, аж до призупинення імпорту з країни-експортера.

Для імпорту рослин та продуктів рослинного походження на територію ЄС має бути представлений фітосанітарний сертифікат, виданий компетентним органом країни-експортера. У пункті пропуску має бути проведено процедури фітосанітарного контролю. Окрім того, до насіння і посадкового матеріалу висувають специфічні маркетингові умови.

Згідно з Митним кодексом України чинна система санітарних та фітосанітарних заходів (СФЗ) передбачає три види прикордонного контролю: санітарно-епідеміологічний, ветеринарно-санітарний і фітосанітарний. Санітарно-епідеміологічний контроль спрямований на те, щоб захистити територію України від поширення інфекційних захворювань та перевірити відповідність товарів санітарним нормам. Даний тип контролю є обов'язковим, як правило, для імпортованих харчових продуктів, деяких споживчих товарів і соняшникової олії, що експортується. Однак, транзит сільськогосподарської продукції не підлягає санітарно-епідеміологічному контролю. Ветеринарно-санітарний контроль спрямований на запобігання поширенню хвороб тварин. Він застосовується для експорту, імпорту та транзиту тварин, продуктів тваринного походження (у тому числі м'ясних продуктів, яєць, молока, риби і меду), репродуктивного матеріалу, біологічних продуктів, патологічного матеріалу, ветеринарних препаратів, засобів догляду за тваринами, кормових домішок, домішок і кормів. Метою фітосанітарного контролю є запобігання поширенню шкідливих організмів і здійснення нагляду за карантинними режимами. Цей тип контролю застосовується до експорту, імпорту та транзиту рослин і продуктів рослинного походження (у тому числі харчових продуктів), упаковки, транспортних засобів, ґрунту та інших продуктів, через які поширюються регульовані шкідливі організми [2].

Відповідно до Всеохоплюючої Стратегії імплементації Глави 4 (Стратегія СФЗ) (Розпорядження КМУ від 24 лютого 2016 р. №228-р) до кінця 2021 року Україна має адаптувати в національне законодавство понад 250 актів ЄС за такими напрямками як державний контроль у сфері СФЗ, безпечність харчових продуктів та кормів, здоров'я і благополуччя тварин, здоров'я рослин, тощо. Основні зобов'язання України в рамках Стратегії включають: реформування системи державного контролю безпечності харчових продуктів, кормів та побічних продуктів тваринного походження відповідно до актів права ЄС; встановлення вимог до виробництва та обігу новітніх харчових продуктів, харчових добавок, предметів і матеріалів, що контактують з харчовими продуктами; вдосконалення законодавства про надання споживачам інформації про харчові продукти; реформування механізму державного регулювання виробництва та обігу кормів; вдосконалення законодавства про ГМО в харчових продуктах і кормах; вдосконалення механізму державного регулювання виробництва та обігу ветеринарних препаратів; перегляд максимальних рівнів залишків ветеринарних препаратів, пестицидів та агрохімікатів, а також забезпечення ефективного моніторингу за такими залишками; вдосконалення законодавства про здоров'я та благополуччя тварин; боротьба з інфекційними та іншими захворюваннями серед тварин; поліпшення фітосанітарного стану в Україні та забезпечення захисту здоров'я рослин.

У результаті виконання вище наведених зобов'язань, очікується запровадження ефективної та збалансованої системи державного контролю безпечності харчових продуктів, яка відповідає вимогам ЄС та визнається у світі; підвищення загальної безпечності харчових продуктів та кормів, забезпечення захисту життя і здоров'я людей, тварин та рослин; посилення захисту інтересів споживачів, в т.ч. надання споживачам належної інформації про харчові продукти; створення прозорих умов ведення господарської діяльності, підвищення конкурентоспроможності українських виробників; розширення доступу на ринок ЄС та вихід на нові міжнародні ринки збуту. Право експортувати на ринок ЄС – серйозна перевага на інших ринках збуту.

Стратегія СФЗ [3] включена до Плану заходів щодо виконання Угоди про асоціацію, затвердженого Постановою КМУ від 25 жовтня 2017 року, відповідно до якої, відповідальними за виконання зобов'язань у цій сфері визначено Мінагрополітики, Держпродспоживслужбу, Міністерство охорони здоров'я, а в окремих випадках – Міністерство екології та природних ресурсів. Угодою про асоціацію встановлений механізм визнання еквівалентності СФЗ стосовно окремих заходів чи всієї системи, що застосовується до сектору, підсектору, товару. Прийняття рішення про еквівалентність має належним чином спростити процедури доступу на ринок ЄС для українських виробників агрохарчової продукції, в т.ч. забезпечувати скорочення фізичних перевірок на кордоні, спрощення отримання сертифікатів та полегшення процедури попереднього схвалення експортних потужностей. Це також відкриє нові міжнародні ринки для українських виробників, оскільки визнання еквівалентності та право експортувати на ринок ЄС є перевагою на інших ринках збуту. У 2017 році створено Підкомітет з управління СФЗ Комітету Асоціації Україна – ЄС у торговельному складі. Протягом року відбулося два засідання Підкомітету. Українську сторону у складі Підкомітету з управління СФЗ очолює керівник Держпродспоживслужби, Сторону ЄС – начальник відділу двосторонніх міжнародних відносин Генерального Директорату з питань охорони здоров'я та безпечності харчових продуктів Європейської Комісії (DG «SANTE») [4, с. 23]. У рамках виконання Стратегії СФЗ Україна уже ухвалила низку законодавчих актів, які закладають основи для реформування системи безпечності харчової продукції на основі впровадження базових європейських принципів та практик. Зокрема, Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (№ 771, в редакції ЗУ № 1602 від 22.07.2014 р.) передбачає запровадження в Україні європейської моделі системи безпечності та якості харчових продуктів, яка побудована на принципі «від лану до столу» та вимогах простежуваності (відповідно до вимог Регламенту (ЄС) 178/2002), а також встановлює поступовий перехід операторами ринку на обов'язкове використання процедур, заснованих на принципах НАССР (Системи аналізу небезпечних факторів і контролю у критичних точках – Hazard Analysis and Critical Control Point). Окрім того, ухвалені закони стосовно питань запровадження обов'язкової ідентифікації та реєстрації усіх с/г тварин, поводження з побічними продуктами тваринного походження, не призначеними для споживання людиною, гармонізації системи сертифікації насіння і садивного матеріалу з вимогами ЄС. У 2017 році ухвалено ще два важливі системні законодавчі акти, які тривалий час знаходилися на розгляді у Парламенті: Закон України «Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин» (№ 2042-VIII від 18.05.2017 р.), який впроваджує положення Регламенту (ЄС) 854/2004, Регламенту (ЄС) 669/2009, Регламенту (ЄС) 882/2004, Директиви 97/78/ЄС, Рішення Комісії 2006/778; Закон України

«Про безпечність та гігієну кормів» (2264-VIII від 21.12.2017 р.), який набере чинності 19 січня 2020 року. Закон запроваджує європейські вимоги (всього 12 актів ЄС, в т.ч. Регламент (ЄС) 183/2005, Регламент (ЄС) 1831/2003, Регламент (ЄС) 767/2009, Директива Комісії 2008/38, Регламент Комісії (ЄС) 429/2008, Регламент Комісії (ЄС) 378/2005, Регламент (ЄС) 178/2002 та ін.) для виробництва та обігу безпечних для тварин кормів та є важливим елементом усієї системи контролю безпечності харчових продуктів «від лану до столу». Зокрема, закон передбачає обов'язкове впровадження виробниками кормів процедур НАССР та вимог простежуваності; запроваджує чіткі вимоги щодо маркування на всіх етапах виробництва та обігу кормів; встановлює порядок затвердження та реєстрації потужностей, які здійснюють виробництво та обіг кормів; вимоги до імпорту та експорту кормів; гігієнічні вимоги до виробництва кормів; запроваджує спрощену, еквівалентну європейській систему реєстрації кормових добавок [4, с.17-23].

На сучасному етапі на виконання статті 64 Угоди про асоціацію та Стратегії СФЗ ухвалені: Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань ідентифікації та реєстрації тварин» (№ 1648 від 14.08.2014); Закон України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» (№ 287 від 07.04.2015); зміни до Закону України «Про насіння і садивний матеріал» (№864-VIII від 08.12.2015); Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (№ 771, в редакції ЗУ № 1602 від 22.07.2014 року) чинний з вересня 2015 року; Закон України «Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин» (№2042 від 18.05.2017), чинний з квітня 2018 року; Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» (№2639 від 06.12.2018) набрав чинності у серпні 2019 року; Закон України «Про безпечність та гігієну кормів» (№2264 від 21.12.2017) набере чинності найближчим часом, у січні 2020 р.

У 2019 році важливим кроком щодо виконання зобов'язань України у частині санітарних та фітосанітарних заходів що передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС було підтримання всеохоплюючої Стратегії імплементації санітарних та фітосанітарних заходів урядом України. Зокрема, 13 серпня 2019 року було опубліковано розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення проекту Рішення Підкомітету з управління санітарними та фітосанітарними заходами Комітету асоціації у торговельному складі стосовно Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV (Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею), установленої в Додатку V до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої Сторони» [5]. Документ визначає перелік актів права ЄС, до яких Україна має наблизити своє законодавство у сфері санітарних та фітосанітарних заходів.

Розробка і реалізація політики в галузі СФЗ визначається і координується Кабінетом Міністрів України через Міністерство аграрної політики і продовольства України, Міністерство економічного розвитку й торгівлі, а також Міністерство охорони здоров'я України. До 2016 року основними органами, залученими до цього процесу, були Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, Державна інспекція з питань захисту прав споживачів України і Державна санітарно-епідеміологічна служба України. Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України здійснювала ветеринарно-санітарний контроль, нагляд за здоров'ям тварин, безпечністю та якістю всіх продовольчих товарів і кормів, а також захищала Україну від збудників небезпечних хвороб. Державна санітарно-епідеміологічна служба України виконувала, серед інших функцій, санітарні заходи, спрямовані на захист країни від завезення й поширення небезпечних інфекційних хвороб (включаючи карантин), здійснювала санітарно-епідеміологічний нагляд і контроль у пунктах перетину державного кордону, а також здійснювала нагляд за дотриманням санітарних норм. Державна інспекція з питань захисту прав споживачів була уповноваженим органом у сфері захисту прав споживачів. Вона здійснювала державний контроль за дотриманням законодавства у сфері захисту прав споживачів і ринковий нагляд на предмет відповідності вимогам технічних регламентів. У рамках адміністративної реформи основні органи, що здійснювали діяльність у сфері СФЗ, були змінені. Єдина Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) була створена в результаті реорганізації Державної ветеринарної і фітосанітарної служби та її злиття з Державною інспекцією з питань захисту прав споживачів і Державною санітарно-епідеміологічною службою. Нова державна служба розпочала свою роботу навесні 2016 року. Для виконання своїх зобов'язань щодо СФЗ у рамках Угоди про асоціацію в лютому 2016 року Україна прийняла Комплексну стратегію щодо санітарних і фітосанітарних заходів. Вона передбачає прийняття 255 директив і регламентів ЄС [6, с.20-27].

У цілому, наслідком реалізації заходів з імплементації права ЄС в законодавство України є постійне зростання обсягів торгівлі між Україною та ЄС аграрної та харчової продукції. За результатами січня-жовтня 2018 року вартість такої продукції експортованої до ЄС зросла на 1,3% та сягнула \$4,8 млрд. В структурі експорту превалюють такі традиційні товари, як зернові, олійні культури та олії, але також зростає експорт цілої низки інших аграрних та харчових продуктів. Окрім того, постійно зростає кількість підприємств, які мають дозвіл на експорт до ЄС, постійно зростає. Наприклад, за даними ДПСС, налічується вже 306 українських виробників тваринницької продукції, які мають право експорту до країн ЄС, з яких 126 є виробниками харчових продуктів для споживання людиною, зокрема м'яса птиці, риби, меду, яєць, молока та молочних продуктів [7].

Важливим є той факт, що останнім часом помітна тенденція до збільшення застосування саме санітарних та фітосанітарних заходів в Україні, США, ЄС. Загальновідомо, що санітарні та фітосанітарні заходи сприяють безперешкодному зменшенню кількості імпортованих товарів до країни, спираючись на необхідність захисту здоров'я населення країни, при цьому маючи на меті укріплення своїх позицій в міжнародній торгівлі. Нетарифні заходи, а саме технічні бар'єри в торгівлі та санітарні й фітосанітарні заходи, податки та субсидії часто використовуються урядами для досягнення цілей державної політики, таких, як захист вітчизняного споживача від травм або хвороб. З іншого боку, нетарифні заходи також можуть бути використані країнами з метою маніпулювання умовами торгівлі або для захисту вітчизняних виробників від іноземної конкуренції. Назаренко О. А. вказує на те, що дуже складно провести межу між бажанням країни захистити власного споживача через нетарифне регулювання зовнішньої торгівлі та бажанням використати ці нетарифні заходи в протекціоністських цілях з метою укріплення власних позицій у міжнародній торгівлі. Кількість та якість інформації щодо нетарифних заходів різних країн насправді є неповною та не завжди відкритою для вивчення та коментарів. [8, с.40].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Приведення санітарних та фітосанітарних заходів (СФЗ) і системи контролю безпечності харчових продуктів в Україні у відповідність до європейських вимог та практик сприятиме підвищенню рівня захисту життя і здоров'я людей, тварин та рослин в Україні, посиленню захисту прав українських споживачів харчової продукції, а також розширенню експорту агрохарчової продукції до країн ЄС та третіх країн.

Водночас, наразі особливо актуальною є низка таких проблем, як: забезпечення повної прозорості стосовно санітарних та фітосанітарних заходів, що застосовуються у торгівлі; наближення законів України до законів Європейського Союзу; визнання стану здоров'я тварин і рослин Сторін та застосування принципу регіоналізації; встановлення механізму визнання еквівалентності стосовно санітарних та фітосанітарних заходів, що застосовуються Сторонами.

З огляду на швидкі темпи зростання кількості використаних різними країнами нетарифних заходів, залишається відкритим та потребує дослідження питання прозорості їх застосування.

Джерела та література

1. Резнічук М.С. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / М. С. Резнічук // Журнал європейського і порівняльного права. – 2016. – Вип. 4. – С. 54-64 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pravo/article/viewFile/2986/2678>.
2. Митний кодекс України від 12.03.2012 р. із змінами станом на 04.06.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
3. Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2016-%D1%80>
4. Санітарні та фітосанітарні заходи // Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом у 2017 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pro-vikonannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrainoyu-ta-evropeyskim-soyuzom-za-2017-rik.pdf>
5. Про схвалення проекту Рішення Підкомітету з управління санітарними та фітосанітарними заходами Комітету асоціації у торговельному складі стосовно Всеохоплюючої Стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV (Торгівля і питання, пов'язані з

торгівлею), установленої в Додатку V до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої Сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599-2019-%D1%80>.

6. Вапнічна О. ПВЗВТ: Санітарні та фітосанітарні заходи Dcfta: Sps // Матеріали Круглого Столу «Зона Вільної Торгівлі між Україною та ЄС: Досвід та Стратегії» («Free trade area between the EU and Ukraine: Experiences and Strategies»), Львів, 2017. – С. 20-25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10>.

7. Санітарні та фіто санітарні заходи // Євроінтеграційний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eu-ua.org/evvointehratsiia/sanitarni-ta-fitosanitarni-zakhody>

8. Назаренко О. А. Порівняльний аналіз методів нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі України та зарубіжних країн / О. А. Назаренко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2013. – № 4 (69). – С. 39-45.

Духневич А., Карпинская Н. Институциональное и законодательное обеспечение реализации требований ЕС в сфере санитарных и фитосанитарных мер в Украине. В статье освещаются вопросы институционального и законодательного обеспечения реализации требований ЕС в сфере санитарных и фитосанитарных мер в Украине, в частности, осуществлен анализ законодательства сквозь призму «Всеобъемлющей Стратегии имплементации Главы 4 Соглашения об ассоциации с ЕС». Следствием реализации мер по имплементации права ЕС в законодательство Украины является постоянный рост объемов торговли аграрной и пищевой продукцией между Украиной и ЕС. По результатам января-октября 2018 г. стоимость такой продукции, экспортируемой в ЕС, выросла на 1,3%. Кроме того, постоянно растет число предприятий, имеющих разрешение на экспорт в ЕС. Приведение санитарных и фитосанитарных мер (СФС) и системы контроля безопасности пищевых продуктов в Украине в соответствие с европейскими требованиями и практик будет способствовать повышению уровня защиты жизни и здоровья людей, животных и растений в Украине, усилению защиты прав украинских потребителей пищевой продукции, а также расширению экспорта сельскохозяйственной продукции в страны ЕС и третьи страны. В то же время, пока особенно актуальны такие проблемы, как обеспечение полной прозрачности в отношении санитарных и фитосанитарных мер, применяемых в торговле; приближении законов Украины к законам Европейского Союза; признание состояния здоровья животных и растений Сторон и применения принципа регионализации; установление механизма признания эквивалентности относительно санитарных и фитосанитарных мер, применяемых Сторонами. Наибольшая часть обязательств Украины в рамках Соглашения об ассоциации с ЕС связана с принятием регулятивных норм ЕС в аграрном секторе. Их можно сгруппировать в три блока, а именно: технические требования – это требования к безопасности продукции, технической стандартизации, упаковки и маркировки продукции; санитарные и фитосанитарные требования к безопасности продуктов питания и кормов, защиты здоровья и безопасности людей, животных, растений; экологические требования – требования и регламентации к импорту на территорию ЕС удобрений, средств защиты растений, вымирающих видов животных, отходов аграрного сектора.

Ключевые слова: санитарные и фитосанитарные требования, Соглашение об ассоциации с ЕС, сельское хозяйство.

Dukhnevych A., Karpinska N. Institutional and Legislative Support for the Implementation of European Union Requirements in the Field of Sanitary and Phytosanitary Measures in Ukraine. The article highlights the issues of institutional and legislative support for implementing the sanitary and phytosanitary measures in Ukraine under the requirements of EU, in particular, the analysis of the legislation through the prism of «Comprehensive Strategy for implementation of Chapter 4 of the Association Agreement between Ukraine and the EU». The result of the implementation of the measures for the embodiment of the EU law principles in the legislation of Ukraine is a steady growth in the trade between Ukraine and the EU agricultural and food products. The number of companies authorized to export to the EU is steadily increasing. Bringing sanitary and phytosanitary measures and a food safety control system in Ukraine in line with European requirements and practices will help to increase the level of life and health protection of humans, animals, and plants, strengthen the protection of the rights of Ukrainian consumers of food products, as well as expand the export of agricultural products to EU and third countries. At the same time, the following issues remain the top-priority ones: ensuring complete transparency in trade and

phytosanitary measures applicable to trade, approximation of the laws of Ukraine to those of the EU, acceptance of the animal and plant health of the Parties and the application of the principle of regionalization, establishing a mechanism pattern for recognizing equivalency in sanitary and phytosanitary measures. The biggest part of Ukraine's commitments under the Association Agreement with the EU relates to the adoption of EU regulations in the agricultural sector. They can be grouped into three blocks, namely: technical requirements – requirements for product safety, technical standardization, packaging and product labeling, sanitary and phytosanitary requirements relate to the safety of food and feed, protection of health and safety of humans, animals and plants; environmental requirements – requirements and regulations for the import into EU of fertilizers, plant protection products, endangered animal species, waste from the agricultural sector

Key words: sanitary and phytosanitary requirements, Association Agreement with the EU, agriculture.

УДК 347.63:347.44]:347.961

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/14>

Ю. Левчук

Теоретичні та практичні аспекти нотаріального посвідчення договору про надання послуг сурогатного материнства

У статті висвітлено основні аспекти нотаріального посвідчення договорів про надання послуг сурогатного материнства в практичній площині, а також проаналізовано теоретичні основи законодавчого регулювання процесу укладення договору про надання послуг сурогатного материнства в Україні. Регулювання сурогату має цивільно-правовий характер. Сурогатне материнство покликане регулювати відносини між біологічними батьками та сурогатною матір'ю, зокрема шляхом укладення цивільно-правового договору. У договорі про надання послуг сурогатного материнства необхідно передбачити всі можливі варіанти розвитку подій з метою забезпечення безспірності подальших відносин. Тому в ньому необхідно обов'язково прописувати чіткий предмет договору та чіткий розмір компенсацій сурогатної матері за виношування і народження нею дитини (крім випадків безкоштовності такого договору за бажанням сторін); права, обов'язки та відповідальність сторін договору; порядок припинення, відмови від договору; інші істотні умови. Нагальним є врегулювання процедури нотаріального посвідчення договору про надання послуг сурогатного материнства на рівні профільного закону з чітким встановленням вимог до його учасників та, власне, й самого договору. В силу відсутності в нашому законодавстві детальної регламентації процедури сурогатного материнства та профільного закону, залишається плекати надію на нотаріально посвідчений договір між батьками-замовниками сурогатної програми та сурогатною матір'ю, як на такий, що не допустить виникнення конфліктних та спірних ситуацій та полегшить процес врегулювання відносин між потенційними батьками та сурогатною матір'ю.

Ключові слова: сурогатне материнство, сурогатна мама, нотаріальний договір, нотаріальне посвідчення, законодавче регулювання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Станом на сьогодні наше суспільство прогресує у всіх можливих аспектах його розвитку. Якщо ще до недавніх пір такі словосполучення як «сурогатне материнство», «сурогатна мама», «договір про надання послуг сурогатного материнства» викликали певну стурбованість та в деякій мірі хвилювання, а чи навіть здивування, здавались чимось далеким, то уже станом на сьогодні вони все сміливіше вливаються у повсякденне життя українців та набувають все більшої популярності. В силу недостатньої урегульованості законом сфери надання послуг сурогатного материнства, дослідження теоретичних та практичних аспектів нотаріального посвідчення договорів про надання послуг сурогатного материнства набувають все більшої

актуальності. На жаль, через відсутність чіткого законодавчого врегулювання, станом на сьогодні сфера сурогатного материнства в Україні набула статусу «дозволено тому, що не заборонено».

З однієї сторони, сурогатний процес несе в собі не що інше, як, без сумніву, позитив для потенційних генетичних батьків, тобто, тих осіб, які внаслідок певних життєвих обставин позбавлені можливості стати батьками природнім шляхом. З іншої сторони, це кропітка праця, можливо, й в більшій мірі альтруїзм сурогатної матері, тобто, тієї особи, що бере на себе мужність та обов'язок виносити генетично чужу їй дитину, а потім віддати її потенційним генетичним батькам.

Таким чином, сурогатне материнство – сучасний тренд, що прийшов в Україну, та уже встиг укорінитися в її суспільному житті. Це позитивно чи, більшою мірою, негативно? Як врегульовано законом сферу надання послуг сурогатного материнства в Україні? Що становить собою договір про надання послуг сурогатного материнства?

Аби дати відповідь на ці питання необхідно, на наш погляд, спершу звернутись до короткого екскурсу історії виникнення сурогатного материнства як явища, визначити поняття сурогатного материнства як такого на сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні, а також, власне, правові та теоретичні аспекти його регулювання у нашій державі.

Тому **метою нашої статті** є окреслення історії виникнення та розвитку сурогатного материнства, визначення поняття сурогатного материнства, аналіз наявного законодавчого базису, теоретичного та практичного аспектів, що регулюють сурогатний процес в нашій державі, зокрема, процес укладення договорів про надання послуг сурогатного материнства, а також напрацювання певних висновків та наукових положень щодо ролі і місця договору про надання послуг сурогатного материнства в системі законодавства України.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Серед провідних вчених-науковців проблемам інституту сурогатного материнства приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні спеціалісти у сфері цивільного та сімейного права, зокрема, В. А. Ватрас, Я. І. Верес, К. А. Гітліна, А. П. Головащук, Н. М. Квіт, Ю. В. Коренга, О. С. Митрякова, А. А. Пестрикова, В. В. Самойлова, Л. Б. Ситдікова, Т. В. Сорокіна та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перші згадки про сурогатне материнство відносяться до Старого завіту, коли служниця Авраама народила від нього дитину, яку потім передали на виховання дружині Авраама. Далі історія налічує не один випадок, коли дитина, яку народила наложниця чи рабіня від свого господаря, віддавалась на виховання законній дружині цього чоловіка. Таким чином, це були перші кроки людства по боротьбі із безпліддям. В той же час, наголосимо, що в стародавні часи єдиним способом було народження рабинею саме генетично рідної їй дитини та подальший обов'язок віддати дитину. Перший випадок успішного сурогатного материнства пройшов в Сполучених Штатах Америки, де в 1986 році сурогатна мати виносила і народила повністю генетично чужу їй дитину.

Згадка про репродукційні права є і в старому радянському сімейному законодавстві, де ч. 2 ст. 56 Кодексу про шлюб та сім'ю визначала, що чоловік, котрий дав письмову згоду на запліднення своєї дружини за допомогою донора, записується батьком народженої нею дитини й не має права оспорювати проведений запис. Практичне використання сурогатного материнства в Україні почалося з 1995 року [1, с. 246].

Справа в тому, що у чинному законодавстві нашої держави відсутнє визначення поняття сурогатного материнства, воно має місце тільки в суспільних відносинах, пов'язаних із сучасними репродуктивними технологіями. Сурогатне материнство має декілька аспектів, зокрема, перший його аспект – медичний – вбачає у процесі сурогатного материнства процес перенесення ембріона, отриманого заплідненням яйцеклітини біологічної матері – дружини спермою біологічного батька – чоловіка, в порожнину матки іншої жінки та виношування дитини, яка є біологічно «чужою» для жінки. Якщо перекласти дане твердження на медичну термінологію, то процес сурогатного материнства називають екстракорпоральним заплідненням, що може бути реалізований тільки висококваліфікованими фахівцями даної галузі медицини у спеціальних закладах.

Що стосується правового аспекту визначення та сприйняття сурогатного материнства, то думки вчених-науковців різняться. Т. В. Сорокіна вважає, що під сурогатним материнством слід розуміти процес імплантації, виношування та народження дитини виконавцем (сурогатною матір'ю), яка зачата з використанням генетичного матеріалу замовника (замовників), донора чи самої сурогатної матері, на основі договору сурогатного материнства між сурогатною мамою і можливими батьками на оплатній чи безоплатній основі [2, с. 216]. Тобто, її розуміння сурогатного материнства не розмежовує різновидів сурматеринства: традиційного (за якого сурогатна мама може мати генетичний зв'язок з дитиною) та гестаційного (за якого відсутній генетичний зв'язок сурмама з

дитиною). Варто одразу наголосити, що традиційне сурогатне материнство чітко заборонено на законодавчому рівні в Україні.

На думку В. В. Самойлової, сурогатне материнство – метод допоміжних репродуктивних технологій, за допомогою якого жінка на підставі взаємної домовленості з особами, що звернулися до неї за наданням вказаної послуги, проходить процедуру імплантації ембріона, створеного в результаті ЕКО, виношує дитину з метою народити та передати її цим особам. При цьому в дане поняття мають також включатися випадки, коли досягнути мети народити та передати дитину особам, які звернулися за такою послугою, не вдається [3, с. 234].

Для порівняння, у «Юридичному словнику» (США) під сурогатним материнством мають на увазі правовідносини, за яких жінка виношує й народжує дитину для особи чи подружжя, які потім її всиновлюють чи беруть під опіку. Національне законодавство не визначає необхідності такої складної процедури для генетичних батьків та встановлює презумпцію батьківства подружжя, що надавало біологічні гамети. Тому й в юридичних колах в Україні найпоширенішим є наступне розуміння: сурогатне материнство – це запліднення генетично сторонньої жінки (без використання її біологічного матеріалу), шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка та жінки, які перебувають у шлюбі, з метою виношування і народження дитини, яка надалі буде визнана такою, що походить від подружжя, на підставі відповідного договору між подружжям та сурогатною матір'ю [4, с. 43]. Тобто, національне право та наука вказують на обов'язковий генетичний зв'язок між батьками та дитиною.

Таким чином, на наш погляд, сурогатне материнство у правовому аспекті – це процес перенесення ембріона / ембріонів, які утворились шляхом використання біологічного матеріалу потенційних батьків та / або потенційного батька чи матері з можливим залученням донора за наявності медичних показів (неможливості виносити та народити дитину особисто потенційними батьками) у організм сурогатної матері за наявності їх добровільного волевиявлення та згоди з метою виношування нею вагітності та народження, як результат, дитини / дітей, які визнаватимуться такими, що походять від потенційних батьків та генетично споріднені хоча б з одним із батьків, відносини між сторонами при цьому безумовно регулюватимуться на підставі відповідного нотаріально посвідченого договору про надання послуг сурогатного материнства на комерційній чи некомерційній основі за домовленістю сторін.

З наведеного вище визначення можна виділити наступні ознаки сурогатного материнства:

- добровільна згода та волевиявлення сторін процесу на участь в програмі сурогатного материнства, що закріплено у нотаріально посвідченому договорі про надання послуг сурогатного материнства;
- фізіологічна нездатність (внаслідок медичних показів, що підтверджується відповідними висновками медичних установ) стати батьками, зачати, виносити і народити дитину особисто потенційними батьками;
- генетична спорідненість плоду хоча б з одним із потенційних батьків;
- зачаття дитини шляхом екстракорпорального запліднення та специфічна мета сурогатного материнства – виносити та народити дитину та де-юре визнати її такою, що походить від потенційних батьків.

Українське законодавство в сфері сурогатного материнства, на жаль, не характеризується комплексністю. Втім, окремі норми щодо сурогатного материнства передбачені в Цивільному [5] та Сімейному [6] кодексах України, у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [7], у Правилах державної реєстрації актів цивільного стану України, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. [8], Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я від 9 вересня 2013 р. [9].

Щодо Цивільного кодексу, то варто констатувати, що у ньому взагалі відсутнє поняття «сурогатне материнство» чи «сурогатний договір». На наш погляд, кодекс можна віднести до такого нормативно-правового акту, що частково стосується питання сурогатного материнства та частково його регулює, адже він покликаний в тому числі регулювати відносини особисті немайнові, засновані на юридичній рівності та вільному волевиявленні їх учасників (ст. 1, ч.1 ЦКУ) [5], до яких ми і відносимо відносини в сфері сурогатного материнства. А серед загальних засад цивільного законодавства кодекс називає свободу договору (ст. 3, ч.1, п. 3 ЦКУ) та деталізує, що сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства (ст.6, ч.1 ЦКУ). Принцип свободи договору деталізується зокрема, і в статті 627 ЦК. Наше цивільне законодавство під договором розуміє

домовленість двох або більше сторін, спрямованих на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626, ч. 1 ЦКУ) [5].

Цивільний кодекс у ст. 284 регламентує таке особисте немайнове право особи як право на надання особі медичної допомоги, на вибір лікаря та вибір методів лікування, на наш погляд, це стосується і права особи на здійснення сурогатного материнства.

Таким чином, якщо вести мову про основні аспекти регулювання сурогатного материнства в Україні цивільним законодавством, то варто констатувати, що регулювання сурогату має цивільно-правовий характер. Сурогатне материнство покликане регулювати відносини між біологічними батьками та сурогатною матір'ю, зокрема шляхом укладення цивільно-правового договору, істотні умови, оплатність / безоплатність, відповідальність за порушення та особливості укладення якого і відносяться до сфери регулювання цивільного права в контексті положень ЦКУ про договір та зобов'язальне право.

Щодо сімейного законодавства, то у ньому теж відсутнє поняття «сурогатне материнство» чи «сурогатний договір». Втім, у ньому присутнє уже наближене максимально до проблематики сурогатного материнства поняття допоміжних репродуктивних технологій та чітке визначення походження дитини. Зокрема, ст. 123 СКУ в частині 2 регламентує факт визнання подружжя батьками дитини, зачатої цим подружжям та народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій іншою жінкою, в організм якої і було перенесено ембріон. Звідси стає очевидним, що поняття «інша жінка» у даній статті СК означає собою поняття «сурогатна матір».

Сімейний кодекс в тому числі встановлює право особи на сім'ю, право жінки на материнство та право чоловіка на батьківство. Сурогатне материнство в даному випадку може виступати механізмом реалізації жінкою та чоловіком вище перерахованих прав, тому власне, відносини, що виникають із процесу сурогатного материнства, мають і сімейно-правову природу.

У Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» у ст. 57 йде мова про те, що материнство в Україні заохочується та охороняється державою. З метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство [7].

На наш погляд, найбільш конкретним на даному етапі розвитку українського сурогатного законодавства є Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я № 787 від 9 вересня 2013 р. [9]. При цьому даний нормативно-правовий акт не є профільним конкретно для нотаріуса як суб'єкта, що уповноважений законом посвідчити договір про надання послуг сурогатного материнства чи договір про виношування дитини, адже прийнятий Міністерством охорони здоров'я та покликаний врегулювати саме питання медичного характеру, зокрема регулює відносини між пацієнтами (жінками, чоловіками) та закладами охорони здоров'я, які забезпечують застосування методик допоміжних репродуктивних технологій. Втім, це єдиний акт, в якому регламентовано ключові, хоча і мінімально, основи регулювання сурогатного материнства в Україні.

Порядок не містить визначення чи тлумачення поняття сурогатного материнства, на жаль. Втім, чітко регламентує умови, за яких сурогатне материнство може бути застосовано в будь-якому конкретному випадку. До них відносять:

- наявність медичних показань до сурогатного материнства, зокрема відсутність матки (вроджена або набута); деформація порожнини або шийки матки при вроджених вадах розвитку або внаслідок хірургічних втручань, доброякісних пухлин, при яких неможливе виношування вагітності; структурно-морфологічні або анатомічні зміни ендометрія, що призводять до втрати рецептивності, синехії порожнини матки, які не піддаються лікуванню; тяжкі соматичні захворювання, при яких виношування вагітності загрожує подальшому здоров'ю або життю реципієнта, але які не впливають на здоров'я майбутньої дитини; невдалі повторні спроби застосування допоміжних репродуктивних технологій (4 і більше разів) при неодноразовому отриманні ембріонів високої якості, перенесення яких не приводило до настання вагітності.

- документи, необхідні для проведення сурогатного материнства;
- подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється СМ, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною;

- сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною.

Дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [9].

Щодо переліку необхідних, встановлених цим Порядком на законодавчому рівні, документів, то варто зазначити, що на наш погляд, це єдине джерело, яким ми зобов'язані на даному етапі

розвитку відносин в сфері законодавчого регулювання сурогатного материнства, керуватись при нотаріальному посвідченні договорів про надання послуг сурогатного материнства.

Зокрема, пункт 6.10 Порядку встановлює необхідний перелік документів для сурогатної матері, серед яких: її заява на участь в програмі сурогатного материнства, копія паспорту, копія свідоцтва про шлюб чи копія свідоцтва про розірвання шлюбу (рішення суду про розірвання шлюбу), копія свідоцтва про народження її дитини/дітей, заява чоловіка сурогатної матері на її участь в програмі сурогатного материнства [9].

Звідси вбачається за необхідне витребувати дані документи при посвідченні договору про надання послуг сурогатного материнства. При цьому, на наш погляд, та виходячи із практики посвідчення таких договорів, від сурогатної матері доцільніше вимагати нотаріально посвідчену заяву-згоду на її участь в програмі сурогатного із зазначенням конкретно погоджених батьків-замовників сурогатної програми; паспорт доцільно перевіряти у базі даних викрадених або втрачених паспортів Міністерства внутрішніх справ з метою уникнення потенційних негативних наслідків. Якщо сурогатна мати в шлюбі, її чоловік повинен надати нотаріально посвідчену заяву-згоду на участь його дружини у програмі сурогатного материнства. Якщо сурогатна мати не в шлюбі, то доцільно вимагати від неї такого ж роду нотаріально посвідчену заяву про те, що вона не перебуває в шлюбі чи у фактичних шлюбних відносинах. При цьому нотаріус керується інформацією з Державного реєстру актів цивільного стану не тільки для встановлення факту шлюбних/нешлюбних відносин, а й факту наявності власної дитини/дітей в сурогатній матері, оскільки серед встановлених законом вимог для участі у програмі є наявність власної здорової дитини у потенційної сурогатної матері.

Таким чином, перелік даних документів повністю співставний із встановленими вимогами для набуття статусу сурогатної матері та можливості участі в програмі сурогатного материнства. Порядок регламентує, що сурогатною матір'ю може бути повнолітня дієздатна жінка за умови наявності власної здорової дитини, добровільної письмово оформленої заяви за формою, наведеною в додатку 17 до цього Порядку, а також за відсутності медичних протипоказань [9].

Щодо переліку необхідних для батьків-замовників сурогатної програми документів, то серед них Порядок називає їхню заяву щодо застосування методу допоміжних репродуктивних технологій, яка, на наш погляд, теж повинна бути нотаріальною та містити інформацію з приводу наявності медичних показань для застосування сурогатного материнства; копії паспортів та копія свідоцтва про шлюб. Паспорти нотаріус перевіряє за аналогією у базі даних викрадених або втрачених паспортів Міністерства внутрішніх справ з метою уникнення потенційних негативних наслідків; факт шлюбу подружжя нотаріус перевіряє за даними Державного реєстру актів цивільного стану.

Порядок встановлює необхідну наявність нотаріального посвідченого договору про надання послуг сурогатного материнства між батьками-замовниками сурогатної програми та сурогатною матір'ю для початку проведення процедури сурогатного материнства.

На жаль, це єдиний підзаконний акт, в якому законодавчо встановлена обов'язкова нотаріальна форма такого договору.

Пункт 11 глави 1 Розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану України [8] прописує наступне: «У разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідченою, а також довідка про генетичну спорідненість батьків / матері чи батька/ з плодом. При цьому в графі «Для відміток» актового запису про народження робиться такий запис: «Матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження є громадянка (прізвище, власне ім'я, по батькові)», а також зазначаються найменування закладу (установи), що видав(ла) довідку, дата її видачі та номер, дані нотаріуса (прізвище та ініціали, нотаріальний округ чи державна нотаріальна контора), дата та за яким реєстровим номером засвідчено справжність підпису жінки на заяві про її згоду на запис подружжя батьками дитини».

Таким чином, для реєстрації батьків-замовників сурогатної програми батьками дитини окрім їх заяви про реєстрацію народження, вони повинні надати органам РАЦС нотаріально посвідчену заяву-згоду сурогатної матері на запис батьками народженої нею дитини, згідно з медичним свідоцтвом про народження, потенційних батьків-замовників сурогатної програми та довідку про генетичну спорідненість дитини хоча б з одним із них.

Висновки. На наш погляд, на даному етапі розвитку суспільних відносин договір про надання послуг сурогатного материнства – єдиний акт, в якому необхідно передбачити усі можливі варіанти розвитку подій з метою забезпечення безспірності подальших відносин. Тому у ньому необхідно обов'язково прописувати чіткий предмет договору та чіткий розмір компенсацій сурогатній матері за виношування та народження нею дитини (окрім випадків безоплатності такого договору за бажанням сторін); права та обов'язки сторін договору; відповідальність і батьків-замовників сурогатної програми, і сурогатної матері, в тому числі матеріальна відповідальність; дії батьків-замовників в разі народження дитини з генетичними вадами, в тому числі і якщо буде доведено, що це сталось внаслідок недобросовісної поведінки сурогатної матері; кількість ембріонів та випадки багатоплідної вагітності; вибір медичного закладу для проведення програми, спостереження вагітності та пологів, вибір місця проживання сурогатної матері; порядок компенсацій при необхідності переривання вагітності, викидні, народженні мертвої дитини; порядок відшкодування витрат на медичне обслуговування, харчування, спеціальний одяг, проживання сурогатної матері в період виношування дитини, пологів та післяпологовий період; дії щодо новонародженої дитини у випадку смерті обох батьків замовників сурогатної програми; виплата компенсацій сурогатній матері у випадку її смерті під час пологів; порядок припинення договору та порядок односторонньої відмови від договору.

Безперечно, нагальним є врегулювання процедури нотаріального посвідчення договору про надання послуг сурогатного материнства на рівні профільного закону з чітким встановленням вимог до його учасників та, власне, й самого договору.

В силу відсутності в нашому законодавстві детальної регламентації процедури сурогатного материнства та профільного закону, залишається плекати надію на нотаріально посвідчений договір між батьками-замовниками сурогатної програми та сурогатною матір'ю, як на такий, що не допустить виникнення конфліктних та спірних ситуацій та полегшить процес врегулювання відносин між потенційними батьками та сурогатною матір'ю.

Джерела та література

1. Марко Я. Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння / Я. Р. Марко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/37323/1/37_245-249.pdf
2. Сорокина Т. В. Суррогатное материнство: понятие и критерии его определения / Т. В. Сорокина // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. – 2010. – Т. 5. – № 2 (13). – С. 216.
3. Самойлова В. В. Суррогатное материнство как правовой институт / В. В. Самойлова // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 4. – С. 234-236.
4. Таланов Ю. Ю. Сурогатне материнство: морально-правові аспекти / Ю. Ю. Таланов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". – 2012. – Вип. 19. – С. 42–47.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
6. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
7. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
8. Правила державної реєстрації актів цивільного стану України, затверджених Наказом Міністерства юстиції України № 52/5 від 18 жовтня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я № 787 від 9 вересня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

Левчук Ю. Теоретические и практические аспекты нотариального удостоверения договора о предоставлении услуг суррогатного материнства. В статье освещены основные аспекты нотариального удостоверения договоров о предоставлении услуг суррогатного материнства в

практической плоскости, а также проанализированы теоретические основы законодательного регулирования процесса заключения договора о предоставлении услуг суррогатного материнства в Украине. Регулирование услуг суррогатного материнства имеет гражданско-правовой характер и осуществляется путем заключения гражданско-правового договора между биологическими родителями и суррогатной матерью. В договоре о предоставлении услуг суррогатного материнства необходимо предусмотреть все возможные варианты развития событий с целью обеспечения бесспорности дальнейших отношений. Поэтому в нем необходимо обязательно прописывать четкий предмет договора и четкий размер компенсаций суррогатной матери за вынашивание и рождение ею ребенка (кроме случаев бесплатности такого договора по желанию сторон); права, обязанности и ответственность сторон договора; порядок прекращения, отказа от договор; другие существенные условия. Актуальным является урегулирование процедуры нотариального удостоверения договора о предоставлении услуг суррогатного материнства на уровне профильного закона с четким установлением требований к его участникам и самому договору. Из-за отсутствия в законодательстве Украины детальной регламентации процедуры суррогатного материнства решение юридических проблем возможно через нотариально удостоверенный договор между родителями-заказчиками суррогатной программы и суррогатной матерью, поскольку этот способ не допустит возникновения конфликтных и спорных ситуаций и облегчит процесс урегулирования отношений между потенциальными родителями и суррогатной матерью.

Ключевые слова: суррогатное материнство, суррогатная мама, нотариальный договор, нотариальное удостоверение, законодательное регулирование.

Levchuk Yu. Theoretical and Practical Aspects of the Notarial Dedication of the Agreement on Donation of the Services of Surrogate Motherhood. The article attempts to highlight the main aspects of surrogacy maternity contracts notarization in the practical field, as well as to analyze the theoretical basis of legislative regulation of the process of concluding a contract for the provision of surrogacy services in Ukraine. The regulation of a surrogacy maternity has a civil nature. Surrogacy is called to regulate the relationship between the biological parents and the surrogate mother, in particular by concluding a civil contract. The agreement on donation of the services of surrogate motherhood must provide for all possible developments in order to ensure the continuity of future relationships. Therefore, it is necessary to prescribe in it a precise subject of the agreement and a certain amount of compensation of the surrogate mother for the gestation and birth of her child (except for cases where such a contract is free of charge at the request of the parties); the rights, obligations and responsibilities of the parties of the agreement; the procedure for termination, cancellation of the contract, other significant conditions. It is urgent to regulate the procedure of notarization of the contract for the provision of surrogacy services at the level of the relevant law with a clear establishment of requirements for its participants and, in fact, the contract itself. Because of the lack of detailed regulation of the surrogacy procedure and the relevant law in our legislation, it remains to hope for a notarized agreement between the parents-customers of the surrogate program and the surrogate mother, as one that will prevent conflicts and disputes and facilitate the settlement process the relationship between potential parents and the surrogate mother.

Key words: surrogate motherhood, surrogate mother, notarial agreement, notarized dedication, legislative regulation.

Еволюція вчення про принципи цивільного права України

Стаття присвячена історико-правовому дослідженню еволюції вчення про принципи цивільного права і пошуку наукової та методологічної основи для подальшого розвитку, зміни і модернізації поглядів на основоположні ідеї цивільного права в цивілістичній доктрині України. Наукові положення про принципи цивільного права радянської доби є одночасно продуктом і заручником ідеологічних, політичних, правових, економічних та соціальних умов, в яких вони сформувалися та публікувалися. Задля подолання бар'єру цензури справжня цивілістична теорія в працях радянських правників нерідко виражалась у формулюваннях, свідомо перенасичених термінологією та реквізитами пануючої ідеології. Разом із цим, доктринальні дослідження принципів цивільного права, здійснені радянськими вченими-правниками, склали теоретичну, а також методологічну основу для подальшого опрацювання проблематики принципів цивільного права в цивілістиці України, виробленню нових поглядів на неї, і є одним із джерел, що формують витoki сучасної наукової правової думки. Сучасний стан розробки проблематики принципів цивільного права в Україні містить спадковість деяких підходів радянських правознавців і пов'язаний із результатами їх досліджень. Разом із тим, виникли сильні відмінності в поглядах на принципи цивільного права, в порівнянні з попереднім дискурсом у дослідження цієї теми. Найпомітніші відмінності виявляються, серед іншого, у відході від формального позитивізму у напрямку ідей природного права, універсальних цінностей, які лежать в основі невід'ємних прав людини, і до базових концепцій приватного права. Відзначено, що саме на принципах цивільного права повинні бути оновлені основні засади цивільного законодавства під час рекодифікації цивільного законодавства України.

Ключові слова: принципи цивільного права, наука, вчення, дослідження, доктринальні джерела.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток цивільного права України підтримує незмінну актуальність наукового дослідження його принципів. Невпинне вивчення та подальше осмислення концептуальних положень та ідей, що становлять основу цивільного права, відіграє ключову роль не лише в контексті сучасних процесів пан'європейської гармонізації правових систем, але й у розбудові національної системи цивільного права. Зокрема, саме на принципах цивільного права мають оновлюватись основні засади цивільного законодавства під час рекодифікації цивільного законодавства України, розпочатої згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650 «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України».

Аналіз досліджень цієї проблеми. В сучасній цивілістиці України вчення про принципи цивільного права є досить розвинутим. Проблематиці принципів цивільного права України присвятили свої наукові праці, зокрема, О. В. Басай, С. М. Бервено, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, Н. Ю. Голубева, О. В. Дзера, І. А. Діковська, Р. А. Майданик, Н. С. Кузнецова, О. В. Кохановська, О. О. Мережко, С. О. Погрібний, С. П. Рабинович, Є. О. Харитонов, С. І. Шимон та інші українські вчені, істотно піднявши ступінь наукової розробки цієї теми у порівнянні з тим станом, в якому вона була успадкована від радянської науки цивільного права. Разом з тим очевидно, що саме доробок радянських вчених С. І. Вільнянського, О. С. Юффе, С. М. Братуся, В. П. Грибанова, Н. А. Чечіної, О. О. Красавчікова, В. Ф. Маслова, Г. А. Свердлика та ін. у дослідженні принципів цивільного права став науковою і методологічною основою для подальшого розвитку, зміни і модернізації поглядів на основоположні ідеї цивільного права в цивілістичній доктрині України. Не дивлячись на це, малодослідженими залишаються еволюція наукових поглядів на принципи цивільного права, а також питання про роль, значення і зв'язок доробку радянської правової доктрини з сучасним вченням про принципи цивільного права України.

Формулювання мети та завдань статті. Ця стаття присвячена огляду основних положень про принципи цивільного права, вироблених радянськими цивілістами, виявленню зв'язків із сучасними поглядами та з'ясуванню їх значення для науки цивільного права України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед перших комплексних праць у СРСР про радянське цивільне право, де, зокрема, були проаналізовані його принципи, слід назвати підручник для юридичних шкіл «Радянське цивільне право» [1], написаний в Українському науково-дослідному інституті юридичних наук під редакцією С. І. Вільнянського у 1940 році.

Використовуючи метод протиставлення основоположних ідей радянського цивільного права «буржуазному» цивільному праву С. І. Вільнянський виводить такі принципи: 1) закріплення соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності на засоби виробництва; 2) охорона і захист права особистої власності громадян на їх трудові доходи та предмети споживання; 3) спрямування господарського життя СРСР народногосподарським планом; 4) поєднання особистих та суспільних інтересів; 5) забезпечення та гарантування прав радянських громадян; 6) забезпечення нерозривного зв'язку цивільних прав та обов'язків.

О. С. Іоффе, висвітлюючи принципи радянського цивільного права, зазначав, що «принципи — те, на що спирається радянське цивільне право, що становить його основні начала» [2, с. 24]. Автор наводив такі ознаки принципів радянського цивільного права: а) вони є всезагальними для галузі цивільного права, тобто пронизують не окремі, а всі норми та інститути галузі, б) закріплені в законодавстві, отримавши таким чином вияв у юридичних нормах, та в) є специфічним (галузевим) виразом більш загального принципу, притаманного всьому радянському праву.

До числа принципів радянського цивільного права О. С. Іоффе зараховує такі принципи: 1) рівноправність суб'єктів цивільного права, цивільні відносини яких будуються як відносини юридичної рівності; 2) поєднання прав і обов'язків, що сприяє узгодженню суспільних та особистих інтересів; 3) принцип реальності та гарантованості цивільних прав; 4) принцип плановості, який відображає в собі уклад економіки держави; 5) принцип особистої ініціативи (індивідуальної або колективної) як основу розгортання економічних процесів; 6) принцип соціалістичної законності як найважливіший принцип радянського права.

С. М. Братусь у праці «Предмет та система радянського цивільного права» навів збірний перелік принципів радянського права, які зустрічались в навчальній літературі того часу. Серед них: «рівність громадян, яка трактується і як їх економічна рівність, і як рівноправність; поєднання прав і обов'язків у їх носіїв при соціалізмі, принцип соціалістичної законності; свобода особистості в соціалістичному суспільстві, обумовлена відміною приватної власності на знаряддя і засоби виробництва та ліквідацією експлуатації людини людиною; поєднання суспільних та особистих інтересів при соціалізмі; реальна забезпеченість в СРСР цивільних прав; соціалістичне планування чи плановість, якій підкорене цивільно-правове регулювання майнових відносин; соціалістична власність і соціалістична система господарства; договір як метод поєднання плану і госпрозрахунку та як форма вияву ініціативи та самостійності учасників майнових відносин; закон вартості та госпрозрахунок як його вияв у зв'язку з тим, що цивільне право регулює насамперед товарно-грошові відносини; принцип винагороди в міру праці» [3, с. 134].

Критично ставлячись до такого «конгломерату» принципів С. М. Братусь писав, що не можна погодитися з тим, що основними принципами радянського цивільного права є і економічні закони, і різноманітні риси та сторони соціалістичних виробничих та інших відносин, і юридичні інститути, і юридичні категорії [3, с. 136]. З таким баченням узгоджується також твердження В. М. Семенова, який зазначав, що «не можна принципи інших різновидів суспільного життя автоматично вважати принципами права і навпаки» [4, с. 23].

Методологічно базуючись на засадах юридичного позитивізму С. М. Братусь запропонував певний спосіб виявлення галузевих принципів права: «... основні принципи якої-небудь галузі права ми маємо виявити в самих нормах, які становлять у сукупності дану галузь; якщо ж там принципи прямо не сформовані, вони мають бути виявлені з загальної суті норм» [3, с. 137]. Принагідно слід зауважити, що виведення принципів права із законодавства на сучасному етапі ґрунтовно критикує проф. М. І. Козюбра: «...поширені уявлення про те, що принципи права можна вивести з системи законодавства за допомогою логіко-формального аналізу його норм. Це не що інше як ілюзія, породжена започаткованим юридичним позитивізмом надмірним раціоналізмом у підходах до розуміння природи принципів права, як і права загалом. Насправді ніякий логічний зміст законодавства не здатний дати більше того, що в ньому закладено» [5, с. 145].

На основі власного дослідження С. М. Братусь вважав основними принципами радянського цивільного права такі: здійснення цивільних прав у відповідності з їх соціальним призначенням; поєднання суспільних та особистих інтересів; демократичний централізм, який конкретизується в принципах планової дисципліни, оперативної та майнової самостійності господарських організацій, договірних відносин та договірної дисципліни; рівноправність і добросовісність у здійсненні прав та виконанні обов'язків у відповідності до правил соціалістичного співжиття [3, с. 143].

Функції правових принципів (принципів системи радянського права, окремих його галузей чи інститутів) розкрив В. П. Грибанов, зазначивши, що вони: «...по-перше, виражають соціалістичну сутність радянського права; по-друге, визначають характер тлумачення і застосування норм соціалістичного права; по-третє, забезпечують вирішення справ, що виникають з відносин, не врегульованих нормами права; і, наостанок, по-четверте, правові принципи мають величезне виховне значення, відіграють важливу роль у формуванні соціалістичної правосвідомості трудящих» [6, с. 214]. В. П. Грибанов підкреслив, що правові принципи володіють значно більшою стабільністю, ніж норми права, становлять основний зміст галузі чи інституту права, і їх регулювальна дія є ширшою та не вичерпується лише регулюванням поведінки учасників правовідносин. Правові принципи, зазначає автор, - це керівні положення соціалістичного права, його основні начала, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають суть всієї системи, галузі чи інституту права та які мають в силу їх правового закріплення загальнообов'язкове значення.

Надавши загальну характеристику правовим принципам у їх об'єктивному розумінні, В. П. Грибанов одним з перших у радянській цивілістиці поставив питання про принципи цивільних прав у їх суб'єктивному значенні, тобто «принципи здійснення цивільних прав». Така постановка питань про принципи в цивільному праві піднімає цілий пласт нових і малодосліджених проблем, які мають безпосередній зв'язок із сучасними завданнями юридичної доктрини України. Це підтверджує проф. Є. О. Харитонов, зазначаючи, що принципи суб'єктивних цивільних прав заслуговують на те, щоб бути предметом спеціального ґрунтового дослідження [7, с. 54].

В. П. Грибанов підтримує думку Н. А. Чечіної в тому, що принципи здійснення цивільних прав – це ті основні вимоги, які соціалістичне суспільство і виражаюче його інтереси радянське цивільне право висувають до управомоченої особи та тих осіб, які від її імені здійснюють належні управомоченій суб'єктивні цивільні права [6, с. 255].

Найважливішим принципом здійснення цивільних прав, на переконання Грибанова В.П., є принцип соціалістичної законності. Важливе значення також мають принцип добросовісності, принцип здійснення цивільних прав у відповідності з їх призначенням, принцип реального здійснення цивільних прав, принцип товариської співпраці при здійсненні цивільних прав і обов'язків та принцип економічності [6, с. 225-231].

Слід навести підходи й інших радянських цивілістів до визначення поняття принципів цивільного права. О. О. Красавчіков правовими принципами називає певні начала, керівні ідеї, у відповідності з якими здійснюється правове регулювання суспільних відносин [8, с. 26-27]. Це одна з найбільш нейтральних дефініцій щодо пануючої ідеологічної риторики того часу, яка змінила і заклала оновлений підхід до формулювання вираження наукових поглядів на принципи цивільного права в пізню радянську добу.

Принципи радянського цивільного права – пропонує своє визначення Г. А. Сverdлик – це закріплені або відображені в преамбулах основоположних нормативних актів, а також в цивільно-правових нормах та виражаючі об'єктивні закономірності розвитку майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, стабільні нормативно-керівні положення, у відповідності до яких вибудовується нормативна база цивільно-правового регулювання, регламентація поведінки суб'єктів цивільного права та правозастосування [9, с. 80].

Висновки. На завершення огляду основних підходів радянських цивілістів до принципів цивільного права слід зазначити наступне. Наукові положення про принципи цивільного права радянської доби є одночасно продуктом і заручником ідеологічних, політичних, правових, економічних та соціальних умов, в яких вони сформувалися та публікувалися. Як слушно зазначає А. М. Колодій, «принципи права – історичні, це означає, що немає вічних і незмінних принципів і кожний тип права має свої принципи» [10, с. 15].

Задля подолання бар'єру цензури справжня цивілістична матерія в працях радянських правників нерідко виражалась у формулюваннях, свідомо перенасичених термінологією та реквізитами пануючої ідеології. Застосування умовного «фільтру» до всього «соціалістичного», «радянського», «комуністичного», «буржуазного», «народного», «трудящого» і т.ін. під час опрацювання наукових джерел радянської доби розкриває цінний зміст праць і вишуканий геній їх

окремих авторів. Примітним у цьому контексті є прийом О. С. Іоффе, який у праці «Радянське цивільне право» [2, с. 30-34] після опису принципів радянського цивільного права здійснив стриману критику принципів «буржуазного» приватного права, що дозволило приховано просочитись ідеям природного приватного права в опубліковану радянську юридичну літературу – і це було *sapientia sat*. Абстрагуючись, такі ідеї можна було почерпнути і з більш агресивної критики, наприклад, за авторства Д. М. Генкіна в загальній характеристиці буржуазного цивільного права [11, с. 33-40]. Принагідно слід зауважити, що автори тих праць, які становлять джерельну базу цієї статті, були дуже точні у термінах, називаючи предмет свого викладу не принципи цивільного права, а «принципи радянського цивільного права», що має важливе значення для правильного сприйняття суті їхньої наукової спадщини.

Сучасний стан розробки проблем принципів цивільного права в Україні, хоч і має риси наступництва та зв'язку з результатами досліджень радянських правників, виявляє різкі зміни у поглядах на досліджуваний об'єкт, порівнюючи з радянським дискурсом теми. Найпомітніші відмінності виявляються, з-поміж іншого, у відході від формального позитивізму та спрямуванні поглядів до ідей природного права, універсальних цінностей, що лежать в основі невід'ємних прав людини, та до базових концепцій приватного права. Це відбувається в умах кардинальної зміни політичних, правових, економічних та інших обставин, котрі характеризують зміну цивілізаційного виміру, атмосфера якого зробила можливим на законодавчому рівні засудження в Україні комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років.

Тим не менше, необхідно констатувати, що доктринальні дослідження принципів цивільного права, здійснені радянськими вченими-правниками, безвідносно до ідеологічного «акваріуму» свого часу, склали теоретичну, а також методологічну основу для подальшого опрацювання проблематики принципів цивільного права в цивілістиці України, виробленню нових поглядів на неї, і є одним із джерел, що формують витоки сучасної наукової правової думки. Навіть сьогодні відкидати радянський спадок у розробці даної проблематики неможливо, адже окремі тези та положення з оглянутих видань знаходять свій відголосок в сучасних працях вчених і мають безпосереднє значення для триваючої дискусії про суть і роль принципів цивільного права.

Джерела та література

1. Советское гражданское право: Учебник для юридических школ: Допущен Управлением учебными заведениями НКЮ СССР в качестве учебника для стационарных и заочных юридических школ и курсовой сети НКЮ УССР / Украинский научно-исследовательский институт юридических наук; Под редакцией С. И. Вильнянского. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. – 264 с.
2. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – М.: Юридическая литература, 1967. – 494 с.
3. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1963. – 198 с. – (Курс советского гражданского права / Всесоюзный институт юридических наук).
4. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В. М. Семенов. - М.: Юрид.лит., 1982. – 150 с.
5. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій / М. Козюбра // Право України, 2017. – № 11. – С. 142-164.
6. Грибачов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2001. – 411 с. (Классика российской цивилистики).
7. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти): монографія / авт. кол.; за заг. ред. Є. О. Харитонова. – Одеса: Фенікс, 2012. – 344 с.
8. Советское гражданское право: учебник. В 2-х томах. Т. 1/ Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др.: Под ред. О. А. Красавчикова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 544с.
9. Свердлик Г. А. Принципы советского гражданского права. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Г. А. Свердлик. – Свердловск, 1985. – 428 с.
10. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 207 с.
11. Советское гражданское право. Том I / Проф. Д. М. Генкин, проф. С. Н. Братусь, проф. Л. А. Лунц, проф. И. Б. Новицкий; Под редакцией проф. Д. М. Генкина; Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 496 с.

Носик Ю. Эволюция учения о принципах гражданского права Украины. Статья посвящена историко-правовому исследованию эволюции учения о принципах гражданского права и поиску научной и методологической основы для дальнейшего развития, изменения и модернизации взглядов на основополагающие идеи гражданского права в цивилистической доктрине Украины. Научные положения о принципах гражданского права советского времени является одновременно продуктом и заложником идеологических, политических, правовых, экономических и социальных условий, в которых они сформировались и публиковались. Для преодоления барьера цензуры настоящая цивилистическая теория в трудах советских юристов нередко выражалась в формулировках, сознательно перенасыщенных терминологией и реквизитами господствующей идеологии. Вместе с тем, доктринальные исследования принципов гражданского права, осуществленные советскими учеными-юристами, составили теоретическую, а также методологическую основу для дальнейшей разработки проблематики принципов гражданского права в цивилистике Украины, выработке новых взглядов на нее, и является одним из источников, формирующих истоки современной научной правовой мысли. Современное состояние разработки проблем принципов гражданского права в Украине, хоть и владеет чертами наследственности и связи с результатами исследований, в частности, советских правоведов, проявляет сильные отличия во взглядах на исследуемый объект, в сравнении с предыдущим дискурсом темы. Самые заметные отличия проявляются, среди другого, в отходе от формального позитивизма и направлению взглядов к идеям природного права, универсальных ценностей, которые лежат в основе неотъемлемых прав человека, и к базовым концепциям частного права. Отмечено, что именно на принципах гражданского права должны быть обновлены основные засады гражданского законодательства во время рекодификации гражданского законодательства Украины.

Ключевые слова: принципы гражданского права, наука, учение, исследование, доктринальные источники.

Nosik Yu. Evolution of the Doctrine of the Civil Law Principles in Ukraine. The article is devoted to the historical and legal study of the doctrine of the principles of civil law evolution and the search for a scientific and methodological basis for its further development, change, and modernization of views on the fundamental provisions of civil law in the civilistic doctrine of Ukraine. Scientific provisions about principles of civil law of the Soviet era are both a product and a hostage of the ideological, political, legal, economic and social conditions in which they were formed and published. For overcoming the barrier of censorship, the real civilist matter in the works of Soviet lawyers was often expressed in formulations deliberately oversaturated with terminology and details of the dominant ideology. At the same time, doctrinal researches of the principles of civil law, conducted by Soviet legal scholars, provided a theoretical and methodological basis for further studying of these principles in the civil law of Ukraine, the development of new views on it, and is one of the sources that form the origins of modern scientific legal thought. The current state of development of the issue of the civil law principles in Ukraine, although it has features of heredity and relevance to the research findings of the Soviet jurists, demonstrates essential differences in the views on the object under study, as compared to the previous discourse of the study. The most noticeable differences are manifested in the departure from formal positivism towards the ideas of natural law, the universal values that underlie inalienable human rights, and to the basic concepts of private law. The author argues that it is on the principles of civil law that the basic principles of law should be updated during the recodification of the civil law of Ukraine.

Key words: principles of civil law, science, doctrine, research, doctrinal sources.

Заходи запобігання та протидії домашнього насильства: український досвід в міжнародному контексті

Наукова стаття присвячена комплексному дослідженню вітчизняного досвіду запобігання та протидії насильству в сім'ї в міжнародному контексті з метою виробництва заходів його подолання. Зазначено на необхідності запозичення позитивного міжнародного досвіду боротьби з цим негативним світовим явищем і здійснення таких заходів: аналіз відповідності національного законодавства в сфері профілактики та протидії насильству в сім'ї міжнародним стандартам; прийняття державних стандартів у сфері боротьби з насильством в сім'ї; активізація підтримки роботи «гарячих ліній», вдосконалення функціонування притулків та центрів допомоги жінкам, які стали жертвами насильства в сім'ї; здійснення коригувальних програм для осіб, які вчинили насильство в сім'ї через підготовку кадрів для такої роботи і залучення громадських організацій; розробка і реалізація навчальних програм з формування ненасильницьких моделей поведінки серед дітей і молоді навчальних закладів усіх рівнів акредитації. Основною проблемою у сфері попередження домашнього насильства залишається відсутність дієвої системи перенаправлення та спільних дій у випадку виявлення факту насильства щодо жінки або чоловіка представниками структурного підрозділу, відповідального за реалізацію державної політики щодо попередження домашнього насильства, служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї. Міністерство юстиції в Україні пропонує запровадження «сімейних радників», діяльність яких повинна бути спрямована на забезпечення захисту прав громадян у сфері сімейного права, в тому числі і тих, хто стали жертвами домашнього насильства.

Ключові слова: насильство в сім'ї, профілактика, протидія, міжнародний досвід.

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини, яка завдає шкоди найціннішим благам людини – честі та гідності, здоров'ю та життю є домашнє насильство, наявність якого має не локальний, а всесвітній характер.

Протягом тривалого часу в Україні проблема домашнього насильства активно не обговорювалася. Будь-яке втручання у сімейні стосунки з боку держави та суспільства вважалося порушенням таємниці приватного життя та категорично не припускалося.

Відповідно до результатів соціологічного опитування у 2018 році компанією GfK Ukraine на замовлення «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні» – спільного проекту Європейського Союзу та Програми розвитку ООН в Україні щодо насильства в українських сім'ях – до 44% застосовувалось насильство в сім'ї протягом життя (30% у дитячому віці й половина дітей стикалися з ним і в дорослому житті); 33% жінок та 23% чоловіків стикалися з насильством у дорослому віці, а у дитячому віці 34% чоловіків та 27% жінок. Більше 70% жертв насильства ні до кого не звертались за допомогою, решта переважно звертались до інших родичів, а лише 10% звертались по допомогу до правоохоронних органів.

Таким чином, виняткова актуальність та необхідність комплексного дослідження запобігання та протидії домашнього насильства зумовлена необхідністю вироблення концептуальних підходів його подолання шляхом адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичною основою для проведення наукового дослідження стали дослідження як вітчизняних науковців: М. Ануфрієва, А. Блага, Ю. Булова, В. Голіна, Ф. Думко, І. Жеребний, І. Жилінкова, О. Коломoeць, Л. Колпакова, С. Коталейчук, К. Левченко, А. Ноур, З. Ромовська, О. Руднева, так і зарубіжних: Джейн Коннорс, Ребека Кук, Ребека Севал, Ендрю Бернес, Хилка Пиетіле, Катаріна Бартлет.

Метою статті є дослідження правової природи запобігання домашнього насильства на національному та міжнародному рівнях та вироблення заходів його протидії.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- проаналізувати законодавство України, міжнародні стандарти у сфері запобігання домашньому насильству;

- з'ясувати правову природу домашнього насильства;
- охарактеризувати шляхи протидії домашнього насильства європейських держав;
- виробити заходи протидії домашнього насильства в Україні шляхом запозичення позитивного міжнародного досвіду боротьби з цим негативним явищем, зокрема світової нормативної бази та інституту відповідальності за його вчинення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Нормами міжнародно-правових актів закріплено заходи запобігання та протидії домашнього насильства, які знайшли своє відображення у нормативних положеннях національного законодавства, яке враховує міжнародні стандарти, що підтримують постраждалих від сімейного насильства.

У ст. 16 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (далі – Стамбульської конвенції № 210) передбачено, що держави-учасники зобов'язані вживати заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у всіх питаннях, що стосуються шлюбу і сімейних відносин [1].

Підтримка жертв, які зіткнулися із домашнім насильством, передбачає забезпечення повного захисту з боку правоохоронних органів та надання медичних, юридичних, соціально-побутових послуг в кризових центрах тощо.

Україна першою серед країн СНД на законодавчому рівні прийняла нормативно-правові акти, які присвячені захисту членів сім'ї від проявів домашнього насильства, а саме Закони України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» тощо.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (втратив чинність), передбачав систему спеціальних заходів з попередження домашнього насильства, зокрема офіційне попередження про неприпустимість вчинення домашнього насильства; узяття на профілактичний облік і зняття з нього членів сім'ї, що здійснили домашнє насильство; проходження корекційної програми; захисний припис; видача захисних ордерів; створення спеціальних закладів для жертв домашнього насильства, центрів медичної та соціальної реабілітації, кризових та моніторингових центрів тощо.

Водночас, законодавчо не було передбачено механізму реалізації заходів з попередження домашнього насильства, адже не було закріплено переліку закладів і служб, покликаних захищати осіб, які потерпіли від насилля в сім'ї, не було передбачено механізму державного фінансування спеціальних закладів для жертв домашнього насильствустанов тощо.

У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено, що до особи, яка вчинила домашнє насильство (кривдника) може бути встановлено спеціальні заходи протидії домашньому насильству, до яких належать:

- 1) терміновий заборонний припис стосовно кривдника (вноситься уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України);
- 2) обмежувальний припис стосовно кривдника (видається судом);
- 3) взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи (здійснюється уповноваженими підрозділами органу Національної поліції України);
- 4) направлення кривдника на проходження програми для кривдників (відповідальними за виконання програм для кривдників, є місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування) [2].

Окрім цього, законом передбачено можливість винесення термінового заборонного припису стосовно житлового приміщення, яке належить винятково кривднику, за умови, що таке житло є місцем спільного проживання (перебування) постраждалої особи та кривдника. При цьому органи Національної поліції наділяються повноваженнями щодо здійснення виселення кривдника з житлового приміщення, якщо кривдник відмовляється добровільно його залишити.

Профілактичними засобами відповідно до національного законодавства у сфері запобігання домашнього насильства є взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, який здійснюється уповноваженими підрозділами органу Національної поліції України та направлення кривдника на проходження програми для кривдників (відповідальними за виконання таких програм є місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування).

Такий захід здійснюється з метою контролю за поведінкою кривдника та недопущення повторного вчинення домашнього насильства, за дотриманням кривдником тимчасових обмежень його прав та виконанням обов'язків, покладених на нього у зв'язку із вчиненням домашнього насильства.

Що стосується застосування домашнього насильства щодо дітей, то Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» передбачено функціонування притулків, служб у справах дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційних центрів (дитячі містечка) для дітей від 3 до 18 років, які опинилися в складних життєвих обставинах, в тому числі для дітей, які постраждали від різних форм насильства [3].

Практика вилучення дітей із сім'ї має світовий характер, зокрема В. С. Харламов вказує на те, що досвід вилучення особи, що здійснила домашнє насильство, з сім'ї затосовують такі європейські країни, як Іспанія, Австрія, Нідерланди, Швеція, Чехія, Франція, Німеччина та інші [4, с. 40].

Г. Ісмуханова вказує, що у Франції протидія домашньому насильству розпочалася у рамках Національної державної програми щодо боротьби з насильством жінок і з подружнім насильством у зв'язку з прийняттям Закону Франції «Про посилення попередження і покарання за насильство в сім'ї або у відношенні неповнолітніх». Законодавством Франції передбачається можливість суддів у справах сім'ї видавати спеціальні постанови, які забезпечують безпеку жертв сімейного насильства, які дають змогу жінці, яка стала жертвою насильства у сім'ї, змінити місце проживання або вилучити чоловіка із місця проживання [5].

Враховуючи позитивний досвід США, на сьогодні набуло популярності в світі вступ чоловіків до громадських організацій, які борються із домашнім насильством. Вплив на чоловічу активність мала «Кампанія білої стрічки», яка була започаткована в Канаді у 1991 році і на сьогодні діє в понад 60-ти країнах світу та символізує намір чоловіків ніколи не чинити насильства проти жінок, не сприяти йому, не залишатися байдужими до цієї проблеми [6].

В Україні «Кампанія білої стрічки» активізувала свою діяльність у 2017 році, з моменту прийняття закону щодо криміналізації домашнього насильства. Серед заходів громадської організації «Біла Стрічка Україна»: загальнонаціональна інформаційна кампанія «Любиш – не бий». Соціальний проект SAY, спрямований на боротьбу з насильством над жінками, привернення уваги до цієї проблеми та інформування постраждалих про кризові центри, де надається допомога фахівців.

На протигагу цьому, зауважує Фриц Зайфферт, особливістю політики Німеччини у сфері протидії домашньому насильству згідно Закону «Про захист від насильства в сім'ї» є орієнтація на вилучення особи, що здійснила насильство у сім'ї, з родини за наказом поліції на строк до 10 днів [7, с. 21].

Протидії домашньому насильству у Німеччині, акцентує увагу Р. Д. Шарапов, сприяє функціонування серед підрозділів кримінальної поліції відділів уповноважених у справах про домашнє насильство, які розглядають справи про вчинення насильницьких дій в сім'ї. Це пов'язано з тим, що вказані працівники проходять підготовку у сфері протидії домашнього насильства та можуть ефективно провести розслідування, виявити обставини вчинення факту насильства у сім'ї та прийняти рішення у справі, а також налагодити контакт із жертвою та кривдником [8, с. 15].

Окрім цього, А. О. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка, В. В. Муранова вивчаючи міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству акцентують увагу на тому, що у Німеччині наявна заборона входження до свого будинку (квартири), неможливість перебування біля будинку ближче ніж на відстань, що встановив суд, обмеження контактів з дітьми, жінкою, іншою особою, що стала жертвою насильства в сім'ї, заборона наближення до потерпілих осіб, зустрічі з ними і намагання контактувати з ними, використовуючи мобільні та інші способи зв'язку [9, с. 56].

Проте, згідно з законом Німеччини «Про побутове насильство», потерпілій особі надається право правової претензії на виділення квартири. Тобто, у разі заподіяння фізичної шкоди здоров'ю або обмеження свободи, і, за певних умов, у разі виникнення загрози такого порушення суд може зобов'язати кривдника звільнити квартиру незалежно від того, в шлюбі партнери чи ні; навіть власник квартири або єдиний квартиронаймач, орендар який вчиняє насильство може бути примусово відселений від жертви.

Одним із нововведень вітчизняного законодавства, яке запозичене із практики європейських держав є законодавче закріплення поняття «обмежувальний припис стосовно кривдника», який визначається як встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи.

У Польщі з метою подолання проблеми домашнього насильства, вказує Д. І. Йосифович запроваджено процедуру «блакитних карток», суть якої зводиться до того, що у разі фіксації факту домашнього насильства працівник поліції застосовує цю процедуру.

Спочатку працівник поліції заповнює бланк «А», де описує особливості вчиненого діяння, а пізніше здійснює перевірки та відкриває провадження стосовно вчинення домашнього насильства.

Бланк «В» містить інформативні дані щодо того, кого вважають кривдником, які виділяють форми домашнього насильства згідно з нормами законодавства, права жертви, обставини притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене діяння, вказуючи на обов'язковість подання заяви особою до поліції. Цей бланк має блоки, де необхідно заповнити інформацію про послідовність вчинення домашнього насильства та особливостей цих дій; дані організацій, куди може звернутися особа за допомогою. Бланк «В» надає особі вичерпну інформацію щодо насильницьких дій кривдника та створює відчуття безпеки, забезпечуючи можливість прийняття рішення щодо застосування відповідальності до кривдника у разі необхідності [9, с. 387–388].

Окрім цього, зауважує Д. І. Йосифович блакитні карти «С» та «D» заповнюють члени міждисциплінарної комісії щодо осіб, які підозрюються у тому, що вчиняють домашнє насильство або є його жертвою та містять індивідуальні плани заходів для допомоги вказаним особам. Закінчення процедури оформляється протоколом, який підписує керуючий міждисциплінарної комісії [10, с. 389–390].

Упродовж 2018 року в Україні аналіз ситуації щодо порушення прав у зв'язку із домашнім насильством здійснювався з урахуванням статистичних даних, звернень громадян, що надходили до Уповноваженого з прав людини, а також моніторингу судової практики.

Варто зазначити, що до 2018 року суттєвим недоліком системи протидії та запобігання домашньому насильству в Україні було недостатнє впровадження концепції насильства в сім'ї в кримінально-процесуальне законодавство України, проте з набуттям чинності Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» ситуація суттєво змінилася.

Хоча, і надалі, основною проблемою у сфері попередження домашнього насильства залишається відсутність дієвої системи перенаправлення та спільних дій у випадку виявлення факту насильства щодо жінки або чоловіка представниками структурного підрозділу, відповідального за реалізацію державної політики щодо попередження домашнього насильства, служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї.

Разом з тим, Міністерство юстиції в Україні пропонує запровадження «сімейних радників», діяльність яких повинна бути спрямована на забезпечення захисту прав громадян у сфері сімейного права, в тому числі і тих, хто стали жертвами домашнього насильства.

Сімейні радники за підтримки юристів, надання безоплатної правової допомоги, фахівців державної виконавчої служби, психологів, співробітників Національної поліції України та інших органів державної влади допомагатимуть фізичним особам отримувати інформацію з питань сімейного права та захищати їхні права та інтереси.

Висновки. Проаналізувавши міжнародний практику діяльності органів державної влади та громадських організацій щодо запобігання та протидії домашнього насильства доцільно Україні запозичити позитивний досвід боротьби із цим негативним світовим явищем та здійснити такі заходи:

– проаналізувати відповідність національного законодавства у сфері запобігання та протидії домашнього насильства міжнародним стандартам й на основі отриманих результатів внести зміни до законодавства щодо попередження, протидії та надання послуг жертвам домашнього насильства;

– на національному рівні прийняти державні стандарти у сфері протидії домашньому насильству;

– органам державної влади у сфері протидії домашнього насильства:

здійснювати попереджувальну роботу у сфері протидії домашньому насильству;

активізувати підтримку роботи «гарячих ліній»;

удосконалити функціонування притулків та центрів допомоги жінкам, які стали жертвами домашнього насильства;

– на місцевому рівні органам державної влади:

забезпечити можливість впровадження корекційних програм для осіб, які вчинили домашнє насильство;

здійснювати підготовку кадрів для функціонування корекційних програм особам, які вчинили домашнє насильство;

залучення громадських організацій, які здійснюють свою діяльність у сфері протидії домашньому насильству для реалізації функціонування програм корекції особам, які вчинили домашнє насильство;

– навчальним закладам усіх рівнів акредитації розробити та запровадити навчальні програми щодо формування ненасильницької моделі поведінки серед дітей та молоді.

Джерела та література

1. Шіфер Хіларі. Посібник для парламентарів щодо застосування Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська Конвенція) / Х. Шіфер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://website-race.net/documents/19879/730532/HandbookParliamentarians_UA.pdf/9d0d9152-0bd5-406b-90f0-a220414b60a0.
2. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 р. із змінами та доп. // Відом. Верх. Ради України. – 2018. – № 5. – Ст. 35.
3. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. із змінами та доп. // Відом. Верх. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.
4. Харламов В. С. Институт охрального ордера в зарубежном законодательстве как инструмент защиты личности от внутрисемейного насилия / В. С. Харламов // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – 2014. – № 1. – С. 34-40.
5. Исмуханова Г. Обзор международного опыта по профилактике насилия и жестокого обращения в отношении детей и семей в рамках программы «Равенство перед законом: доступ к правосудию Центральной Азии» / Г. Исмуханова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.balakkk.kz/sites/default/files/upload/files/B0.pdf>.
6. Domestic violence and abuse: new definition / Home Office. Published 26 March 2013. // [Electronic Resource]. – Mode of access: <https://www.gov.uk/domestic-violence-and-abuse/>
7. Зайфферт Фриц. Борьба с насилием в социальной среде – «домашнее насилие» и защита жертвы / Ф. Зайфферт. – Ainring: ВРФИ, 2013. – 30 с.
8. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р. Д. Шарапов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.
9. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству: монографія / А. О. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка, В. В. Муранова та ін.; за заг. ред. А. О. Галай. – К.: КНТ, 2014. – 160 с.
10. Йосифович Д. І. Попередження насильства в сім'ї: досвід Республіки Польща / Д. І. Йосифович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 384–391.

Старчук О. Меры по предупреждению и противодействию насилию в семье: украинский опыт в международном контексте. Научная статья посвящена комплексному исследованию отечественного опыта предотвращения и противодействия насилию в семье в международном контексте в целях производства мер его преодоления. Указано на необходимости заимствования положительного международного опыта борьбы с этим негативным мировым явлением и осуществление таких мер: анализ соответствия национального законодательства в сфере профилактики и противодействия насилию в семье международным стандартам; принятие государственных стандартов в области борьбы с насилием в семье; активизация поддержки работы «горячих линий», совершенствование функционирования приютов и центров помощи женщинам, ставшим жертвами насилия в семье; осуществление корректирующих программ для особ, совершивших насилие в семье через подготовку кадров для такой работы и привлечение общественных организаций; разработка и реализация учебных программ по формированию ненасильственных моделей поведения среди детей и молодежи учебных заведений всех уровней аккредитации. Основной проблемой в сфере предупреждения домашнего насилия остается отсутствие действенных системы перенаправления и совместных действий в случае выявления факта насилия в отношении женщины или мужчины представителями структурного подразделения, ответственного за реализацию государственной политики по предупреждению домашнего насилия, службы по делам детей, центра социальных служб для семьи. Министерство юстиции в Украине предлагает введение «семейных советников», деятельность которых должна быть направлена на обеспечение защиты прав граждан в сфере семейного права, в том числе и тех, кто стали жертвами домашнего насилия.

Ключевые слова: насилие в семье, профилактика, противодействие, международный опыт.

Starchuk O. Measures for Prevention and Combating Domestic Violence: Ukrainian Experience in the International Context. The research is devoted to a comprehensive analysis of the domestic experience of preventing and combating domestic violence in an international context in order to identify the measures to overcome it. The author points to the necessity to borrow positive international experience in combating this global evil and to take the following measures: analysis of the compliance of

national Ukrainian legislation in the field of prevention and combating domestic violence with international standards; adoption of state standards in the field of combating domestic violence; intensifying support for helplines, improving the functioning of shelters and centers for women victims of domestic violence; implementation of corrective programs for the perpetrators of domestic violence through training of the professionals for such work and involvement of non-governmental organizations; development and implementation of training programs for the formation of nonviolent behavior patterns among children and young people at educational institutions of all levels of accreditation. The main problem in the field of prevention of domestic violence is the lack of an effective system of referral and joint action in case of detection of violence against women or men by representatives of the structural unit responsible for the implementation of state policy on prevention of domestic violence, service for children, center of social services for the family. The Ministry of Justice in Ukraine proposes the introduction of «family counselors», whose activities should be aimed at ensuring the protection of the rights of citizens in the field of family law, including those who have been victims of domestic violence.

Key words: domestic violence, prevention, counteraction, international experience.

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/17>

Z. Samchuk-Kolodyazhna

Legal Forms of Civil Circulation of Land

The most widespread and regulated are the contracts for the basic natural resource – land. Introduction of proper land market in Ukraine, the abolition of the moratorium on sale of agricultural land in the near future requires serious attention not only from officials and local authorities, but also legislators and researchers in civil land relations. The task of the latter is to facilitate the elimination of contradictory provisions in the current legislation, which complicate and sometimes make impossible the practical realization of the land plots by the owner and user. This article discusses such problems in the process of concluding land legal transactions as limiting or blocking the scope of contractual forms of nature management, which will ensure the legal equality of the parties, their independence and initiative in the use of natural resources, the main of which is the land that is national riches of Ukraine and is under special state protection (art. 14 of the Constitution of Ukraine). Agreements in the field of land relations have only a private-legal nature and are recognized as civil-law agreements, despite the fact that most of them are beyond the norms of direct regulation of the Civil Code of Ukraine. This is usually confirmed by reference to Art. 131 of the Land Code of Ukraine, which provides that citizens and legal entities of Ukraine, as well as territorial communities and the state have the right to acquire ownership of land on the basis of civil law agreements on land.

Key words: land market, civil circulation of land plots, legal forms of market circulation, transactions, contract, powers of land owner and land user, lease, neighborhood land easement, superficies, emphyteusis.

Formulation of a scientific problem. The current land law gives citizens and legal entities that have become owners of land plots as a result of land privatization or acquired land in private ownership on other grounds, a wide range of powers, including the authority to dispose of these plots through legal transactions. The legal basis for the functioning of a full and legal land market in the state is not yet fully formed. That is why the practical realization by land owners of their powers to dispose of land is often complicated by the presence of contradictory provisions in the land and civil legislation. The owners are allowed to disrupt lots improper use of officials of the executive authorities and local governments of separate legal requirements relating to the conclusion of transactions in land relations, the moratorium on the sale of agricultural land .

Analysis of studies of these issues. The article presents a fragmentary analysis of scientific works of such scientists, as M. V. Shulga, V. I. Semchik, N.S. Kuznetsova, O. V. Dzera, A. K. Sokolova, D. V. Haustova and others. Particular attention is paid to the works of P.F. Kulinich about land transactions and V. I. Andreytsev and V.V. Nosik on the concept of market circulation of land and its legal regulation.

The purpose of the study is to analyze the sufficiency and completeness of legal regulation of legal forms of realization of rights of landowners and land users, establishing the features of transactions that mediate the market circulation of land plots, identify shortcomings and unlawful restrictions in this area and to provide suggestions for their elimination of civilization areas and market circulation of rights to natural resources.

Presentation of the basic material and substantiation of the research results. Contracts in the area of nature are determined in the literature as a separate legal instrument which is a part of a complex system of legal regulation of contractual relations in this area. The most widespread and regulated are the contracts for the basic natural resource – land. It is noteworthy to study the theoretical and practical aspects of land transactions, conducted by P.F. Kulinich, in particular, a number of controversial and insufficiently clear provisions of land and civil legislation on the conclusion of such contracts.

The article primarily deals with the legal forms that mediate land-property relations in the area of land turnover and rights to them. First of all, we will note that the main features of subjective rights to land in Ukraine are related to the specificity of their object - land. Since the enamel plot, being an object about which subjective rights of both individuals and legal entities may arise, is characterized by significant features that distinguish it from other objects, land relations are reasonably regulated by the prescriptions of a separate branch of law – land law of Ukraine. The civil law regulates these relations only if they are not regulated by land legal norms. There are some exceptions to this general rule. Thus, according to Art. 131 of the Land Code of Ukraine citizens and legal entities of Ukraine, as well as territorial communities and the state have the right to acquire land ownership on the basis of mines, rents, gifts, inheritance and other civil agreements. The conclusion of such agreements in accordance with the above norm is carried out in accordance with the Civil Code of Ukraine, taking into account the requirements of the Land Code of Ukraine [2].

When regulating land and property relations, the legislator gives priority to the rules of the Civil Code of Ukraine. Features of land turnover are due to the specific features inherent in these objects of ownership and right of use. It concerns, in particular, the absolute immovability of the land plot, its fixed size and configuration, specific (individual) legal regime, purpose and use, certain natural qualities and physical properties. Land, being the subject of land relations, is an integral and major component of the environment, the main national wealth and at the same time real estate. Specificity of land turnover is connected, first of all, with the invariability of their location. The land cannot be objectively moved from one place to another. Recognition by civil law of land plots by real estate is based on the specificity of this object of nature. In the process of land circulation, the movement of this object does not occur, so it is more correct to speak not about the turnover of land plots, but about the circulation of rights to them. In the legal literature, the circulation of land is understood as the transition from one person to another person of the disposal (as part of the property right) or rights and ownership of the land [1, p. 224]. In addition, it is accepted that this turnover, being subject to legal regulation, takes place in certain legal forms and is characterized by certain legal consequences. One of the main and dominant legal consequences of such a turnover is the transfer of subjective land rights from one person to another. This applies, in particular, that one person (the media rights to land) transfers those rights to another entity, which acquires corresponding rights to specific land area in the manner prescribed by law.

Due to the nature of the legal acts regulating the land turnover and the legal facts land turnovers are distinguished into transferred, administrative, market, civil and mixed. It should be noted that in our study, the issue of civil land turnover, which is performed on the basis of civil transactions, is of interest. Unlike the administrative circulation of land plots, which is based on the transfer of rights to land plots on the basis of decisions of state authorities and local self-government bodies in accordance with their competence, determined by law, in civil circulation the transfer of the right to land from one person to another occurs by the conclusion by these persons of an appropriate transaction concerning a specific land plot.

In the context of civil circulation, an independent place is occupied by market circulation as a variant of it. The latter is divided into two subspecies: the market turnover that serves the alienation of land plots in the property, and the market of the right to lease land plots, and, an important legal feature of any land turnover, and more precisely the rights to them, is the transfer of these rights from one person to the other. The real full right to the land is the right of ownership of it. The rights of the owner of the land plot is the totality of the subjective powers granted to him by the law regarding the possession, use and disposal of the land plot. The irregularity of the subject of the land plot on the basis of the ownership right implies that the subject has the powers to own, use and dispose of the land, which together constitute the content of the ownership right.

In case of alienation of a particular land plot, all three of these named powers are transferred from one person – the owner who alienates the land to another person who acquires it. In this case, the land owner realizes, first and foremost, the key authority to dispose of the land plot, the essence of which lies in the legally enshrined ability of the land owner to decide its legal fate by committing actions that do not contravene the rules of current legislation. Thus, according to Art. 90 of the Land Code of Ukraine, the land owner has the right: a) to alienate the land on the basis of civil agreements; b) to inherit the land plot, etc. [3].

It is the change of the land owner that proves the fact that the rights to this land were circulated when the transaction was concluded. However, the landowner may dispose of it in such a way that he retains one of the property rights – the right of disposal, and the rest of the rights – the right of ownership and the right to use the land – transfers to another person. As a result of such transfer by the owner of the powers attributable to him to own and use the land plot, the acquirer of these powers in full volume has the opportunity to monopolize physically own and use its consumer properties: to carry out construction, grow agricultural products, etc.

However, it is important to emphasize that the general rule in the transfer of rights to ownership and use of land takes place a change of the person who physically has the monopoly of land and uses its properties. The analysis of the land legislation shows that in some cases land transactions are concluded in such a way that only the right to use the land is transferred from one person to another. It is a matter of limited land use, for example, when installing a neighbor's land easement. A person in whose interest a neighbor's land easement is established shall acquire the rights of restricted use of another's land plot (right of passage, passage, etc.). In this case, the title owner or user does not lose the right to use it and continue to use this land at the same time as the person in whose interest a neighbor's land easement is established. In this case, the transfer of the right of restricted use of the land plot does not testify to the fact that the relevant right is circumvented.

It is known that, in accordance with the constitutional provisions and norms of the current Land Code of Ukraine, the circulation is ; land and rights to them must be exercised in certain legal forms specified by law. An important place among these forms is occupation. It should be noted that the current Land Code of Ukraine does not operate the term «transactions», but uses the terms «contracts» and «agreements» for the acquisition and termination of land rights. Yes, Chapter 20 of the Land Code of Ukraine is entitled «Sale of land or rights to them on the basis of civil contracts». According to Art. 142 of the Land Code of Ukraine, a voluntary waiver of ownership of a land plot is formalized by the conclusion of an agreement on the transfer of ownership of the land plot. As noted above, enterprises, institutions and organizations that carry out geological surveying, prospecting, surveying and other exploration work may carry out such work on the basis of an agreement with the landowner. Civil Code of Ukraine (Chapter 16) establishes general requirements for making the claim on turnover of land [6]. However, it should be noted that the legal regulation of land relations, in particular those that have land-property character, is provided not only by civil but also by land legislation.

The relation between the rules of civil and land law is considered to be the ratio of general and special rules. This means that in the event of disagreement between the rules of civil and land law, which simultaneously regulate the transfer of land rights, land law rules have priority. The priority of the land rules in the specified sphere of relations, which should provide the public legal basis of regulation, is the necessary basis for fixing a certain balance of public and private interests by land legislation.

From Art. 131 of the Land Code of Ukraine can be stated, that citizens and legal entities of Ukraine, as well as territorial communities and the state have the right to acquire land ownership on the basis of mines,

rents, gifts, inheritance and other civil legal agreements. This rule emphasizes that the conclusion of such agreements is carried out in accordance with the Civil Code of Ukraine, taking into account the requirements of the Land Code of Ukraine. Thus, the civil law, when regulating relations concerning the conclusion of civil transactions concerning land plots, should take into account the land-legal requirements for the conclusion of civil transactions concerning land plots. Such requirements are enshrined in Art. 132 and other articles of the Land Code of Ukraine.

The analysis of the land-based regulations on the regulation of land agreements shows that their share prevails, is much larger than the share of the relevant civil rules. The composition of land transactions are not homogenous and called 'connection with him can be classified into the appropriate group. Thus, among land transactions it is possible to distinguish a group of contracts aimed at the transfer of land to property. These are mine contracts, sales and donations that mediate the civil circulation of land.

A special place is occupied by a group of related land treaties – an annuity contract, life support, etc. These are the so-called allodial treaties. Under these agreements, one party (the transferor) transfers the land to the other party (the transferee), and the latter, in turn, undertakes to keep the transferor, pay him certain sums or fulfill his orders for life. It is possible to distinguish transactions for land not related to the transfer of ownership of land. These are contracts aimed at the temporary use of land, for example, the use of land on lease (sublease).

Specificity of land contracts is determined by the purpose of land plots and their belonging to one or another specific category of land in Ukraine. For example, Art. 130 From the Land Code of Ukraine attach a comprehensive list of persons, who may be buyers of agricultural land for agricultural commodity production. Such buyers may be: 1) ukrainian citizens who have agricultural education or experience in agriculture or are engaged in commodity agricultural production; 2) legal entities of Ukraine, the constituent documents of which provide for agricultural production. This provision also specifies that the pre-emptive right to purchase agricultural land is granted to citizens of Ukraine who reside permanently in the territory of the respective local council where the land is sold, as well as the relevant local self-government authorities [2].

In the process of implementation of land reform, new contractual structures in the field of land relations are emerging and becoming more complicated. It is sufficient to note that according to Art. 127 of the Land Code of Ukraine public authorities and local governments according to their powers engaged on a contract basis sale of land parcels state or communal ownership or rights thereto (lease, superficies, perpetual lease) citizens, legal entities and foreign states on the grounds and in the order established by the Land Code. Among the treaties in the field of land relations also distinguish: an agreement on joint ownership of land; an agreement on assignment of a share in the ownership of the land plot; the founding agreement on the creation of a business company with the transfer of the land plot or the right to use the land plot to the statutory fund, etc.

The pledge of land or rights to them is also carried out on a contractual basis (Art. 133 of the Land Code of Ukraine). These agreements regulate relations mainly in the sphere of market circulation of land and rights to them, land and other rights and obligations arising from the lawful actions of subjects. It is in the process of such circulation that land rights arise and terminate. This is not just about ownership of land. The contractual basis is also the basis for the use of land and land parcels (units) under lease or sublet.

Moreover, the provisions of the Law of Ukraine «On Land Lease» on renewal of the lease of the land plot are not consistent with the rules of the Central Committee of Ukraine on the procedure for renewal of the lease term. This raises problems of application of such rules, ambiguity of case law and requires improvement of the relevant legal requirements. Transaction, which can be acquired the right to use land their areas should be considered: the conclusion of lease (sublease) of land, the establishment of a land easement, contract the right to use someone else's land for agricultural needs (perpetual lease) or contract the right to use someone else's land for buildings. In addition, according to Part 1 of Art. 413 of the Civil Code of Ukraine the owner of the land plot has the right to make it available for use by another person for the construction of industrial, household, socio-cultural, residential and other structures and buildings. Such a right arises on the basis of a contract or will. It should also be borne in mind that according to Part 1 of Art. 133 According to the Land Code of Ukraine, the right to use the land may be pledged [2].

The so-called side contracts, which affect land relations, occupy an independent place [7, p. 213].

Yes, the emergence of land relations may be related to the conclusion of civil agreements on the transfer of ownership of a dwelling house, building or structure. By-laws may include an agreement for the use of hunting grounds, etc. All of the above requires scientifically sound assessments and predictions of the legal regulation of relevant relationships. The vast majority of contracts connected with land, types, contents and order are made determined from the Land Code of Ukraine, have civil law nature. Thus, the regulation of the relationships that are formed in the process of making and implementation can fulfill into civil requirements and methods of civil law. This also applies to the use of established civil law approaches to classifying contracts.

However, when considering contracts in the field of land relations, it should be borne in mind that by their legal nature, contracts with land are not only private-law related but also have public-law reaction. And, in particular, contracts concerning state-owned or communal-owned land. The conclusion and implementation of contracts for such land plots is necessarily mediated by the decision of the state executive authorities and local self-government authorities. It is in them that the issue of assigning a particular land plot to a certain category of land, establishing or changing the purpose of the land plot, approving a project of land allotment, etc., is solved.

As for land plots of private property, then in this case the contractual relations are also subject to public legal influence. This includes, in particular, the issuance of a state act on the ownership of land, the assignment of a cadastral number to a land plot and the state registration of land rights. It should also be emphasized that according to the current land legislation the transfer of rights to any land plot is connected with the obligatory carrying out of its monetary valuation.

Conclusions. The foregoing leads to the conclusion that the legal regulation of agreements in the sphere of land relations requires an integrated approach to the use of regulations and methods as private law and public law character. In this case, legal support for the transfer of land or rights to them on a contractual basis should be carried out taking into account the fact that in this case, the rules of civil law are consistent with the rules of land legislation as general and special. As emphasized in Part 2 of Art. 131 of the Land Code of Ukraine, the conclusion of agreements on the acquisition of ownership of land on the basis of mines, rents, donations, inheritance and other civil-law agreements is carried out in accordance with the Civil Code of Ukraine, taking into account the requirements of the Land Code of Ukraine.

Contracts in the sphere of land relations have only private law character and are recognized as civil contracts, despite the fact that much of it is outside the direct regulation norms Civil Code of Ukraine. [5, p. 293] This is usually confirmed by reference to Art. 131 of the Criminal Code of Ukraine, which stipulates that citizens and legal entities of Ukraine, as well as territorial communities and the state have the right to acquire land ownership on the basis of landmines, rents, gifts, inheritance and other civil legal agreements regarding land plots.

There are other features of land transactions as compared to civil contracts. Yes, it should be borne in mind that the specific nature of the legal nature, such as contractual and non-contractual liability, due to the different nature of the duties present in the civil and land contract. In the first case, the obligation arises from the contract as a legitimate fact of the obligation, based on the autonomous will of the parties, in the second - in connection with the unlawful behavior of his party, which violated the absolute right of the subject of land and legal relations. It suggests that contract as a form of land transaction, you can walk the grounds of the obligation to recover the ground or damage to the environment. The only such ground is the fact of wrongful harm, that is, a tort. Thus, the analysis of the current legislation has made it possible to identify the most common features that characterize contracts in the field of land relations.

Джерела та література

1. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. / В. І. Андрейцев. – Київ: Знання, 2007. – 445 с.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
3. Кулинич П. Ф. Правове регулювання обігу земельних ділянок [текст] / П. Ф. Кулинич // Земельне право України: підручник. – К.: Ін Юре, 2008. – 356 с.

4. Конституція України від 28.06.1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Носік В. В. Правове регулювання ринкового обігу земельних ділянок [текст] / В. В. Носік // Земельне право України: підручник / за заг. ред. М. В. Шульги. – К.:Юрінком Інтер, 2004. – 425 с.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
7. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг.ред. Я. М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2004. – Ч. 2. – 896 с.

Самчук-Колодяжна З. Правові форми цивільного обігу земельних ділянок. В статті розглядаються проблеми, що виникають в процесі укладення та виконання земельних цивільно-правових правочинів, передусім, тих цивільно-правових форм, що опосередковують земельно-майнові відносини в сфері ринкового обігу земельних ділянок та прав на них. В суспільстві висловлюється багато пересторог щодо запровадження купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, що мають ряд особливостей, які зумовлені не лише статусом та специфікою об'єкта, але й особливостями їх правового регулювання. Законодавець надає пріоритет нормам цивільного законодавства, які при цьому повинні застосовуватись субсидіарно до норм земельного та природоохоронного законодавства. Проведений у статті аналіз повноти та достатності правового регулювання визначених чинним законодавством правових форм реалізації прав землевласників та землекористувачів, встановлення їх недоліків та неправомірних обмежень при укладенні земельних цивільно-правових угод дозволив встановити шляхи подолання відповідних стереотипів, пересторог та штучних заборон в сфері ринкового обігу земельних ділянок та прав на них. Договори у сфері земельних відносин мають лише приватно-правовий характер і визнаються цивільно-правовими договорами, незважаючи на те, що більша частина з них виходить за межі норм прямого регулювання Цивільного кодексу України. Це зазвичай підтверджується посиланням на ст. 131 Земельного кодексу України, який передбачає, що громадяни та юридичні особи, а також територіальні громади та держава мають право набувати право власності на землю на підставі цивільно-правових договорів щодо земельних ділянок.

Ключові слова: ринок землі, правові форми ринкового обігу землі, повноваження землекористувача та землевласника, оренда, сусідський земельний сервітут, суперфіцій, емфітевзис.

Самчук-Колодяжна З. Правовые формы гражданско-правового оборота земельных участков. В статье рассматриваются проблемы, возникающие в процессе заключения и исполнения земельных гражданско-правовых сделок, прежде всего, тех гражданско-правовых форм, которые опосредуют земельно-имущественные отношения в сфере рыночного оборота земельных участков и прав на них. В обществе высказывается много опасений относительно внедрения купли-продажи земель сельскохозяйственного назначения, которые имеют ряд особенностей, обусловленных не только статусом и спецификой объекта, но и особенностями их правового регулирования. Законодатель предоставляет приоритет нормам гражданского законодательства, при этом нормы земельного и природоохранного законодательства должны применяться субсидиарно. Проведенный в статье анализ полноты и достаточности правового регулирования определенных действующим законодательством правовых форм реализации прав землевладельцев и землепользователей, установление их недостатков и неправомерных ограничений при заключении земельных гражданско-правовых сделок позволил установить пути преодоления соответствующих стереотипов, опасений и искусственных запретов в сфере рыночного оборота земельных участков и прав на них. Договоры в сфере земельных отношений имеют только частно-правовой характер и признаются гражданско-правовыми договорами, несмотря на то, что большая часть из них выходит за пределы норм прямого регулирования Гражданского кодекса Украины. Это обычно подтверждается ссылкой на ст. 131 Земельного кодекса Украины, который предусматривает, что граждане и юридические лица, а также территориальные общины и государство имеют право приобретать право собственности на землю на основании гражданско-правовых договоров в отношении земельных участков.

Ключевые слова: рынок земли, правовые формы рыночного оборота земли, полномочия землепользователя и землевладельца, аренда, соседский земельный сервитут, суперфиций, эмфитевзис.

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.232
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/18>

Г. Андрусяк

Суспільна небезпека та деякі правові позиції кваліфікації зґвалтування

Стаття присвячена проблемі кваліфікації зґвалтування як одного з найбільш тяжких посягань проти особистості у всьому світі, оскільки в багатьох випадках вони спричиняють наступне вбивство жертви. Зростання числа тяжких насильницьких злочинів, безкарність багатьох злочинів, побоювання помсти з боку злочинців – все це свідчить про те, що реальна кількість тяжких статевих злочинів, яким є зґвалтування, у два-три рази перевищує офіційні дані. Суспільна небезпека статевих злочинів визначається перш за все посяганням на статеву свободу або статеву недоторканість особи, а також заподіянням шкоди здоров'ю, честі та гідності особи, нормальному фізичному психічному і соціальному розвитку дітей і підлітків. Небезпечність зґвалтування визначається тим, що воно може тягти за собою тяжкі наслідки, шкідливо впливає на психіку і здоров'я потерпілої особи, нерідко призводить до розірвання шлюбу, сприяє поширенню розпусти, знижує культурний рівень суспільства. Серйозну проблему становлять соматичні та, особливо, психічні наслідки сексуальних злочинів. Найчастішими і найсерйознішими наслідками зґвалтування є психічні травми. Зґвалтування часто супроводжується вбивством жертви насильником в момент зґвалтування, в процесі боротьби з потерпілою та подолання її опору, або безпосередньо після зґвалтування, щоб уникнути викриття, помститися за опір, за мотивами садизму. Проаналізовано та доведено допустимість заподіяння тяжкої шкоди гвалтівнику, який здійснює посягання на статеву свободу жінки, оскільки при зґвалтуванні складно, якщо не неможливо, передбачити потенційну шкоду для потерпілої (втрату дитини, безпліддя, венеричне захворювання, психічний розлад).

Ключові слова: зґвалтування, вбивство жертви, суспільна небезпека, статеві свобода, статеві недоторканість, необхідна оборона.

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією складовою суспільної небезпечності статевих злочинів є їх висока латентність. Зґвалтування є одним із найбільш древніх видів посягань на недоторканність і вільне право людини розпоряджатися собою. Сучасні тенденції та умови життя у ХХІ столітті істотно змінюють напрям цих досліджень. Не усі жінки зазнають статевого насилля, але усі жінки живуть у страху перед зґвалтуванням, оскільки бояться страшних наслідків. Тема, що стосується посягань на статеву свободу та статеву недоторканість, не обговорюється державою та суспільством на належному профілактичному та статистичному рівні. Винятки бувають лише тоді, коли посягання закінчується виникненням умислу у гвалтівника вбити потерпілу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашому дослідженні було проаналізовано наукові праці таких вітчизняних та закордонних вчених, як М. І. Бажанов, С. В. Бородін, Л. В. Гусар, О. О. Кваша, О. М. Костенко, В. Б. Малінін, В. В. Меркур'єв, М. І. Мельник, В. О. Навроцький.

Метою статті є обґрунтування суспільної небезпеки статевих злочинів, а саме зґвалтування, що супроводжується вбивством потерпілої.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих результатів

дослідження. Дестабілізація обстановки в країні, зростання числа тяжких насильницьких злочинів, безкарність багатьох злочинів, що свідчить про неефективність звернень потерпілих до правоохоронних органів, побоювання помсти з боку злочинців – все це свідчить про те, що реальна кількість тяжких статевих злочинів, яким є зґвалтування, у два-три рази перевищує офіційні дані. Багато потерпілих бояться скомпрометувати своє ім'я та уникають розголошу. Все це робить статистичні показники відносними [1, с. 138]. Вчені наголошують на високому рівні латентності статевих злочинів, навіть зґвалтування, оскільки потерпілі далеко не завжди повідомляють про вчинений стосовно них злочин, або ж такі злочини не реєструються правоохоронними органами [2]. За даними дослідників, тільки 5-10 % жертв зґвалтування подають заяви в міліцію, причому багато з цих заяв не приймаються [3, с. 105]. Це не викликає подиву, оскільки такі злочини завжди пов'язані з дуже інтимними стосунками і переживаннями. А якщо жертвою статевого злочину є дитина, то вона, як правило, не знає, що робити в таких випадках, і не в змозі розповісти рідним про вчинений проти неї злочин. Крім того, багато з таких злочинів супроводжуються вбивствами [4, с. 46-47].

Суспільна небезпека розглядуваних злочинів визначається такими аспектами. Практично в усьому світі зґвалтування вважається одним із найбільш тяжких злочинів проти особистості [5, с. 170]. Деякі вчені до таких найбільш тяжких злочинів проти особистості відносять загалом злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості [6, с. 112]. Це є вагомим аргументом на користь розширення меж необхідної оборони у випадку статевих злочинів.

Зґвалтування належить до найбільш небезпечних злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Небезпечність його визначається тим, що воно може тягти за собою тяжкі наслідки, шкідливо впливає на психіку і здоров'я потерпілої особи, нерідко призводить до розірвання шлюбу, сприяє поширенню розпусти, знижує культурний рівень суспільства [7, с. 1]. Серйозну проблему становлять соматичні та, особливо, психічні наслідки сексуальних злочинів. Найчастішими і найсерйознішими наслідками зґвалтування є психічні травми: розвиток неврозу (неврозу нав'язливого страху, істеричного неврозу) і психогенної депресії – більш як у третини потерпілих; сексуальна гіпестезія тощо. Вчені наголошують, що сексуальні злочини найчастіше вчиняються аномальними особистостями і людьми з явними акцентуаціями характеру, рідше – особами з органічними ураженнями головного мозку травматичного генезу, олігофренією і алкоголізмом. Вчинення сексуальних злочинів спричиняється сукупністю негативних соціальних, психологічних, соціально-психологічних і біологічних чинників, причому переважання тих чи інших із них визначає вид і особливості сексуального злочину [8, с. 4, 20-21].

Інші науковці зауважують таке: «До цих пір ми не навчилися виправляти сексуальних злочинців. Це пов'язано з тим, що статеві злочини ще мало досліджені з широким застосуванням сучасних досягнень соціології, психіатрії і в першу чергу, сексології, сексопатології і психології» [9, с. 138]. Це є важливою складовою суспільної небезпечності даної категорії злочинів, і свідчить на користь права особи на найбільш жорсткі засоби захисту своєї статевої свободи чи статевої недоторканості, незалежно від наслідків для злочинця. Отже, суспільна небезпека статевих злочинів визначається насамперед посяганням на статево свободу чи статево недоторканість особи, а також заподіянням шкоди здоров'ю, честі і гідності особи, нормальному фізичному, психічному та соціальному розвитку дітей і підлітків.

Зґвалтування часто супроводжується вбивством жертви гвалтівником. Вбивство вчиняється або в момент зґвалтування, у процесі боротьби з потерпілою і подолання її спротиву, або безпосередньо після зґвалтування, щоб уникнути викриття, помститися за опір, з мотивів садизму тощо [10, с. 44]. Дуже часто зустрічаються вбивства з метою приховування зґвалтування, особливо якщо імовірність викриття близька до 100 %. Зокрема, це актуально при зґвалтуванні неповнолітньої знайомої чи родички [11, с. 227]. Зважаючи на це, слід погодитись, що жінка, яка зазнала напад гвалтівника, вправі захищатися будь-якими засобами і спричинити тяжку шкоду особі, яка посягає на її статево свободу, честь і гідність. Така необхідна оборона спрямована на відвернення злочинного посягання [12, с. 247; 13, с. 33]. Заподіяння смерті особі, яка намагається зґвалтувати жінку, правомірне.

За необхідної оборони шкода, яка заподіюється нападнику, може бути більше тієї шкоди, яка потенційно могла бути заподіяна у процесі здійснення посягання. Складнощі порівняння цих двох видів шкоди, як і при крайній необхідності, полягають у тому, що є шкода заподіяна (реальна), і є відвернена (потенційна). Причому чітко визначити потенційну шкоду неможливо, як неможливо визначити імовірний розвиток посягання, зокрема його переростання в більш небезпечне. Наведемо такий приклад. Верховний Суд України у 2009 році розглянув кримінальну справу за касаційною скаргою засудженого К. на вирок апеляційного суду Закарпатської області від 15 червня 2009 року. 22

листопада 1992 року приблизно о 19 годині В. та К. у стані алкогольного сп'яніння на автодорозі з с. Онок у напрямку м. Виноградів Закарпатської області на відстані 1 км від ресторану «Дубки» зустріли потерпілу З., яка рухалася на велосипеді, та домовилися між собою її зґвалтувати. Діючи узгоджено, К. стягнув її з велосипеда та потягнув у канаву. Оскільки З. чинила опір, В. та К. нанесли їй численні удари руками і ногами по голові, тулубу та нижніх кінцівках, а потім кожний зґвалтував її та задовольнив статеву пристрасть неприродним способом. З метою приховування злочину та уникнення відповідальності В. та К. домовилися вбити З. Діючи узгоджено, В. став спостерігати за навколишньою обстановкою, а К. почав наносити потерпілій удари по різних частинах тіла, в тому числі каменем по голові та руках, і здавив шию З. коліном, від чого відразу ж на місці настала смерть. Позбавивши потерпілу життя, К. перетягнув тіло через канаву в поле, зняв з її руки годинник марки «Ракета», забрав сумку з продуктами та на належному потерпілій велосипеді В. та К. втекли з місця події. Вони заволоділи майном потерпілої З. на загальну суму 189 гривень 37 копійок.

Слід звернути увагу на такі важливі для кваліфікації вчиненого аспекти: вбивство скоєне з метою приховання іншого злочину, а саме потерпілої від зґвалтування. Жінка (особливо неповнолітня) має право застосовувати будь-які методи та засоби, захищаючись від групи гвалтівників. Не можна визнати правильною практику суду, коли заподіяння нападникові смерті кваліфікується як вбивство при перевищенні меж необхідної оборони без чіткої вказівки на те, в чому полягало перевищення. Отже, посягання на статеву свободу чи статеву недоторканість жінки часто закінчується виникненням умислу у гвалтівника приховати скоєне зґвалтування, найкращим способом чого виявляється умисне вбивство потерпілої. У працях багатьох вчених визнається: важко вимагати від жінки, яка захищається від зґвалтування, щоб вона не вбивала гвалтівника, а лише обмежилася заподіянням йому тілесних ушкоджень [14].

До переваг іноземних кодексів вчені відносять, зокрема, чітку вказівку на можливість вчинення вбивства особи, яка посягає на зґвалтування, розбійний напад, захоплення заручника та інші злочини (Кримінальний кодекс КНР) [15, с. 121]. Подібні пропозиції висувуються у країнах, де не існує подібних положень: «Внести до статті 36 Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки і статті 37 Кримінального кодексу Російської Федерації норму про правомірність заподіяння шкоди особі, яка посягає, аж до позбавлення життя у випадках посягання на життя або в цілях заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю особи, яка обороняється, зґвалтування або насильницьких дій сексуального характеру, розбійного нападу, терористичного акту, захоплення заручника, викрадення людини» [16, с. 98].

Висновки. Суспільна небезпека статевих злочинів визначається насамперед посяганням на статеву свободу чи статеву недоторканість особи, а також заподіянням шкоди здоров'ю, честі і гідності особи, нормальному фізичному, психічному та соціальному розвитку дітей і підлітків. Зґвалтування часто супроводжується вбивством жертви гвалтівником в момент зґвалтування, у процесі боротьби з потерпілою і подолання її спротиву, або безпосередньо після зґвалтування, щоб уникнути викриття, помститися за опір, з мотивів садизму тощо. Проаналізована та доведена позиція про допустимість заподіяння тяжкої шкоди гвалтівнику, який вчиняє посягання на статеву свободу жінки, оскільки при зґвалтуванні складно, якщо не неможливо, передбачити потенційну шкоду (втрата дитини, безпліддя, венеричне захворювання, психічний розлад).

Джерела та література

1. Коргутлова Т. А. Половые преступления: теоретические и практические аспекты / Т. А. Коргутлова // Современное право. – 2009. – № 10. – С. 138-144.
2. Криминальная сексология: рук. / [И. А. Бабюк, С. И. Табачников, В. В. Седнев, А. А. Зайцев, Г. А. Селезнева. – К.: ПРОФИ-Донетчина; Донецк, 2004. – С. 63; Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Косенко Світлана Сергіївна. – К., 2004. – С. 18; Огородникова Е. Г. О некоторых вопросах квалификации преступлений сексуального характера, совершённых в отношении несовершеннолетних / Е. Г. Огородникова // Вестник Вологодской академии МВД России. – 2010. – № 4. – С. 46; Ларченко М. О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця винного у статевому злочині: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08 / Ларченко Марина Олександрівна. – К., 2009. – С. 25; Логинова Л. В. Кримінологическая характеристика лиц, совершивших половые преступления против несовершеннолетних / Л. В. Логинова // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2012. – № 4 (56). – С. 90; Полный курс уголовного права: в 5 т. / [под ред. А. И. Коробеева. – СПб.:

- Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007 – Т. 2: Преступления против личности. – 2008. – С. 492-493.
3. Хачатурян С. Д. Личностные особенности осуждённых, совершивших преступления против половой неприкосновенности и половой свободы личности / С. Д. Хачатурян, А. В. Рогов // Вестник Владимирского юридического института. – 2007. – № 2. – С. 105-108.
4. Антонян Ю. М. Криминальная сексопатология / Антонян Ю. М., Ткаченко А. А., Шостакович Б. В. – М.: Спарк, 1999. – 484 с.
5. Чуприков А. П. Сексологія: нормальна та кримінальна: [навч. посібник для лікарів-інтернів вищих мед. навч. закл. III–IV рівнів акредитації, лікарів психіатрів, сексологів і психологів] / А. П. Чуприков, Б. М. Цуприк. – К.: Б. в., 2003. – 288 с.
6. Шклярева С. Е. Определение критериев «особой жестокости» и «иных тяжких последствий» при совершении посягательств на половую свободу и половую неприкосновенность: уголовно-правовой и судебно-медицинский аспекты / С. Е. Шклярева, В. Е. Зваригин // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – Вып. 3. – С. 112-114.
7. Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лисько Тетяна Давидівна. – К., 2007. – 201 с.
8. Гульман Б. Л. Сексуальні злочини. Системний аналіз. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора псих. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Б. Л. Гульман. – К., 1994. – С. 4, 20-21.
9. Коргутлова Т. А. Половые преступления: теоретические и практические аспекты / Т. А. Коргутлова // Современное право. – 2009. – № 10. – С. 138.
10. Овезов Н. А. К вопросу об обстоятельствах, устраняющих общественную опасность и противоправность деяния в советском уголовном праве / Н. А. Овезов. – Ашхабад: БІлым, 1972. – 103 с.
11. Чуприков А. П. Сексологія: нормальна та кримінальна: [навч. посібник для лікарів-інтернів вищих мед. навч. закл. III–IV рівнів акредитації, лікарів психіатрів, сексологів і психологів] / А. П. Чуприков, Б. М. Цуприк. – К.: Б. в., 2003. – 288 с.
12. Бородин С. В. Преступления против жизни / [практ. пособие] / С. В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – 356 с.
13. Шурдумов А. Ю. Понятие обстоятельств, исключаящих преступность деяния: науч.-популярное издание / А. Ю. Шурдумов. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2000. – 55 с.
14. Побегайло Э. Ф. Проблемы необходимой обороны в российском законодательстве и правоприменительной практике / Э. Ф. Побегайло // Публичное и частное право. – 2009. – Вып. 4. – С. 102; Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. Уголовно-правовое и криминологическое исследование / Э. Ф. Побегайло. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1965. – С. 150; Саінчин О. С. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця / О. С. Саінчин // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 3. – С. 32; Энциклопедия уголовного права: в 35 т. / [Блинников В. А., Милуков С. Ф., Побегайло Э. Ф. и др.]; под ред. В. Б. Малинина. – СПб.: ГКА, 2005. – Т. 7: Обстоятельства, исключаящие преступность деяния. – 2007. – С. 134-135.
15. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / А. А. Малиновский. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 376 с.
16. Физур Гамбар огли Бахишов. К вопросу об уголовной ответственности за умышленное убийство, совершенное при превышении пределов необходимой обороны / Физур Гамбар огли Бахишов // Бизнес в законе. – 2010. – № 2. – С. 97-99.

Андрусак А. Общественная опасность и некоторые правовые позиции квалификации изнасилования. Статья посвящена проблемам квалификации изнасилования как одного из наиболее тяжких преступлений против личности во всем мире, поскольку во многих случаях они сопровождаются убийством. Рост числа тяжких насильственных преступлений, безнаказанность многих преступлений, опасения мести со стороны преступников - все это свидетельствует о том, что реальное количество тяжких половых преступлений, основными из которых являются изнасилования, в два-три раза превышает официальные данные. Общественная опасность половых преступлений определяется прежде всего посягательством на половую свободу или половую неприкосновенность личности, а также причинением вреда здоровью, чести и достоинству личности, нормальному физическому психическому и социальному развитию детей и подростков. Опасность изнасилования определяется тем, что оно может повлечь за собой тяжелые последствия, вредно влияет на психику и здоровье потерпевшего, нередко приводит к разрыву брака, способствует

распространению разврата, снижает уровень общества. Серьезную проблему представляют соматические и особенно психические последствия сексуальных преступлений. Частыми и серьезными последствиями изнасилования психические травмы. Изнасилование часто сопровождается убийством жертвы насильником в момент изнасилования, в процессе борьбы с потерпевшей и преодоления ее сопротивления, или непосредственно после изнасилования, чтобы избежать разоблачения, отомстить за сопротивление, по мотивам садизма. Проанализирована и доказана допустимость причинения тяжкого вреда насильнику, который совершает посягательство на половую свободу женщины, так как при изнасиловании сложно, если не невозможно, предусмотреть потенциальный вред (потерю ребенка, бесплодие, венерическое заболевание, психическое расстройство).

Ключевые слова: изнасилование, убийство жертвы, общественная опасность, половая свобода, половая неприкосновенность, необходимая оборона.

Andrusiak H. Public Danger and Some Legal Positions in Rape Cases Qualification. The article highlights the legal issues of qualifying the rape cases as the most severe crimes in the world against a person since, in a number of cases, rape is followed by murder. The increasing of number of serious violent crimes, the impunity of many crimes, and the fear of revenge on the part of criminals all indicate that the actual number of serious sexual crimes, such as rape, is two to three times higher than the official statistics. The social danger of sexual assaults lies primarily in the encroachment on sexual freedom or sexual inviolability of the person, bringing harm to the health, honor, and dignity of the person, physical, mental, and social development of children and adolescents. The danger of rape is determined by the fact that it can lead to serious consequences, adversely affect the psyche and health of the victim, often leads to divorce, promotes prostitution, reduces the cultural level of society. The somatic and, especially, mental consequences of sexual crimes are a serious problem. The most common and serious consequences of rape are mental trauma. Rape is often accompanied by the murder of the victim by the rapist at the time of the rape, in the process of fighting to overcome the victim, or immediately after the rape to avoid reprimand, or as a revenge for the resistance, in some cases, for the reasons of sadism and the like. The study analyzes the issue of admissibility of causing harm to the rapist who perpetrated an encroachment on the sexual freedom of a woman, since, in a case of rape, it is difficult, or even impossible, to predict potential harm (loss of a child, infertility, venereal disease, mental disorder).

Key words: rape, murder of a victim, public danger, sexual freedom, sexual inviolability, necessary defense.

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/19>

О. Крикунов

Особливості суб'єктного складу кримінального провадження щодо неповнолітніх

У статті розглянуті міжнародні та національні правові норми щодо учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх. З'ясовано законодавчі вимоги щодо посадових осіб, які керують кримінальним провадженням, процесуальну функцію законних представників і спеціальних допоміжних учасників кримінального провадження щодо дитини. За результатами дослідження запропоновано передбачити вимогу спеціальної підготовки для слідчого судді, прокурора, захисника, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність щодо неповнолітнього. Висловлено пропозицію передбачити в КПК України необхідність з'ясування думки неповнолітнього в разі підстав для заміни його законного представника, при залученні педагога або психолога. В інтересах кращого вирішення кримінального провадження щодо неповнолітнього запропоновано ввести складання досудової доповіді також у кримінальне провадження про застосування примусових заходів виховного характеру. Доцільно запровадити обов'язкову участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря у всіх слідчих розшукових та судових діях за участі неповнолітніх

підозрюваних, обвинувачених у інтересах захисту їх прав. Суд повинен здійснити виклик відповідних представників уповноваженого органу з питань пробації, служби у справах дітей, підрозділу органів Національної поліції, які брали участь у підготовці досудової доповіді та забезпечити їх опитування сторонами та самим судом. Висловлено критичну оцінку щодо норм чинного КПК, які не виключають проведення судового провадження щодо неповнолітніх за відсутності їх законних представників. Підтримано практику залучення медіаторів у провадження щодо неповнолітніх осіб.

Ключові слова: неповнолітній підозрюваний, особа, до якої може бути застосовано примусові заходи виховного характеру, ювенальна юстиція, законний представник, захисник, педагог, психолог, кримінальне провадження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Привілейований правовий режим неповнолітнього, щодо якого здійснюється кримінальне провадження, є загальноновизнаним стандартом відправлення судочинства. Він закріплений у базових міжнародно-правових актах. Закономірно, що національне право переважно імплементувало норми згаданих міжнародно-правових актів, які вважають за необхідне посилювати гарантії захисту прав неповнолітніх, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування. Хоча в нашій державі не реалізовано концепцію ювенальної юстиції як комплексної організаційно-правової форми правосуддя щодо неповнолітніх, зроблено певні кроки до її наближення. Зокрема, передбачено спеціалізацію для певних категорій посадових осіб, а також обов'язкову участь осіб, які здатні захищати інтереси неповнолітніх, залучення спеціалістів та експертів, які дозволяють повно та фахово встановлювати юридично значущі факти щодо дитини та вчиненого нею правопорушення. Разом із тим, чинне законодавство містить прогалини, колізійні моменти і вимагає удосконалення. Зарубіжний досвід пропонує ідеї, які дозволяють розвивати захист прав дитини, і варті переосмислення у контексті вітчизняної правової системи.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Вивченням особливостей кримінального провадження щодо неповнолітнього, у т.ч. його учасників, займалися такі українські та зарубіжні науковці, як О.А. Банчук, В. П. Бойко, Л. М. Гурієва, С. В. Давиденко, В. С. Кравецька, Л.М. Лобойко, Т. В. Лукашкіна, Р. Максудов, Е. Б. Мельникова, Н. Ординська, Д. Р. Ситнік, О. В. Сліпченко, Т. І. Слуцька, М. Фляймер, О. Г. Шило, В. В. Щепоткіна та інші науковці.

Метою статті вважаємо аналіз особливостей складу учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх. Відповідно, **завданнями** дослідження є: 1) з'ясувати вимоги щодо посадових осіб, які керують провадженням, їх процесуальні обов'язки щодо неповнолітніх визначити особливості суб'єктного складу кримінального провадження щодо неповнолітніх, 2) здійснити аналіз процесуальних функцій захисників та законних представників дитини; 3) дослідити норми щодо залучення допоміжних учасників для проведення слідчих розшукових дій щодо неповнолітніх; призначення експертиз; 4) оцінити вплив вимоги КПК щодо складання досудової доповіді про неповнолітнього обвинуваченого на учасників провадження щодо нього; 5) обґрунтувати та сформулювати зміни та доповнення у чинний КПК України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Обставина неповноліття особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування, істотно впливає на суб'єктний склад провадження. В нашій державі багато сказано про запровадження системи ювенальної юстиції за прикладом високорозвинених демократичних держав світу. Втім це залишається поки що перспективою. Однак деяке наближення до цієї моделі зроблено. Відповідно до ч. 2 ст. 484 КПК кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Вважаємо правильною перевірку наявності документів, які підтверджують спеціальне уповноваження слідчого у судовій практиці. Докази, отримані не уповноваженим на це суб'єктом, є недопустимими [1].

Вимога спеціалізації на кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх для суддів закріплена у ч. 1 ст. 6 Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [9], у ч. 14 ст. 31 КПК. У разі якщо таке кримінальне провадження має здійснюватися судом колегіально, головуючим під час судового розгляду може бути лише суддя, уповноважений згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх. Звернувшись до вказаного Закону, можна з'ясувати, що відповідні судді обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем

роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді (ст. 18 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [20]). Підтримуючи такий підхід, вважаємо, що його варто дещо переглянути і виходити не із стажу суддівської роботи чи оціночної категорії «високих якостей», авторитету судді у колективі. З цієї точки зору, вважаємо, заслуговує на адаптацію зарубіжний досвід. Німецька доктрина ювенальної юстиції виходить із того, що «суддя має знайти індивідуальний підхід до підлітка, виявивши достатньо терпіння, розуміння, професійного такту, – в іншому разі не буде досягнуто головної мети ювенального судочинства – можливості виправлення і перевиховання неповнолітнього. Вважається, що суддя має бути не тільки кваліфікованим юристом з багаторічним досвідом роботи у сфері ювенального судочинства, а й людиною з досвідом виховної роботи. Особливо цінуються знання у сфері педагогіки, психології неповнолітніх, психіатрії, соціології та кримінології [21]. Саме із такої «доповненої» компетентності слід виходити, визначаючи ювенального суддю.

Спеціальних вимог до прокурора чи слідчого судді, який здійснює кримінальне провадження щодо неповнолітнього, українське право не передбачає. Не передбачено таких вимог і щодо захисника неповнолітнього. Вважаємо, що правильним кроком стане запровадження такої спеціалізації і щодо цих суб'єктів кримінального процесу з огляду на їх прямі контакти із неповнолітнім, вплив їх рішень та дій на права та інтереси дитини. Доречно навести коментар до п. 12 Пекінських правил, у якому наголошено на необхідності спеціальної підготовки всіх посадових осіб щодо забезпечення правопорядку, які беруть участь у здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх [2]. У цьому контексті варто згадати про позитивний зарубіжний досвід. Позитивним елементом скандинавської системи є наявність ювенального судді, ювенального прокурора, ювенального адвоката. Тому спеціалісти, які беруть участь у судових процесах, повинні бути підготовлені до роботи із цією категорією осіб, аби якісно надати правову допомогу та мінімізувати негативний вплив на психіку неповнолітнього [22]. Такий послідовний підхід має бути запроваджений і у нашій правовій системі.

Відсутність у неповнолітнього життєвого досвіду компенсується участю на його стороні законного представника, а відсутність юридичного досвіду – участю адвоката [3, с. 249]. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 52, ч. 3 ст. 499 КПК України передбачено обов'язкову участь захисника у провадженні про застосування примусових заходів виховного характеру (п. 2 ч. 2 ст. 52 КПК) та у провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою. Якщо захисник не буде залучений у кримінальне провадження самим неповнолітнім, його законними представниками, то він має бути призначений посадовими особами, які керують кримінальним провадженням. Відповідно, призначення захисника необхідне і у тих випадках, коли особі на момент початку кримінального провадження виповнилося 18 р., адже законодавець вказує на її неповноліття саме на момент вчинення кримінального правопорушення. Це положення поширюється і на випадки, коли особа підозрюється у декількох кримінальних правопорушеннях, одні з яких вчинені нею до, а інші – після досягнення 18 років. Здійснення захисту неповнолітнього і дорослого співучасників злочину одним і тим же захисником не допускається (1, п. 4). Незалучення у кримінальне провадження захисника для неповнолітніх осіб є істотним порушенням норм КПК, що тягне визнання доказів недопустимими (ст. 87 КПК), а також є підставою для скасування судового рішення (ст. 412 КПК).

Для захисту прав та законних інтересів, надання правової та психологічної допомоги неповнолітньому передбачене обов'язкове залучення законного представника підозрюваного, обвинуваченого (ст. 44, 488 КПК). Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї [4], а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній.

Аналіз судової практики, показує, що до складу законних представників часто не допускають осіб, які мають непогашену судимість. Суди йдуть шляхом усунення даних осіб від участі у кримінальному провадженні та на заміні їх на інших законних представників, якщо це є можливим [5, с. 173]. На нашу думку, це не зовсім коректний підхід і виходити слід із кваліфікації кримінального правопорушення, за яке був засуджений потенційний законний представник, як він виконує батьківські обов'язки щодо своєї дитини. Інша справа у випадку, коли є обґрунтована підозра, що

батьки, інші близькі родичі особи, які можуть бути залучені як законні представники, були співучасниками неповнолітнього.

В. С. Кавецька відзначає, що в певних випадках участь законного представника призводить до розгубленості неповнолітнього, який відчуває сором, страх перед батьками, їх присутність може відволікати неповнолітнього від запитань, оскільки він слідкує за реакцією батьків [6, с. 951-952]. Залишити дитину без законного представника не можна. Ця психологічно складна для неповнолітнього ситуація має бути змінена на його користь. Зокрема, КПК передбачає, що у разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим (ч. 4 ст. 44 КПК). У виняткових випадках під час судових засідань, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника (ч. 3 ст. 488 КПК). Ми погоджуємося із думкою В. П. Бойка, що «законодавець використовує оціночну категорію і конкретно не вказує, які дії законного представника можуть завдати шкоди інтересам неповнолітнього підсудного. До таких дій слід віднести, зокрема, невиконання законним представником обов'язків, в тому числі по вихованню неповнолітнього, негативний вплив на нього, створення перешкод для з'ясування обставин, що мають значення для справи і встановлення істини у справі та інші дії аналогічного характеру» [15, с. 268]. Якщо заміна законного представника необхідна, то посадові особи, які керують кримінальним провадженням, повинні з'ясувати думку неповнолітнього про бажану для нього особу і залучити саме її, якщо для цього немає правових перешкод. Якщо у дитини немає батьків, опікунів і піклувальників, як законного представника слід викликати представника місцевого відділу служби у справах дитини. Ця особа може залучатись як законний представник неповнолітнього також у випадках, коли участь у справі його батьків чи опікунів може завдати шкоди інтересам дитини.

С. В. Давиденко, О. Г. Шило, Т. В. Лукашкіна, Л. М. Гурієва порушили питання про продовження участі законного представника підозрюваного, обвинуваченого після досягнення ним повноліття, оскільки це питання не врегульовано у чинному КПК, а у теорії та практиці наявні різні точки зору. За висновком учених слід виходити з положень ч. 3 ст. 484 КПК відносно того, що загальні правила провадження щодо неповнолітніх застосовуються у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, вчинених особами, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Якщо особа на цей момент не досягла повноліття, треба забезпечити участь у провадженні її законного представника. Крім того, регулюючи питання обов'язкової участі захисника, КПК зазначає, що така участь є обов'язковою щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років (п. 1 ч. 2 ст. 52). Доцільно таким чином вирішувати і питання про участь законного представника. Усунення законного представника в подальшому в зв'язку з тим, що підозрюваний досяг повноліття, чинним КПК не передбачено. Таке тлумачення знов-таки відповідає Пекінським правилам, де в правилі 3.3. рекомендовано докладати зусиль для розповсюдження дії принципів, викладених у Правилах, на молодих повнолітніх правопорушників [7, с. 209; 8, с. 137]. Аналогічним до доктринального тлумачення є роз'яснення судової практики, яке ми вже згадували вище [1, п. 2]. Ми поділяємо наведену точку зору і вважаємо, що вона має бути відображена у чинному КПК

Слід зауважити, що законний представник неповнолітнього може також бути визнаний цивільним відповідачем. Цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов (ст. 62 КПК). У провадженні про застосування примусових заходів виховного характеру це впливає із ст. 1178 ЦК України. У кримінальному провадженні щодо неповнолітнього його законний представник може бути визнаний цивільним відповідачем відповідно до ст. 1179 ЦК України [10]. Відповідно до ч. 3 ст. 44 КПК про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу, копія якої вручається законному представнику. За аналогією із ч. 8 ст. 42 КПК законному представнику має бути вручено пам'ятку про його процесуальні права та обов'язки. Доцільно це положення включити у ст. 44 КПК.

Порядок залучення цивільного відповідача у кримінальне провадження не передбачений, що сприймається нами негативно. Очевидною є близькість між процесуальним статусом підозрюваного,

обвинуваченого та цивільного відповідача (ч. 3 ст. 62 КПК). Хоча до цивільного відповідача може бути застосована тільки цивільно-правова відповідальність він, поза сумнівом, має бути одразу повідомлений про такий ризик. Тому у чинний КПК має бути включено нові положення щодо винесення, вручення та роз'яснення процесуального рішення про залучення особи як цивільного відповідача та вручення пам'ятки про її права та обов'язки.

У ст. 491 КПК йдеться про участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, який не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим. На нашу думку, вона потребує змін, адже викладена недосконало та суперечливо. По-перше, з викладу вказаної норми передбачено складно зрозуміти, за яких умов вона є імперативною чи дискреційною. Цим вона дисонує із ст. 266 КПК, у якій закріплено обов'язкове положення про те, що допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. По-друге, на нашу думку, ця норма сформульована недосконало, адже звужує участь педагога чи психолога, лікаря лише однією слідчою розшуковою дією. Вважаємо доцільним запровадити обов'язкову участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря у всіх слідчих розшукових та судових діях за участі неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у інтересах захисту їх прав.

За нашим висновком педагог або психолог, лікар у контексті аналізованих правовідносин виступатимуть спеціалістами, користуючись своїми фаховими знаннями та вміннями відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК. Адже метою їх участі у проведенні допиту є налагодження психологічного контакту між слідчим, прокурором суддею та неповнолітнім, психологічна, а за потреби і медична, допомога неповнолітньому. З цього можна зробити висновок, що до їх залучення має бути з'ясовано, чи немає підстав для самовідводу, відводу (ст. 79 КПК). При повторному допиті слід забезпечити участь того ж педагога, психолога або лікаря, який брав участь у попередньому допиті неповнолітнього. Це виправдано з тактичних міркувань і не суперечить нормам КПК, оскільки попередня участь особи у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста не може бути підставою для відводу.

Визначення особи педагога чи психолога у чинному КПК не обумовлено і здійснюється посадовою особою, яка керує відповідною слідчою дією, судовим засіданням. Науковцями було висловлено рекомендацію запрошувати як педагога класного керівника неповнолітнього. Проте якщо це складно через віддаленість школи чи якщо неповнолітній «замикається» на допиті через психологічно складні стосунки із класним керівником варто залучати іншого педагога, наприклад, із шкіл, що розташовані неподалік від органу розслідування [11, с. 9]. На думку інших науковців «при допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого в присутності педагога бажано, щоб він був з іншої школи. Мають місце факти, коли слідчий запрошує педагога зі школи, в якій навчався чи навчається неповнолітній, і вони постійно конфліктували. При зустрічі з таким педагогом неповнолітній на допиті може нічого не сказати. Тому якщо запрошується педагог з навчально-виховного закладу, в якому навчався чи навчається неповнолітній, слідчий повинен з'ясувати це досить важливе для відповідної процесуальної дії питання» [12]. На нашу думку, пропозиції залучати невідомого для неповнолітнього педагога є некоректними і некорисними для захисту прав дитини. У наведених рекомендаціях переслідується мета формального дотримання норм КПК або пересторога того, аби неповнолітній не мовчав на допиті.

У іншій науковій роботі суддям рекомендовано «зважено підходити до вибору педагога, психолога та лікаря для участі у судовому провадженні. Зокрема, суду слід враховувати потреби неповнолітнього обвинуваченого (психологічні, медичні тощо), кваліфікацію та спеціалізацію психолога, педагога та лікаря, а також стосунки між обвинуваченим та особами, які залучаються до допиту (наприклад, суду не варто залучати для участі у допиті педагога, з яким у неповнолітнього були або ж залишаються напружені стосунки)» [23, с. 77]. Вважаємо, що остання рекомендація є найбільш виваженою із наведених. Вважаємо, що акцент має робитися на забезпеченні інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Тому ми переконані у тому, що в першу чергу слід у самої дитини запитати, кого із її педагогів вона хотіла б залучити для надання їй допомоги.

Завданням психолога має бути також підготовка дитини до допиту, врахування рівня її розвитку, пояснення її ролі у провадженні. Крім того, він повинен подбати про якнайсприятливішу емоційну форму дитини, що служить належній мотивації до співпраці та свободі викладу інформації, а також про її підтримку під час проведення процесуальної дії [13, с. 81].

Е. Б. Мельникова, В. П. Бойко вважають, що доцільно було б закріпити обов'язкову участь саме психолога, а не педагога при допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Це тим більш важливо в разі визнання неповнолітнього розумово відсталим. Адже саме спеціаліст-психолог

володіє спеціальними знаннями в галузі дитячої і юнацької психології, досконало обізнаний з віковими, психофізіологічними, емоційно-вольовими особливостями неповнолітніх і його участь надасть найбільш корисну допомогу слідчому для встановлення психологічного контакту з неповнолітнім, в правильному, з психологічної точки зору, веденні його допиту, з метою одержання від допитуваного достовірних показань, повного і об'єктивного встановлення всіх обставин вчинення злочину і ролі в ньому неповнолітнього обвинуваченого. Це, з одного боку, сприятиме успішному виконанню завдань розкриття і розслідування злочинів, у вчиненні яких обвинувачується неповнолітній, а з другого боку – виступатиме додатковою гарантією захисту його прав та законних інтересів [14, с.96; 15, с. 253]. Ця точка зору нам імпонує своїм науковим підґрунтям. Щоправда, у сучасних умовах розвитку нашої держави та суспільства це може бути проблематичним.

Щодо необхідності залучення лікаря під час допиту було слушно роз'яснено про доцільність такого, якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я [1, п. 4]. Лікар повинен стежити, аби внаслідок допиту неповнолітньому не було завдано ще більшої шкоди через некоректно поставлені запитання, що може призвести до погіршення стану здоров'я.

Як було зроблено висновок вище, педагог, психолог та лікар під час допиту виступають у статусі спеціаліста. Тому не зовсім коректною виглядає норма ч. 2 ст. 491 КПК, відповідно із якою до початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесено до протоколу. Легко побачити, що законодавець робить акцент лише на одному повноваженні спеціаліста. Проте ч. 4 ст. 71 КПК передбачає ширше коло прав спеціаліста і вони також мають бути роз'яснені залученим педагогу, психологу та лікарю. Тому ми не можемо погодитися із позитивною оцінкою норми ч. 2 ст. 491 КПК у роботі Т. В. Лукашкіної, Л. М. Гурієвої [8, с. 135].

Залучення спеціаліста не може замінити призначення експертизи, яка у КПК у провадженнях щодо неповнолітніх визначена як обов'язкова для: 1) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом (документально) неможливо отримати ці відомості (ч. 2 ст. 242 КПК). Вік особи визначається за допомогою проведення судово-медичної експертизи. При цьому суди повинні враховувати мінімальний вік, визначений експертом; 2) вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза (ч.1 ст. 486 КПК). Непризначення експертизи для встановлення вказаних обставин є таким порушенням КПК, як неповнота кримінального провадження і є підставою для скасування судового рішення (ст. 409-410 КПК). Доцільним є призначення психологічної експертизи для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч.2 ст. 486 КПК).

Пунктом 16 Пекінських правил передбачено, що у всіх випадках, за винятком дрібних правопорушень, до винесення компетентним органом влади остаточного рішення, необхідно ретельно вивчити оточення і умови, в яких живе неповнолітній, або обставини, за яких було скоєно правопорушення, з тим щоб сприяти винесенню компетентним органом влади розумного судового рішення у справі [16]. Для втілення цього правила у нашій державі було прийнято Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 р. [17] і внесено зміни до КПК. Зокрема, на стадії підготовчого судового засідання з метою забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання передбачене обов'язкове залучення представника уповноваженого органу з питань апробації для підготовки досудової доповіді щодо особистості неповнолітнього, якщо провадження здійснюється щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років (ч.1 ст.314-1 КПК). Варто вказати, що залучення представника уповноваженого органу з питань пробації, за нашим висновком, не виправдано передбачене лише на стадії підготовчого судового провадження. Вважаємо, що її складання на досудовому розслідуванні відіграло б більш позитивну роль для встановлення особистості неповнолітнього, умов його життя і врахування цих обставин при вирішенні питання про заходи процесуального примусу, подальший рух провадження, кримінальну відповідальність. Для представника органу з питань пробації на цій стадії більше часу для співбесіди з неповнолітнім та складання доповіді, що дозволить виконати цю відповідальну місію найбільш якісно.

Недоліком чинного КПК вважаємо і те, що складання досудової доповіді не передбачене: щодо неповнолітнього, стосовно якого прокурором, складено клопотання про застосування до нього примусових заходів виховного характеру у порядку, передбаченому ст. 497 КПК, та щодо неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, за наявності підстави для застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 4 ст. 314-1 КПК). Подібний підхід також викликає сумнів, адже і для вирішення питання про призначення конкретного примусового заходу виховного характеру суд потребує комплексної соціально-психологічної характеристики неповнолітнього правопорушника. Не варто також ігнорувати і те, що за ст. 105 КК України одним із таких примусових заходів є направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк до трьох років. А це дуже істотне правобмеження, яке має бути обґрунтоване незаангажованим та професійним встановленням характеристики неповнолітнього [18, с. 135]. Тож є підстави для внесення змін у законодавство.

Досудова доповідь щодо неповнолітнього обвинуваченого складається представником персоналу органу пробації спільно з представниками служби у справах дітей (ст. 12 Закону України «Про пробацію»), в тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва уповноваженого підрозділу органів Національної поліції. Зазначені органи, здійснюючи покладені на них законами України повноваження, з метою формування соціально-психологічної характеристики неповнолітнього та інформації про вплив криміногенних факторів на його поведінку збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті, як до, так і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, в якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується. Ці відомості узагальнюють та подають суду у формі досудової доповіді [1, п. 12]. У судовому провадженні згідно із ст. 496 КПК участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції може бути забезпечена як шляхом їх повідомлення (тоді їх прибуття у судове засідання не обов'язкове), так і через судовий виклик представників цих установ, які мають прибути у встановлений час. У судовому роз'ясненні вказаної норми КПК, на нашу думку, міститься нелогічний висновок. Зокрема, ВСС України вказав, що «правильною слід визнати практику здійснення судового провадження у суді першої інстанції за обов'язкової участі представників служби у справах дітей, уповноваженого підрозділу органів Національної поліції та уповноваженого органу з питань пробації. ... Неприбуття в судове засідання представників цих органів, належним чином повідомлених про час і місце судового засідання, не перешкоджає його проведенню» [1, п. 11]. Очевидною є суперечність між цими роз'ясненнями. До того ж, у п. 13 цього ж роз'яснення наголошено на зв'язку участі цих учасників кримінального провадження у судовому розгляді із досудовою доповіддю, яку вони формували на стадії підготовчого провадження: «під час опитування суд з'ясовує умови життя та виховання неповнолітнього обвинуваченого, повні та всебічні відомості про його особу, інші характеризуючі дані, ставить запитання щодо наданих суду представником органу пробації (за необхідності – представниками служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції) відомостей, а також довідується, яких заходів, на думку цих осіб, найбільш доцільно вжити з метою перевиховання обвинуваченого».

Варто вказати також на норму ч. 2 ст. 6 Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», яка запроваджує участь представників служб у справах дітей у судових провадженнях, крім випадків, передбачених законом. У чинному КПК відсутні норми, які б передбачали подібні винятки. Отже, вважаємо, суд повинен здійснити виклик відповідних представників уповноваженого органу з питань пробації, служби у справах дітей, підрозділу органів Національної поліції, які брали участь у підготовці досудової доповіді та забезпечити їх опитування сторонами та самим судом для встановлення фахової об'єктивної характеристики неповнолітнього, врахування його інтересів при вирішенні кримінального провадження.

У цьому дослідженні вже йшлося про обов'язкове залучення законного представника для захисту та допомоги неповнолітньому, щодо якого здійснюється кримінальне провадження. Тому є підстави для критичної оцінки ст. 488 КПК, згідно із якою «законні представники викликаються в судове засідання. Їхнє неприбуття не зупиняє судового провадження, крім випадків, коли суд визнає необхідною їх участь». Тобто, участь законного представника під час судового розгляду кримінального провадження вже не розглядається як імперативна, з чим не можна погодитися. Відповідно до ст. 40 Конвенції ООН про права дитини, п. 15.2 Пекінських правил, п. 54 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини державам-учасницям рекомендовано закріплювати у національному праві максимально можливу участь батьків чи інших законних представників в провадженнях проти дитини. Обов'язкова участь захисника не може (та й не

повинна) замінити участі законного представника неповнолітнього. Безпосередня участь законного представника посилює становище сторони захисту, допомагає суду з'ясувати обставини провадження, врахувати інтереси дитини та її сім'ї. Забезпечення такої участі свідчитиме про гуманне ставлення держави до власних громадян. Тому більш коректним вважаємо позицію судової практики, згідно із якою участь законного представника неповнолітнього у судовому провадженні необхідна у всіх випадках. У разі наявності підстав для усунення певного законного представника від участі у провадженні має бути залучений інший [19, п. 15].

Наступним учасником судового провадження може бути вихователь неповнолітнього, залучення якого ґрунтується на нормах КК та КПК України. Відповідно до ч. 4 ст. 105 КК разом із призначенням примусового заходу виховного характеру суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом. У п. 11 ч. 1 ст. 368 КПК зазначено, що при ухваленні судом вироку може вирішуватися питання призначення неповнолітньому громадського вихователя. Судовій системі було роз'яснено, що суд може в передбаченому законом порядку призначити неповнолітньому вихователя з урахуванням позитивних даних про певну особу та її здатності благодійно впливати на поведінку неповнолітнього. Ця особа має підтвердити у судовому засіданні свою згоду бути вихователем [19, п. 4]. Отже, суд може викликати потенційного вихователя у обидва види кримінальних проваджень щодо неповнолітніх.

Згідно із відверто застарілим Положенням про громадських вихователів неповнолітніх, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР № 284-VII від 26 серпня 1967 р., такий вихователь призначається, коли це буде визнано за необхідне, для запобігання бездоглядності, правопорушенням, виправлення і перевиховання неповнолітнього. Громадськими вихователями можуть бути найбільш активні громадяни, які за своїми діловими і моральними якостями здатні виконувати покладені на них обов'язки, мають необхідну загальноосвітню підготовку, життєвий досвід або досвід роботи з дітьми, за умови їх згоди взяти на себе виховні обов'язки [24]. Як видається саме для оновлення правового регулювання здійснення виховного впливу на неповнолітніх правопорушників було запроваджено посаду судового вихователя згідно із відповідним Положенням, затвердженим наказом Верховного Суду України, МЮ України та МОН України № 478/63/7/5 від 15 листопада 1995 р. Основними завданнями інституту судових вихователів є: участь у виконанні судових рішень, що прийняті по судових справах, зазначених у ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», усунення причин і умов, які сприяли скоєнню протиправних дій, профілактика правопорушень; виховання належної правової культури, виховання неповнолітніх, які скоїли правопорушення, шляхом формування свідомого ставлення неповнолітніх до Закону, надання батькам (усиновителям), або опікунам (піклувальникам) допомоги у вихованні їх неповнолітніх дітей. Судові вихователі є працівниками суду, які мають вищу юридичну або педагогічну чи психологічну освіту і досвід роботи з неповнолітніми [25].

На нашу думку, із обох варіантів залучення вихователя переваги має другий, адже це більш сучасний, узгоджений із чинним законодавством та, щонайбільш суттєво, фаховий підхід щодо виховного впливу на дитину–правопорушника. Разом із цим, у вище наведеній ст. 368 КПК передбачено громадського вихователя, тому вважаємо, що у цій нормі слід використати прикметник «судовий».

Значний позитивний внесок у кримінальне провадження щодо неповнолітнього може відіграти інформування та залучення медіаторів як фахових посередників, які допомагають сторонам досягти примирення. У провадженнях щодо неповнолітніх має активно реалізуватися концепція відновного правосуддя, «основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином, реалізація якої дає змогу досягти найкращого співвідношення врахування інтересів потерпілого та відповідальності правопорушника. Так, відповідно до п. 10 Зауважень загального порядку №10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі юстиції щодо дітей» прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників. На цьому наголошується й в п.23.2 рекомендації CM/Rec(2008)11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи» [1, п. 17]. Тому додатковим виховним чинником при вирішенні судами зазначених питань має бути залучення до цього громадських організацій та осіб, які займаються примиренням потерпілих із неповнолітніми, котрі вчинили злочин чи суспільно небезпечне діяння [19, п. 4].

Висновки. У статті розглянуто міжнародні та національні правові норми щодо учасників

кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. З'ясовано законодавчі вимоги щодо посадових осіб, які керують провадженням, процесуальну функцію законних представників та спеціальних допоміжних учасників кримінального провадження щодо дитини.

Запропоновано поширити вимогу спеціалізації на провадженнях щодо неповнолітніх для слідчого судді, прокурора, захисника, як це зроблено законодавцем для слідчих та суддів.

Після досягнення підозрюваним, обвинуваченим повноліття законний представник продовжує брати участь у кримінальному провадженні. Висловлено пропозицію передбачити у КПК України необхідність з'ясування думки неповнолітнього у разі підстав для заміни його законного представника, залучення педагога чи психолога.

Вважаємо доцільним запровадити обов'язкову участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря у всіх слідчих розшукових та судових діях за участі неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у інтересах захисту їх прав.

В інтересах найкращого вирішення кримінального провадження щодо неповнолітнього запропоновано запровадити складання досудової доповіді також у провадженні про примусові заходи виховного характеру. Складання доповіді запропоновано передбачити на стадії досудового розслідування.

Суд повинен здійснити виклик відповідних представників уповноваженого органу з питань пробації, служби у справах дітей, підрозділу органів Національної поліції, які брали участь у підготовці досудової доповіді та забезпечити їх опитування сторонами та самим судом.

Висловлено критичну оцінку щодо норм чинного КПК, які не виключають проведення судового провадження щодо неповнолітніх за відсутності їх законних представників.

Підтримано заміну громадських вихователів судовими та практику залучення у провадження щодо неповнолітніх осіб, які фахово сприяють примиренню сторін (медіаторів).

Джерела та література

1. Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 16.01.2017 р. №223-66/0/4-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017.
2. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
3. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес: навчальний посібник / Л.М. Лобойко, О.А. Банчук. – К.: Ваіте, 2014. – 280 с.
4. Їх перелік визначений у п. 1 ст. 3 КПК України.
5. Ситнік Д. Р. Щодо проблемних питань залучення законного представника неповнолітнього / Д. Р. Ситнік // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (м. Харків, 26 жовт. 2018 р.) / редкол.: М. В. Членов (голов. ред.), Л. М. Леженіна (заст. голов. ред.). – Харків: Право, 2018. – Вип. 10 (ювіл.). – С. 173-175.
6. Кавецька В. С. Допит неповнолітнього в стадії судового розгляду за участі педагога, психолога, захисника та законного представника / В. С. Кавецька // Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування: колективна монографія / За заг. ред. Ю. П. Аленіна, відпов. за вип. І. В. Гловюк. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – С.936-957.
7. Шило О. Г., Давиденко С. В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: окремі проблеми правозастосування / О. Г. Шило, С. В. Давиденко // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (м. Харків, 26 жовт. 2018 р.) / редкол.: М. В. Членов (голов. ред.), Л. М. Леженіна (заст. голов. ред.), О. В. Косьмін. – Харків: Право, 2018. – Вип. 10 (ювіл.). – С. 208-212.
8. Лукашкіна Т. В., Гурієва Л. М. Деякі проблемні питання законодавчого регулювання кримінального провадження стосовно неповнолітніх (у світлі дії принципу правової визначеності) // Т. В. Лукашкіна., Л. М. Гуртієва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2019. – № 37 – С. 134-138.
9. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
11. Особливості досудового розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: методичні рекомендації (колектив авторів, за заг. ред. О. В. Сліпченка). – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2014. – 35 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/odrkpsn.pdf>.
12. Мультимедійний навчальний посібник «Кримінальний процес» / Кафедра кримінального процесу НАВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lectons/lecture17_5.html.
13. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. – К.: ФОП Клименко, 2015. – 114 с.
14. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии. Учебное пособие / Э. Б. Мельникова. – М.: Дело, 2000. – 272 с.
15. Бойко В. П. Актуальні проблеми статусу особи в кримінальному судочинстві України [Текст]: навч. посіб. / В. П. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 326 с.
16. Першопочатково у судовій системі України було розроблено Інструкцію про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх та форму відповідного звіту, що поширювалися як додатки до Листа ВССУ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.
17. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.
18. Крикунов О. Гарантії прав неповнолітньої особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження / О. Крикунов // Проблеми правового регулювання статусу неповнолітньої особи у кримінально-правовій сфері: збірник матеріалів круглого столу, 13 травня 2019 р., м. Луцьк / уклад. Ю. О. Фідря, З. В. Журавська. – Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки, 2019. – С. 34-38.
19. Постанова Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15.05.2006 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.
20. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
21. Максудов Р., Фляймер М. Ювенальная юстиция: направления развития в мире и замысел создания в России / Р. Максудов, М. Фляймер // Кентавр. – 2000. – № 23. – С. 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://circleplus.ru/circle/kentavr/n/23/023FLM1/print5>
22. Ортинська Н. Щодо національної моделі ювенальної юстиції / Н. Ортинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13157/20.pdf>.
23. Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / Колектив авторів, за заг. ред. В. В. Щепоткіної, Т. І. Слуцької. – К.: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ; Національна школа суддів України; Проект «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», 2017. – 238 с. 77
24. Положення про громадських вихователів неповнолітніх, затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1967 р. № 284-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-07>.
25. Положення про судових вихователів, затверджене наказом Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15.11.1995 р. № 478/63/7/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0113-96>.

Крикунов А. Особенности субъектного состава уголовного производства в отношении несовершеннолетних. В статье рассмотрены международные и национальные правовые нормы в части регулирования участников уголовного производства в отношении несовершеннолетних. Выявлены законодательные требования в отношении должностных лиц, которые управляют уголовным производством, процессуальную функцию законных представителей и специальных вспомогательных участников уголовного производства в отношении ребенка. По результатам исследования предложено предусмотреть требование специальной подготовке для следственного судьи, прокурора, защитника, осуществляющих уголовно-процессуальную деятельность относительно несовершеннолетнего. Высказано предложение предусмотреть в УПК Украины

необходимость выяснения мнения несовершеннолетнего в случае оснований для замены его законного представителя, при привлечении педагога или психолога. В интересах лучшего решения уголовного производства в отношении несовершеннолетнего предложено ввести составления досудебного доклада также в уголовное производство о применении принудительных мер воспитательного характера. Целесообразно ввести обязательное участие законного представителя, педагога или психолога, а в случае необходимости – врача во всех следственных розыскных и судебных действиях с участием несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в интересах защиты их прав. Суд должен привлекать соответствующих представителей уполномоченного органа по вопросам пробации, службы по делам детей, подразделения органов Национальной полиции, участвовавших в подготовке досудебного доклада и обеспечить возможность их допроса сторонами и самим судом. Высказана критическая оценка относительно норм действующего УПК, которые не исключают проведения судебного производства в отношении несовершеннолетних при отсутствии их законных представителей. Поддержана практика привлечения медиаторов в уголовное производство в отношении несовершеннолетних лиц.

Ключевые слова: несовершеннолетний подозреваемый, лицо, к которому могут быть применены принудительные меры воспитательного характера, ювенальная юстиция, законный представитель, защитник, педагог, психолог, уголовное производство.

Krykunov A. Specifics of the Subjective Composition of Juvenile Criminal Proceedings. The article elucidates international and national legal norms regarding participants in the criminal proceedings against minors. The emphasis is laid on the legal requirements to the officials in charge of the proceedings, the procedural responsibilities of the legitimate participants of the trial and norms concerning special ancillary participants in criminal proceedings against children. The study argues the urgency of introducing a new norm concerning specialized training for investigating judge, prosecutor, defense attorney, who execute criminal proceedings against a minor. The article considers a proposal to introduce a civil plaintiff notification procedure about filing a civil suit, and a proposal to supplement the Criminal Procedural Code of Ukraine with the requirement of ascertaining a minor's opinion in case of the replacement of his legal representative, or in the case of involvement of a social pedagogue, or psychologist. To ensure the adoption of the best possible resolution in the criminal proceedings against a minor, it is proposed to introduce the preparation of a pre-trial report also in the procedures regarding compulsory correctional measures. It is advisable to introduce the obligatory participation of a legal representative, educator or psychologist, and if necessary – a doctor in all investigative and judicial actions with the participation of juvenile suspects and accused for defending their rights. The court must ensure the relevant representatives of the probation authority, the children's service, the unit of the National Police, who participated in the preparation of the pre-trial report and ensure their questioning by the parties and the court. In article it was given a critical assessment of the norms of the current CPC, which do not preclude the conduct of legal proceedings against minors in the absence of their legal representatives. Also it was supported the practice of involving mediators in proceedings against minors.

Key words: juvenile suspect, person to whom compulsory correctional measures may be applied, juvenile justice, legal representative, advocate, pedagogue, psychologist, criminal proceedings.

Права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, у кримінальному провадженні

У статті досліджуються дискусійні проблеми, що стосуються правового статусу третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Піддана критиці ст. 64-2 КПК України і вказані текстові недоліки в ній. Запропоновано авторську редакцію ч. 2 ст. 64-2 КПК України. Обґрунтовано висновок, що не всі з наведених прав третьої особи, щодо майна якого вирішується питання про арешт, можна віднести до тих прав, які безпосередньо стосуються арешту майна. Деякі права пропонується уточнити. Зроблено висновок, що в кримінальному процесуальному законі потрібно навести вичерпний перелік прав третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт слідчим суддею, а також при проведенні подальшого досудового розслідування і судового розгляду. Внесення в КПК України запропонованих автором змін дозволить значно вдосконалити положення кримінального процесуального законодавства в частині статусу третьої особи, щодо майна якого вирішується питання про арешт. Автор поділяє висловлену у науці кримінального процесу думку, що юридично недосконалим є положення ч. 3 ст. 64-2 КПК, згідно з яким третя особа має права, передбачені чинним КПК для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються арешту майна. Наділення третьої особи такими правами є не виправданим з огляду на наступне. По-перше, підозрюваний чи обвинувачений має право відмовитись від надання будь-яких свідчень. По-друге, виникають ситуації, за яких особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні, тобто свідок, є також і третьою особою, а за КПК користується правами підозрюваного, обвинуваченого. По-третє, у КПК не врегульований порядок допиту цієї особи.

Ключові слова: третя особа, арешт майна, накладення арешту, спеціальна конфіскація, процесуальні права, представник третьої особи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Законом України від 18 лютого 2016 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) доповнено ст. 64-2 «Третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт» [1].

Також внесені зміни до ст. 170 КПК. У ч. 4 цієї статті зазначено, що арешт накладається на майно третьої особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно підлягатиме спеціальній конфіскації у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України (далі – КК). Арешт накладається на майно третьої особи, якщо вона набула його безоплатно або за вищу або нижчу ринкової вартості і знала чи повинна була знати, що таке майно відповідає будь-якій із ознак, зазначених у п. п. 1-4 ч. 1 ст. 96-2 КК, а саме, що гроші, цінності та інше майно: одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, - переходять у власність держави; були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Деякі проблемні аспекти накладення арешту на майно третьої особи у кримінальному провадженні досліджували О. В. Верхогляд-Герасименко,

І. В. Гловюк, Я. В. Замкова, Н. С. Кравченко, Т. В. Корчева, М. В. Лепей, О. І. Марочкін, М. І. Соф'їн та інші науковці.

Метою статті є розгляд питання про процесуальні права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих результатів дослідження. У ч. 3 ст. 64-2 КПК зазначено: третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має права, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосується арешту майна. Коли саме виникають її права, визначає ч.2 цієї статті.

Редакцію даної норми необхідно уточнити, оскільки вона має текстовий недолік: «Третьою особою, щодо майна якої вирішується питання про арешт, виникають з моменту звернення прокурора до суду із клопотанням про арешт майна». Очевидно, законодавець прагнув визначити, що саме з такого моменту виникають права цього учасника кримінального провадження.

З буквального тлумачення ч. 2 ст. 64-2 КПК можна дійти висновку, що права третьої особи виникають тоді, коли прокурор звертається до суду з клопотанням про арешт майна. Разом з тим рішення про застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження приймається й під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, та клопотанням прокурора.

Тому, на нашу думку, доцільно змінити текст ч. 2 ст. 64-2 КПК. Цю норму слід викласти у такій редакції: «Під час досудового розслідування права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, виникають з моменту, коли з клопотанням про арешт майна до слідчого судді звернувся прокурор, слідчий, за погодженням з прокурором. Під час судового розгляду права цієї особи виникають з моменту, коли з клопотанням про арешт майна до суду звертається прокурор».

Зі змісту ч. 3 ст. 64-2 КПК випливає запитання, які саме процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого в частині, що стосується арешту майна, належать третій особі при проведенні досудового розслідування та судового розгляду.

М. І. Соф'їн відмічає, що під час досудового розслідування третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має такі права в частині, що стосуються арешту майна: 1) бути чітко і своєчасно повідомлена про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення; 2) мати представника; 3) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; 4) брати участь у проведенні процесуальної дії – арешту майна; 5) під час проведення процесуальної дії ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 6) застосовувати з додержанням вимог КПК технічні засоби. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосується інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала); 7) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; 8) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК; 9) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися; 10) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

Під час судового розгляду третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має право в частині, що стосуються арешту майна: 1) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; 2) збирати і подавати суду докази; 3) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 4) виступати в судових дебатах; 5) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; 6) оскаржувати в установленому КПК порядку судові рішення та

ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення [2, с. 55-56].

Уявляється, що не усі із наведених прав третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, можна віднести до тих прав, які безпосередньо стосуються арешту майна. Деякі права слід уточнити. Наприклад, зазначено, що така особа має право брати участь у проведенні процесуальної дії – арешту майна. Разом з тим зі змісту ч. 2 ст. 172 КПК випливає, що клопотання прокурора, слідчого, погодженого з прокурором, про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення третьої особи, якщо це є необхідним з метою забезпечення арешту майна. Ця особа може не повідомлятися про розгляд такого клопотання, якщо наявна обґрунтована підозра вважати, що в разі повідомлення про наміри накладти арешт на майно воно може бути сховане, знищене, пошкоджене, відчужене. Тому, більш правильно вести мову про право третьої особи брати участь у розгляді клопотання про арешт тимчасово вилученого майна.

У наведеному переліку прав третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, не йдеться про деякі її права. Так, наприклад, у ч. 1 ст. 174 КПК зазначено, що підозрюваний, який не був присутній при розгляді питання про арешт майна, має право заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково. Підозрюваний також може подати на розгляд слідчого судді клопотання про скасування арешту майна, якщо вважає, що у застосуванні цього заходу забезпечення кримінального провадження відпала потреба або арешт накладено необґрунтовано. Оскільки третя особа під час досудового розслідування має права підозрюваного, то ця особа також вправі у порядку ст. 174 КПК заявляти клопотання про скасування арешту майна.

О. В. Верхогляд-Герасименко та О. І. Марочкін зазначають, що до прав особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, слід віднести такі: «1) знати, у зв'язку із вчиненням якого кримінального правопорушення накладається арешт на майно; 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримувати їх роз'яснення; 3) на представника; 4) давати пояснення, показання з приводу арешту майна (без попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань і за дачу завідомо неправдивих показань; 5) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази; звертатися до слідчого судді, суду із клопотанням про проведення експертизи; 6) бути повідомленим про дату, час та місце проведення процесуальної дії із залученням майна, на яке накладено арешт; 7) брати участь у проведенні процесуальних дій і залучати представника для проведення окремої процесуальної дії; 8) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 9) застосовувати з додержанням вимог цього Кодексу технічні засоби під час проведення процесуальних дій, у яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосується інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала); 10) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 11) бути письмово повідомленим про обмеження конституційних прав під час проведення НСРД; 12) заявляти відводи; 13) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК, бути повідомленим про закінчення досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК; 14) отримувати копію клопотання про арешт майна, а також документів, якими обґрунтовуються доводи клопотання не пізніше як за три години до початку його розгляду; 15) бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються арешту майна та отримувати їх копії у випадках та в порядку, встановленому цим Кодексом; 16) одержувати письмові повідомлення; 17) оскаржувати прокурору вищого рівня недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування; 18) бути повідомленим про продовження строку досудового розслідування та про його зупинення, відновлення; 19) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому цим Кодексом; 20) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом; 21) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє, та за необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави; 22) брати участь під час розгляду клопотання про арешт майна у допиті свідків або вимагати їхнього допиту; 23) брати участь у судовому розгляді (в т. ч. під час

підготовчого судового засідання) та бути повідомленим про його зупинення; 24) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню та порядку їх дослідження, брати участь в їх дослідженні; 25) ставити питання обвинуваченому, потерпілому, свідку, експерту в частині, що стосується арешту майна; 26) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 27) виступати в судових дебатах; 28) бути присутнім під час проголошення судового рішення та його роз'яснення головуючим; 29) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати на них свої зауваження; 30) оскаржувати в апеляційному порядку ухвалу слідчого судді, суду про арешт майна; 31) звертатися із клопотаннями до слідчого судді, суду про передачу Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, речових доказів з метою зазначеною у абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК; 32) заявляти клопотання про скасування арешту майна повністю або частково; 33) оскаржувати в апеляційному та касаційному порядку судові рішення в частині, що стосується арешту майна, та брати участь у їх розгляді; 34) на відшкодування процесуальних витрат» [3, с. 145-147].

Вважаємо, що деякі із наведених прав третьої особи, не є такими, які стосуються арешту майна. Окремі із цих прав повторюються. Так, наприклад, у п. 19 йдеться про право цієї особи оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК. Відповідно до цього Кодексу, судові рішення про арешт майна може оскаржуватись в апеляційному порядку. Тому, не слід вказувати у п. п. 30, 33 про право третьої особи оскаржувати в апеляційному порядку: ухвалу слідчого судді, суду про арешт майна; судові рішення в частині, що стосується арешту майна.

Нами поділяється висловлена у науці кримінального процесу думка, що юридично недосконалим є положення ч. 3 ст. 64-2 КПК, згідно з яким третя особа має права, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються арешту майна. Наділення третьої особи такими правами є не виправданим з огляду на наступне. По-перше, підозрюваний чи обвинувачений має право відмовитись від надання будь-яких свідчень. По-друге, виникають ситуації, за яких особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні, тобто свідок, є також і третьою особою, а за КПК користується правами підозрюваного, обвинуваченого. По-третє, у цьому Кодексі не врегульований порядок допиту цієї особи. За таких умов, у випадку наявності у третьої особи прав, передбачених законом для підозрюваного, обвинуваченого, і одночасно необхідності допиту як свідка, таку особу слідчий, прокурор не вправі під час допиту попереджати про кримінальну відповідальність за ст.ст.384, 385 КК (Завідомо неправдиве показання та відмова від давання показань). Крім цього, особа має право відмовитись від давання свідчень з приводу походження такого майна [4].

Як уявляється, доцільно виключити з ч. 3 ст. 64-2 КПК положення: третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має права, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого в частині, що стосуються арешту майна. У даній нормі потрібно навести вичерпний перелік прав цього учасника кримінального провадження як під час розгляду слідчим суддею клопотання прокурора, слідчого, погодженого з прокурором, про арешт майна, так і при проведенні подальшого досудового розслідування та судового провадження.

Слід погодитися з висловленою у юридичній літературі пропозицією зобов'язати слідчого вручати третій особі, щодо майна якої вирішується питання про арешт, пам'ятку про її процесуальні права [5, с. 5]. Вона має вручатися «одночасно з наданням копії клопотання про арешт майна або копії ухвали слідчого судді, суду про арешт майна у випадку, передбаченому ч. 2 ст. 172 КПК» [3, с. 147].

Розглядаючи питання про права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, необхідно звернути увагу на редакцію ч. 7 ст. 173 КПК. У цій нормі передбачено, що третя особа має право на захисника. У науці кримінального процесу вірно відмічається, що це положення суперечить ст. 64-2 КПК, «яка закріплює представництво третіх осіб, але не у формі захисту» [6, с. 281; 7, с. 44]; п. п. 25, 26 ч. 1 ст. 3 КПК, які визначають, що представник та захисник – це різні учасники кримінального і судового провадження; ч. 1 ст. 45 КПК, яка визначає, що захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); ч. 4 ст. 20 КПК, у якій зазначено, що участь у

кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого, представника третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт [8, с. 225-226].

Висновки. Отже, у даній статті ми розглянули лише окремі дискусійні проблеми, що стосуються правового статусу третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Внесення до КПК України запропонованих, або підтриманих та обґрунтованих нами, змін дозволить значно удосконалити положення кримінально-процесуального законодавства щодо процесуальних прав третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Джерела та література

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації: Закон України від 18 лютого 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 11. – Ст. 127.
2. Чернявський С. С. Відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням: метод. рек. / С. С. Чернявський, А. А. Вознюк, Д. О. Алексеева-Процюк та ін. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 122 с.
3. Верховляд-Герасименко О. В., Марочкін О. І. Процесуальний статус третіх осіб, щодо майна яких вирішується питання про арешт, у кримінальному провадженні: теоретико-правовий аспект / О. В. Верховляд-Герасименко, О. І. Марочкін // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2018. – Вип. 3. – Т. 2. – С. 142-150.
4. Татаров О. Загрози при накладенні арешту на майно третіх осіб / О. Татаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://blog.liga.net/user/otatarov/article/21968.aspx>.
5. Соф'їн М. І. Процесуальна діяльність слідчого щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / М. І. Соф'їн. – Київ, 2017. – 20 с.
6. Гловюк І. В. Арешт майна у кримінальному провадженні: резерви удосконалення. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.): У 2 т. – Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. – Одеса: Юридична література, 2016. – С. 280-282.
7. Гловюк І. В. Третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, як учасник кримінального провадження: проблемні питання / І. В. Гловюк // Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матеріали Міжнар. науково-практич. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.). – Івано-Франківськ: РВВ Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького, 2016. – С. 45-46.
8. Корчева Т. В. Деякі питання визначення особливостей процесуального статусу особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, а також її представника в кримінальному провадженні / Т. В. Корчева // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 4. – С. 224-227.

Смалюк Т. Права третього лица, в отношении имущества которого решается вопрос об аресте, в уголовном производстве. В статье исследуются дискуссионные проблемы, касающиеся правового статуса третьего лица, в отношении имущества которого решается вопрос об аресте. Подвергнута критике ст. 64-2 УПК Украины и указаны текстовые недостатки в ней. Предложена авторская редакция ч. 2 ст. 64-2 УПК Украины. Обосновывается, что не все из приведенных прав третьего лица, в отношении имущества которого решается вопрос об аресте, можно отнести к тем правам, которые непосредственно касаются ареста имущества. Некоторые права предлагается уточнить. Сделан вывод, что в уголовном процессуальном законе нужно привести исчерпывающий перечень прав третьего лица, в отношении имущества которого решается вопрос об аресте следственным судьей, а также при проведении дальнейшего досудебного расследования и судебного разбирательства. Внесение в УПК Украины предложенных автором изменений позволит значительно усовершенствовать положения уголовно-процессуального законодательства в части статуса третьего лица, в отношении имущества которого решается вопрос об аресте. Автор разделяет высказанную в науке уголовного процесса мнение, что юридически несовершенно является положение ч. 3 ст. 64-2

УПК, согласно которому третье лицо имеет права, предусмотренные действующим УПК для подозреваемого, обвиняемого, в части, касающейся ареста имущества. Наделение третьего лица такими правами является неоправданным ввиду следующего. Во-первых, подозреваемый или обвиняемый имеет право отказаться от предоставления каких-либо показаний. Во-вторых, возникают ситуации, при которых лицо, которому известны или могут быть известны обстоятельства, подлежащие установлению при расследовании, то есть свидетель, является также и третьим лицом, но по УПК пользуется правами подозреваемого, обвиняемого. В-третьих, в УПК не урегулирован порядок допроса этого лица.

Ключевые слова: третье лицо, арест имущества, права, наложение ареста, специальная конфискация, процессуальные права, представитель третьего лица.

Smaliuk T. Rights of a Third Party Whose Property is under the Decision of Arrest in Criminal Proceedings. The article interprets the controversial issues concerning the legal status of a third person on whose property the question of arrest is being considered. The author criticizes Article 64-2 of the Criminal Procedural code of Ukraine and indicates to its textual shortcomings, and suggests his own author's editing of Part 2 of Article 64-2 of the Criminal Procedural code of Ukraine. The study argues that not all of the rights of a third party whose property is under the decision of confiscation can be attributed to those rights that directly relate to the seizure of property. Some rights are to be specified. The author concludes that the criminal procedural law should provide an exhaustive list of the rights of a third party, on whose property the question of arrest is being considered by an investigating judge, and further in the pre-trial investigation and litigation. The introduction of amendments to the Criminal Procedural code, proposed by the author, will significantly improve the provisions of criminal procedural legislation on the procedural rights of a third party, on whose property the question of arrest is being considered. We share the opinion expressed in the science of criminal procedure that the provisions of Part 3 of Art. 64-2 of the Criminal Procedural code is legally incomplete. According to a Part 3 of Art. 64-2 of the Criminal Procedural code the third party has the rights provided by the current Criminal Procedural code for the suspect, accused, in the part relating to the seizure of property. Giving such rights to a third party is unjustified in view of the following. Firstly, the suspect or accused has the right to refuse from giving any evidence. Secondly, there are situations in which a person who knows or may know the circumstances to be established during the investigation, the witness, is also a third party, and under the Criminal Procedural code uses the rights of the suspect, accused. Thirdly, the Criminal Procedural code does not regulate the procedure for interrogating this person.

Key words: third party, seizure of property, rights, arrest, special confiscation, procedural rights, third party representative.

УДК 347.96

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/21>

Б. Чупринський

Професійна культура як фактор професійної діяльності юриста

У статті досліджено процес формування професійної культури майбутніх юристів. Охарактеризовано види людської діяльності. Визначено основні компоненти структури професійної діяльності юриста. Піддано аналізу поняття «комунікативна компетенція юриста», її значення в професійній діяльності. Професійну діяльність можна визначити як специфічну людську форму цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що обумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, яка спрямована на реалізацію цих потреб, зміст якої складає доцільна його зміна і перетворення. Юридична діяльність базується на міцних теоретичних юридичних знаннях, практичних навиках, котрі становлять основу професійної діяльності. Зроблено висновок про те, що професійна культура фундаментально впливає на професійну діяльність юриста, пов'язується з безперервним процесом його виховання, освіти, обумовлена специфікою його юридичної діяльності. Професійна культура тісно пов'язана з культурою особистості, яку характеризує, перш за все, праця, діяльність, виконання службових обов'язків і особливо їх характер, оскільки тільки працею, власними

якостями людина перетворює світ і реалізує свої сили і здібності. Успішна професійна діяльність юристів вимагає наявності у них певних умінь, які формуються під впливом навчання, праці, інших обставин життя. Система підготовки майбутніх юристів у вищих навчальних закладах має бути спрямована на теоретико-практичні аспекти майбутньої професійної діяльності, що буде запорукою якісного виконання ними службових обов'язків.

Ключові слова: діяльність; навчальна діяльність; професійна діяльність; юридична діяльність; професійна культура; професійна компетенція; комунікативна компетенція; комунікативні вміння.

Постановка наукової проблеми та її значення. Правова культура – одна із частин загальної культури народу, базується на її початках, є реальним показником рівня її розвитку, менталітету народу. Формування правової культури це історичний процес тісно взаємопов'язаний з розвитком інших видів культур – політичною, моральною, естетичною. Формування високої правової культури – це комплексна проблема. Їх об'єднує спільність завдання – створення морально-правового клімату в суспільстві, який гарантує реальну свободу поведінки особи і з'єднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечує її права, соціальну захищеність, пошану її гідності, тобто ставить людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів. Правова культура є фундаментом професійної культури юриста.

Формування професійної культури юриста відбувається поетапно і пов'язується з неперервним процесом його виховання, освіти, та специфікою його юридичної діяльності. Існуюча досі система підготовки у вузах великою мірою спрямована на теоретичне осмислення переважно компонентів професійної діяльності (передметів навчального циклу), а не на професію загалом з її варіативними, неповторними нюансами. Процес формування особистості професіонала і період навчання у вузах обумовлюється, з одного боку, синтезом здібностей, активності та спрямованості особистості, з іншого – вимогами діяльності, що детерміновані особливостями її змісту, засобами та умовами організації. Таким чином, проблема формування професійної культури майбутніх юристів вимагає розгляду низки супутніх понять, як-от: діяльність, види професійної діяльності, готовність студентів до професійної діяльності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема діяльності була предметом дослідження багатьох учених, зокрема, Л. І. Анцифірова, А. Г. Бала., М. В. Деміна, М. С. Кагана, О. М. Леонтєва, С. Л. Рубінштейна, С. С. Сливки та ін.

Навчальна діяльність у вищій школі на психологічному і педагогічному рівнях розглядалася О. М. Алексюком, Б. Г. Ананьєвим, С. І. Архангельським, В. П. Безпалько, Т. В. Габай, М. І. Дьяченко, В. І. Загвязинським, І. І. Льясовим, Л. А. Кандибович та ін., як специфічна діяльність, головною особливістю якої є професійна направленість, тобто, набуття досвіду вирішення навчально-пізнавальних завдань, пов'язаних з формуванням професійної майстерності.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті вважаємо розкриття процесу формування, змісту та проявів професійної культури юристів.

Відтак, завданнями цього дослідження є наступне: 1) дослідити професійну культуру, її фундаментальний вплив на успішну професійну діяльність юристів; 2) вказати на важливість системи підготовки майбутніх юристів у вузах, яка вимагає наявності в них певних умінь, які формуються під впливом навчання, праці, інших обставин життя.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Професійна культура тісно пов'язана із культурою особи, яку характеризує, перш за все, праця, діяльність, виконання службових обов'язків і особливо їх ступінь, оскільки тільки працею, її якістю людина перетворює світ і опредмечує свої сили та здібності. Крім того, культура особи – це філософська категорія, що відображає рівень соціалізації людини, її придатність для того чи іншого виду професійної діяльності.

Юридична діяльність базується на міцних теоретичних юридичних знаннях, практичних навиках, котрі становлять основу професійної діяльності. Так, М. С. Каган під діяльністю розуміє «спосіб існування людини, а людину розглядає як «діяльну істоту». До структури діяльності автор відносить такі її складові: матеріально-практичні, інтелектуальні, духовні операції; зовнішні і внутрішні процеси; «діяльністю є робота думки такою ж мірою, як і діяльність руки, процес пізнання такою ж мірою, як людська поведінка» [4, с. 55].

О. М. Леонтєв розглядає діяльність як «систему, що входить до системи відношень суспільства, поза цими відношеннями людська діяльність зовсім не існує» [8, с. 82]. Діяльність кожної людини, зауважує автор, залежить від її місця в суспільстві, від умов, що випадають на її

долю, від того, як вона складається в неповторних індивідуальних обставинах. Основною характеристикою діяльності є її предметність. Залежно від предмета діяльності розрізняють і різні види діяльності, її спрямованість.

Отже, діяльність – найвищою мірою динамічна система, у ній постійно відбуваються трансформації: акт діяльності втрачає мотив і перетворюється на дію, що реалізує інше ставлення до світу, іншу діяльність; навпаки, дія може набути самостійної спонукальної сили і стати актом діяльності; дія може трансформуватися в операцію, почати реалізувати певні цілі. Різні діяльності можна класифікувати за різними ознаками. Головною з них є якісна своєрідність діяльності, за цією ознакою можна виділити трудову, ігрову, пізнавальну діяльності (і дії) як види діяльності. Іншим критерієм є зовнішній, матеріальний, або ж внутрішній, теоретичний характер діяльності або дії – це різні форми діяльності. Зовнішні і внутрішні форми діяльності взаємозалежні і переходять одна в одну в процесах інтеріоризації і екстеріоризації. При цьому дія одного виду або типу може входити як утворюючий елемент у діяльність іншого типу або виду: теоретична дія може входити до складу практичної, наприклад трудової діяльності, трудова дія – до складу ігрової діяльності і т. ін. [10].

Навчання виступає як вид діяльності, метою якого є набуття людиною знань, умінь та навичок. Метою та предметом навчальної діяльності є саме певні знання та вміння [2, с. 132].

Б. М. Теплов вважає, що у процесі навчання загальні знання, уміння та здібності набувають іншого соціо-особистісного статусу – вони, будучи вихідною базою, переростають у професійну майстерність [12, с. 20]. Таким чином, діяльність людини лежить у самій основі існування суспільства та його розвитку, формування його цінностей. Вона є джерелом життя людини, а також розвитку та формування її як особистості. Основними видами діяльності, які притаманні людині і відповідають загальним потребам, а точніше – видам соціальної людської активності, є спілкування, гра, навчання і праця. Усім цим видам діяльності властивий розвиваючий характер [4, с. 131].

У розмаїтті людських діяльностей особливе місце посідає професійна діяльність. Дефініція «професія» визначається як рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для когось джерелом існування; фах, спеціальність, ремесло, кваліфікація [5, с. 326], вона «потребує певної підготовки і є зазвичай джерелом існування, відображає стійкий розподіл праці за основними напрямками виробництва, службової діяльності» [2, с. 48].

Професійну діяльність, на наш погляд, можна визначити як специфічну людську форму цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що обумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, яка спрямована на реалізацію цих потреб, зміст якої складає доцільна його зміна і перетворення.

Всі види людської діяльності, незважаючи на їх відмінності, мають одну будову. Між окремими видами діяльності існують чітко визначені залежності, знаючи які, можна за одними елементами діяльності будувати інші [12]. Така робота передбачає розвиток передусім базисного обсягу загальних інваріантних дій та операцій, які, у свою чергу, сприяють ефективнішому відпрацюванню навчальних здібностей.

Будь-яка професійна діяльність складається із взаємодії людини-фахівця як суб'єкта цієї діяльності з предметом (об'єктом) праці за допомогою знаряддя, що є найбільш рухливою, активною структурною частиною цієї діяльності, і піддається змінам. Професійна обумовленість багаторазової (повторюваної) взаємодії суб'єкта і об'єкта праці дає можливість виявити закономірні професійні дії, яким відповідають однакові сукупності психічних процесів, станів, умінь і навичок, якостей особистості.

Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, О. В. Запорожець, О. М. Леонт'єв, О. О. Смирнов та ін. у своїх працях визначили основні компоненти психологічної структури професійної діяльності, як-от: мета діяльності; умови, за яких протікає діяльність; особливості і специфіка предмета (об'єкта) і знарядь взаємодії; шляхи і засоби досягнення мети діяльності.

На думку Е. Е. Карпової, саме професія, об'єднує, інтегрує масу людей, визначаючи їхню подібність у поглядах, оцінках, нормах поведінки і діяльності, поглинаючи індивідуальне буття соціальним способом існування. Будучи включеною в систему суспільного виробництва і відповідних їй суспільних відносин, професія утворює в них самостійну структуру, що стає об'єктом цілеспрямованого регулювання з боку суспільства і його державних структур [5, с. 161].

Є. А. Клімов запропонував авторський метод класифікації різних видів професій за предметом і метою праці, за характером дій, знаряддями праці та її умовами [6]. Так, за предметом праці всі професії автор поділяє на біономічні (природа), техномічні (техніка), сигномічні (знаки), артономічні (художні образи) і соціономічні, за О. М. Леонт'євим, (взаємодія людей). Відповідно до цього, Є. А. Клімов визначив п'ять схем професійної діяльності «Людина – Природа», «Людина – Техніка»,

«Людина – Знак», «Людина – Образ», «Людина – Людина».

Професія юриста, за Є. А. Клімовим, належать до професій «Людина – Людина». На його думку, цей тип професії визначається такими якостями: стійким хорошим самопочуттям у ході роботи з людьми, потребою у спілкуванні: здібністю подумки ставити себе на місце іншої людини, здібністю швидко розуміти наміри, настрій, думки інших людей, здібністю швидко орієнтуватися у взаємовідносинах людей, здібністю добре розуміти, тримати подумки знання щодо особистісних якостей багатьох і різних людей і т. п. [6, с. 175]. За Є. А. Клімовим, людині цієї професійної схеми притаманне: вміння керувати, вчити, виховувати, «здійснювати корисні дії обслуговування різних потреб людей»; вміння слухати і вислуховувати; широкий кругозір; «душезнавська спрямованість розуму, спостережливість до прояву почуттів, розуму і характеру людини, до її поведінки, вміння чи здібність подумки уявляти, моделювати саме її внутрішній світ, а не приписувати їй свій власний чи якийсь інший, знайомий їй з досвіду»; «проектувальний підхід до людини, що заснований на впевненості – «людина завжди може стати кращою»; здібність співпереживання; спостережливість; «глибока і оптимістична переконливість щодо правильності ідей служіння народу загалом; вирішення нестандартних ситуацій; високий ступінь саморегуляції» [6, с. 147].

Водночас Є. А. Клімов дає перелік протипоказань до цього типу професій. З-поміж них: дефекти і невиразність мовлення, «замкненість, зануреність у себе, некоммунікбельність, яскраво виражені фізичні недоліки, неспритність, зайва повільність, байдужість до людей, відсутність ознак безкорисного інтересу до людини – інтересу «просто так» [6, с. 36-40]. На нашу думку, всі професійні протипоказники прямо стосуються всіх видів юридичних, правоохоронних професій.

Ці вимоги суспільної практики та професійної діяльності знаходить своє відображення в Конституції України, постановах Верховної Ради України, рішеннях Міністерства внутрішніх справ. Сферу юридичної діяльності, як вважають М. І. Мельник та М. І. Хавронюк [9] характеризують такі властивості:

По-перше, вся юридична діяльність, відбувається лише відповідно до норм чинного законодавства, тільки у встановленому ним порядку і з дотриманням цілої низки спеціальних процедур. По-друге, юридична діяльність є завжди владною діяльністю, тобто такою, яка здійснюється за допомогою правового впливу і має загальнообов'язковий характер [9, с. 22]. Тобто, юридична діяльність: це вид трудової діяльності в соціокультурній сфері, що обумовлена потребами правового захисту життєдіяльності людини в конкретному мікро- чи макросередовищі.

Сутність і специфіку юридичних спеціальностей досліджувала низка вчених (В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. Л. Васильєв, В. Р. Волков, В. О. Коновалова, Н. М. Конопенко, А. Р. Ратинов та ін.). Загальну характеристику юридичної діяльності дає В. Л. Васильєв [1]. Автор відзначає, що ця діяльність насамперед пов'язана з нормами права, а окремі її види містять означене поняття вже у самій її назві: правозастосувальна, правоохоронна, правозахисна тощо.

Усі юридичні професії характеризуються надзвичайним розмаїттям професійних задач, в основі яких лежать правові норми. Діяльність кожної юридичної спеціальності в тій чи іншій мірі містить такі сторони: організаційну, соціальну, пошукову, реконструктивну, комунікативну, посвідчувальну.

Юридична діяльність цілковито підпорядковується правовому регулюванню, саме це, на думку В. Л. Васильєва, накладає відбиток на особистість кожного юриста. Юрист уже на етапі планування своєї діяльності подумки зіставляє свої майбутні професійні дії з нормами законодавства, що регламентують ці дії. Провідною стороною всіх юридичних діяльностей, за В. Л. Васильєвим, є комунікативна діяльність, що протікає в умовах правового регулювання, що надає особливого відтінку спілкування юриста.

Для більшості юридичних професій характерні: висока емоційна напруженість, що пов'язана здебільшого з негативними емоціями, з необхідністю їх приховувати, а емоційну розрядку відкладати на більш тривалий період часу; здійснення особливих владних повноважень, що надають право і обов'язок застосовувати владу від імені закону, призводить до формування професійно підвищеного почуття відповідальності за наслідок своїх дій; наявність організаційних здібностей – організація власної роботи впродовж дня, тижня, в умовах ненормованого робочого дня. Організація спільної роботи з іншими посадовими особами, правоохоронними органами та іншими сторонами в кримінальному процесі; переборення опору з боку окремих осіб, мікрогруп; творчий процес праці [1, с. 201-202].

В. Л. Васильєв розробив професіограму юриста в якій виділено два поняття, які є близькими, але не збігаються за змістом, – компетенція і компетентність. Ці поняття мають безпосереднє відношення до професійної підготовки. Професійна компетенція (від лат. *competentia* – належність по

праву) – коло питань, вирішення яких входить в обов'язки фахівця. За «Словником української мови», «компетентний» – який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чого-небудь добре обізнаний; тямущий [11, с. 250]. Професійна компетентність відбиває рівень володіння необхідними знаннями та вміннями. У «Словнику іншомовних слів» компетентність – 1) володіння компетенцією, 2) володіння знаннями, які дозволяють судити про щось, а компетенція, у свою чергу, – коло питань, повноважень, в яких дана особа володіє пізнаннями, досвідом. Дослідниця «мінімальної компетенції» В. де Ландшеер визначає компетентність у широкому розумінні як «поглиблене знання або засвоєне вміння» [7, с. 30].

Комунікативну компетенцію вчені визначають як конгломерат знань, мовних і немовних умінь та навичок спілкування, що людина набуває в ході природної соціалізації, навчання і виховання. «Без сумніву, важливу роль при цьому відіграють природні дані і потенціал індивіда» [3, с. 26]. Водночас Є. С. Кузьмін і Ю. М. Ємельянов зауважують, що «гени людини слугують лише модуляторами, а інформацію її мозок бере не з генів, а з оточуючої її культури» [7, с. 8]. За словами Н. В. Кузьміної, комунікативна компетенція передбачає «здібність до продуктивного спілкування в обмежених і продиктованих умовах», що накладаються службовим обов'язком [3, с. 89]. Відтак, одним із головних критеріїв оцінки продуктивності комунікативної компетенції, за Н. В. Кузьміною, є здібність фахівця таким чином будувати свої взаємовідносини в ході спілкування із співрозмовником, щоб викликати в нього довіру до себе. Ф. К. Думко стверджує, комунікативна компетенція юриста – це насамперед вміння спілкуватися з різними верствами населення. Саме у спілкуванні реалізуються соціальні, соціально-психологічні і соціально-педагогічні залежності людей і їхні різноманітні суспільні та міжособистісні відносини. Це вміння вступати в контакт з людьми, будувати спілкування з урахуванням вікових і індивідуально психологічних властивостей кожної особистості та окремих груп громадян; своєчасне і адекватне визначення емоційно-психічного стану співрозмовника, його інтересів і нахилів; контроль за плином спілкування [2, с. 93].

Висновки. Професійна культура фундаментально впливає на професійну діяльність юриста, пов'язується з неперервним процесом його виховання, освіти, обумовлена специфікою його юридичної діяльності. Професійна культура тісно пов'язана із культурою особи, яку характеризує, перш за все, праця, діяльність, виконання службових обов'язків і особливо їх ступінь, оскільки тільки працею, її якістю людина перетворює світ і опредмечує свої сили та здібності.

Юридична діяльність базується на міцних теоретичних юридичних знаннях, практичних навиках, котрі становлять основу професійної діяльності.

Отже, успішна професійна діяльність юристів вимагає наявності в них певних умінь, які формуються під впливом навчання, праці, інших обставин життя. Тобто, система підготовки майбутніх юристів у вузах повинна бути спрямована на теоретико-практичні аспекти майбутньої професійної діяльності, що буде запорукою якісного виконання ними службових обов'язків.

Джерела та література

1. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. – М., 1998. – 650 с.
2. Думко Ф. К. Підготовка курсантів до професійно-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями. Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ф. К. Думко. – Одеса, 2000. – 212 с.
3. Емельянов Ю. Н., Кузьмин Е. С., Теоретические и методологические основы социально-психологического тренинга / Ю. Н. Емельянов, Е. С. Кузьмин. – Л., 1985. – 111 с.
4. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М. С. Каган. – М.: Наука, 1974. – 328 с.
5. Карпова Е. Е. Сутність професійно-педагогічної діяльності / Е. Е. Карпова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2011. – №2. – С. 159-165.
6. Климов Е. А. Как выбрать профессию / Е. А. Климов. – М., 2010. – 150 с.
7. Ландшеер В. Концепция «минимальной компетентности» / В. Ландшеер // Перспективы: вопросы образования. – 1988. – №1. – С. 27-34.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 2008. – 304 с.
9. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність. Закони і коментарі / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К., 2000. – 435 с.
10. Немов Р. С. Психология. В трех книгах. Кн.1. Общие основы психологии. 2-ое издание / Р. С. Немов. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 576 с.
11. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – Т. 3. – К.: Аконтіт, 1999. – 927 с.
12. Теплов Б. М. Избранные труды: в 2-х томах. –Т.1 / Б. М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – 329 с.

Чупринский Б. Профессиональная культура как фактор профессиональной деятельности юриста. В статье исследуется процесс формирования профессиональной культуры будущих юристов. Характеризуется виды человеческой деятельности. Определяются основные компоненты структуры профессиональной деятельности юриста. Анализируется понятие «коммуникативная компетенция юриста», и ее значение в профессиональной деятельности. Профессиональную деятельность можно определить как специфическую человеческую форму целенаправленной активности в конкретной трудовой отрасли, обусловленную потребностями жизнедеятельности в обществе, которая направлена на реализацию этих целей, содержание которой составляет целесообразное его изменение и преобразование. Юридическая деятельность базируется на прочных теоретических юридических знаниях, практических навыках, которые составляют основу профессиональной деятельности. Сделан вывод о том, что профессиональная культура фундаментально влияет на профессиональную деятельность юриста, связывается с непрерывным процессом его воспитания, образования, обусловлена спецификой его юридической деятельности. Профессиональная культура тесно связана с культурой личности, которую характеризует, прежде всего, труд, деятельность, выполнение служебных обязанностей и особенно их характер, поскольку только трудом, его качеством человек преобразует мир и реализует свои силы и способности. Успешная профессиональная деятельность юристов требует наличия у них определенных умений, которые формируются под влиянием обучения, труда, других обстоятельств жизни. Система подготовки будущих юристов в вузах должна быть направлена на теоретико-практические аспекты будущей профессиональной деятельности, что будет залогом качественного выполнения ими служебных обязанностей.

Ключевые слова: деятельность; учебная деятельность; профессиональная деятельность; юридическая деятельность; профессиональная культура; профессиональная компетенция; коммуникативная компетенция; коммуникативные умения.

Chuprynsky B. Professional Ethics as an Integral Part of the Professional Activity of a Lawyer. The article examines the process of formation of the professional culture of future lawyers and characterizes various types of human activity. The author focuses on the main aspects of the professional activity of the lawyer and provides a comprehensive analysis of the notion «communicative competence of a lawyer», paying attention to the importance of this skill in his professional activity. Professional activity, in our opinion, can be defined as a specific human form of purposeful activity in a particular field of work, which is defined by the needs of life in society. Professional activity aims to implement these needs. Legal activity is based on strong theoretical legal knowledge, practical skills, which are the basis of professional activity. The key findings of the study argue that professional culture fundamentally influences the professional activity of a lawyer and is associated with the continuous learning process and professional skills development, arising from the specificity of the legal profession. Professional culture is closely connected with the culture of the person, which is characterized primarily by work, activity, performance of duties, and especially their quality because only by high-quality work a person transforms the world and realizes his/her talents, skills, and abilities. Successful lawyer's professional activity requires durable competencies and skills, which are formed under the influence of education, work, and other life activities. Therefore, the system of the future lawyers training in higher education institutions should focus on the theoretical and practical aspects of the future professional activity, which will be a guarantee of high-quality, effective performance of the duties.

Key words: activity, learning activities, professional activity, legal activity, professional culture, professional competence, communicative competence, communication skills.

РОЗДІЛ V

Трибуна молодих учених

УДК 339(477):061.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/22>

Ю. Боснюк-Григор'єва

Нові правила виробництва, маркування та обігу органічної продукції

У статті проаналізовано основні положення Закону України «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продукції», визначені вимоги до виробництва, контролю за виробництвом (сертифікації) та відповідальність за недотримання відповідних вимог. Наведено вимоги до найбільш поширених видів маркувань «біо», «еко», «органік». Відзначено переваги необхідності дотримання високих стандартів якості органічної продукції, що призводить до необхідності впровадження світових тенденцій звернення органічної продукції на законодавчому рівні в Україні. Новий закон не тільки підвищує стандарти виробництва органічної продукції, що є позитивним явищем, однак і підвищує навантаження на національного виробника. Зроблено висновок, що дотримання норм, встановлених Законом України «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продукції», розширює для виробника ринок збуту сільськогосподарської продукції і спрощує процедури її експорту в інші країни. Зростання рівня гігієнічних вимог та стандартів безпечності харчових продуктів на світовому ринку зумовлює необхідність впровадження світових стандартів обігу органічної продукції на законодавчому рівні в Україні. Впровадження в Україні реєстрів операторів, органів сертифікації, органічних насіння і садивного матеріалу дасть можливість громадянам, суб'єктам ринку органічної продукції, учасникам ринку, іншим зацікавленим особам отримувати актуальну, перевірену інформацію щодо операторів органічного ринку, органів сертифікації, які мають право на проведення сертифікації органічного виробництва або обігу органічної продукції, а також наявності на ринку України органічних насіння і садивного матеріалу.

Ключові слова: органічна продукція, сертифікація органічної продукції, маркування «біо», «еко», «органік», адміністративна відповідальність

Постановка наукової проблеми та її значення. Використання позначень «екологічний», «біологічний», «органічний» та інших стало ефективним маркетинговим і бізнес-рішенням для просування товарів. Але далеко не всі з них відповідають дійсності: дуже часто виробники просто ліплять ці ярлики, щоб споживачі думали, ніби купують органічний, а значить, безпечний продукт. Водночас, з кожним роком у споживача зростає свідомість. Він вже не хоче купувати продукцію, про яку нічого не знає. Він хоче мати підтвердження, що вона безпечна, не забруднює навколишнє середовище. Це явище стало поширеним настільки, що вже потребувало нового законодавчого регулювання.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Певні питання даної теми висвітлювалися у працях А. В. Духневича [1], Л. І. Полюхович [2], В. І. Семчика [3]. Досліджувана проблема продовжує бути актуальною та потребує фахової розвідки з точки зору розробки, закріплення та вдосконалення правових положень в чинному національному законодавстві.

Формулювання мети та завдань статті. З огляду на важливість проблеми метою статті вважаємо аналіз основних положень Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [4], зокрема, регламентацію виробництва, контролю за виробництвом (сертифікацію) та відповідальність за недотримання відповідних вимог. В статті окреслено значення найпоширеніших видів маркувань «біо», «еко», «органік».

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань: огляд законодавчо запропонованих новаторств у сфері досліджуваної тематики; розкриття сутності низки релевантних термінів; а також визначення пріоритетних напрямків роботи у даній сфері.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Закон України «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» прийнятий Верховною Радою України 10 липня 2018 р., набув чинності 2 серпня 2019 р. [4]. Документ сприятиме очищенню ринку від псевдоорганічної продукції, а отже, посилить конкурентоспроможність тих виробників, які дотримуються «органічних» правил.

Окреслимо, що ж означають найпоширеніші маркування. Так, маркування «еко» означає, що продукт був виготовлений в екологічно чистій місцевості і без використання хімічних речовин. Тобто виробництво такого товару не повинно шкодити людям і навколишньому середовищу. Але зараз, в кращому випадку, таке маркування говорить про те, що дана продукція завдає менше шкоди навколишньому середовищу, ніж аналогічні товари інших виробників. Правда, зробити висновок, що товар з таким написом повністю безпечний, натуральний і корисний, ніяк не можна.

Також це означає, що продукт виготовлений без генетично модифікованих організмів (ГМО). До слова, таке маркування теж дуже часто можна зустріти на упаковках. В принципі, ГМО в малих дозах може міститися в злакових (рис, пшениця, кукурудза), різних коренеплодах (картопля, буряк і т.д.), а також в помідорах, арахісі, насінні соняшнику, полуниці тощо. Важливо розуміти, що суть ГМО в тому, що в генетичний код цих організмів впроваджують гени інших, чужорідних. Це робиться для того, щоб підвищити урожай, додати продукту якихось корисних якостей і т.д. Однак в деяких продуктах просто не може бути генно-модифікованих організмів. Наприклад, у воді, спиртних напоях, цукрі, солі. Тому такі маркування на багатьох продуктах абсолютно безглузді [5].

Маркування «органік» більш жорстке, ніж «еко», адже воно означає, що продукт, в першу чергу, не несе ніяких ризиків для споживача. Це повинна бути продукція, в якій немає хімічно синтезованих консервантів, барвників, ароматизаторів, стабілізаторів, вона проводиться без використання шкідливих технологій. Якщо ж мова йде про тваринництво, в такому випадку «органік» забороняє використання антибіотиків, гормонів, стимуляторів росту. Це серйозне маркування, яке можна використовувати тільки після спеціальної сертифікації, тому за нею і потрібен особливий контроль.

В Законі України «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» термін органічна продукція визначено як сільськогосподарська продукція, у тому числі харчові продукти та корми, отримані в результаті органічного виробництва [4]. В свою чергу, органічне виробництво – сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [4].

Цей Закон визначає основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, засади правового регулювання органічного виробництва, обігу органічної продукції та функціонування ринку органічної продукції, правові основи діяльності центральних органів виконавчої влади, суб'єктів ринку органічної продукції та напрями державної політики у зазначених сферах.

Тепер лише дотримання правил контролю процесу виготовлення органічної харчової продукції уможливить використання привабливих позначень: «екологічний», «біологічний», «органічний» тощо. Більше того, встановлення чітких правил також необхідне для дотримання положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а отже, і для розширення можливостей експорту вітчизняних продуктів харчування на європейські ринки.

Україна має значний природо-ресурсний потенціал сільського господарства (велика площа родючих ґрунтів та розташування у сприятливих кліматичних зонах, які дозволяють вирощувати широкий спектр продукції), а також давні традиції сільськогосподарського виробництва, які разом є запорукою розвитку сектору харчової і переробної промисловості та виходу/закріплення України на швидкозростаючому світовому ринку.

Зростаючий рівень гігієнічних вимог та стандартів безпечності харчових продуктів означає, що виробники харчової та переробної промисловості на усіх ділянках ланцюга створення вартості продукції повинні мати належні системи забезпечення якості, щоб їхня продукція була прийнятною для експортних ринків. Зростаюча увага до екологічних аспектів з боку споживачів означає, що

велика кількість торгівельних мереж бажають купувати продукцію поблизу та доставляти її автомобільним транспортом. У цьому контексті Україна може запропонувати ЄС (найбільший ринок роздрібною торгівлі харчовими продуктами у світі) низку продуктів, які відповідають законодавчо закріплених в цих країнах вимогам [6].

Зростаюча популярність здорової їжі та органічних харчових продуктів означає, що українські виробники, які бажають працювати у відповідному сегменті, повинні слідувати цьому тренду та належним чином адаптувати свої рецепти і асортимент (наприклад, знижувати вміст жирів та пропонувати продукти безпечні для споживачів, які страждають на алергію), а також активізувати використання механізмів сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції на відповідність вимогам законодавства із залученням акредитованих організацій.

За новим законом, до галузей органічного виробництва віднесено:

- органічне рослинництво (у тому числі насінництво та розсадництво);
- органічне тваринництво (у тому числі птахівництво, бджільництво);
- органічне грибівництво (у тому числі вирощування органічних дріжджів);
- органічну аквакультуру, виробництво органічних морських водоростей;
- виробництво органічних харчових продуктів (у тому числі органічне виноробство);
- виробництво органічних кормів;
- заготівлю органічних об'єктів рослинного світу.

Водночас, нові правила не поширюватимуться на виробництво та обіг продукції, призначеної для власного споживання, парфумерно-косметичної продукції та лікарських засобів, продукцію мисливства та рибальства, вилучену з природного середовища [4].

Так, у ст.14 ЗУ «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначаються нові загальні вимоги до виробництва продукції, яка може в майбутньому реалізовуватись як органічна. Зокрема, подібна діяльність потребуватиме ведення окремого обліку на підприємстві, відокремлення від виробництва та зберігання іншого виду продуктів (товарів) [4].

Технології мають відповідати вимогам нового законодавства в цій сфері та не завдавати шкоди здоров'ю людей, рослинам, добробуту тварин, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища або мінімізувати його. Також слід використовувати переважно відновлювані ресурси, у тому числі продукти переробки відходів і побічної продукції рослинного та тваринного походження за умови, що вони відповідають вимогам до органічного виробництва.

Використання харчових добавок, мікроелементів і добавок для технологічних цілей можливе лише в гранично допустимих кількостях.

Вода, як інгредієнт органічної продукції, теж повинна відповідати вимогам, установленим законодавством до води питної. Водночас, забороняється змішування органічних і неорганічних інгредієнтів у продукті, що буде реалізовуватись як органічний.

Окрім сказаного, у процесі виробництва буде заборонено застосування:

- генетично модифікованих організмів і продуктів (за винятком дозволених ветеринарних лікарських засобів);
- синтетичних речовин;
- методів електричної або іншої стимуляції для примушування, що завдає тваринам болю, застосування транквілізаторів;
- іонізуючого випромінювання;
- гідропонних методів;
- штучно виведених поліплоїдних тварин і рослин;
- речовин і технологічних методів виробництва, результати застосування яких можуть увести споживача в оману щодо природи (походження) продукту;
- стимуляторів росту, гормонів або аналогічних речовин, окрім тих, які внесені до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), що дозволяється використовувати в процесі органічного виробництва та які дозволені до використання в гранично допустимих кількостях, у випадках, установлених законом [4].

У ст.ст. 15-26 ЗУ «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначено вимоги до кожного окремого виду виробництва органічної продукції, а в ст. 24 передбачено вичерпний перелік винятків. У контексті викладеного стає зрозуміло, що процес виробництва потребуватиме нового контролю, який буде підтверджуватися сертифікатом органічного виробництва та/або обігу органічної продукції. Така

сертифікація проводитиметься відповідними органами на умовах договірної оплати, а сам сертифікат діятиме протягом 15 місяців з дати його видачі.

На час сертифікації підприємства, що виявили бажання отримати такий документ, зможуть маркувати свою продукцію як «продукцію перехідного періоду до органічного виробництва» за умови отримання на це дозволу органу сертифікації. Більше того, сертифікація передбачатиме проведення обов'язкової щорічної перевірки виробництва на предмет того, чи дотримуються вимоги законодавства в цій сфері. За умови, якщо виробництво вже отримало іноземний сертифікат відповідності, він може бути визнаний в Україні в порядку, встановленому новим законом. Зокрема, таке можливе при окремому зверненні підприємства із заявою до державних органів України про включення іноземного органу сертифікації до державного Переліку органів іноземної сертифікації. Лише після отримання відповідного сертифіката та безоплатної згоди органу сертифікації суб'єкт господарювання дістане змогу маркувати власну продукцію державним логотипом organic і використовувати його з маркетинговою метою. Звертаємо увагу, що такі вимоги стосуються й використання подібних торговельних марок. Узагальнюючи вищевикладене, зазначаємо, що переоцінити важливість введення стандартів на рівні держави у сфері органічного виробництва продуктів харчування важко.

Наявність сертифікату розширює для виробника ринок збуту сільськогосподарської продукції і спрощує процедури її експорту у інші країни. Для переробників сертифікована продукція також є пріоритетною, адже вони хочуть виготовити безпечний продукт. А якщо агровиробник сертифікований згідно з вимогами стандарту, то це є підтвердженням, що сировина, яку переробник використовує для подальшої обробки, є безпечною для кінцевого споживача.

Головна мета стандарту – гарантування безпечності харчових продуктів. І погоджуючись пройти сертифікацію, виробник показує споживачеві, що може і хоче відповідати за якість і безпечність своїх товарів. Це підвищує довіру. За недотримання вимог до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції встановлюється також і нова адміністративна відповідальність. При цьому нагадуємо, що маркування продукції як екологічної без належного сертифіката, крім іншого, є порушенням Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції». Це буде підставою для розслідування Антимонопольного комітету України та стягнення з виробника-порушника штрафу в розмірі до 5% річного доходу. І це без урахування ризиків подання позовів проти виробника від споживачів, а також інших учасників ринку, які вважатимуть, що їм були завдані збитки [7].

Головні новаторства ЗУ «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» не тільки в тому, що він забороняє використовувати позначення і написи на кшталт «органічний», «екологічний», «органік», «біо», «еко» при відсутності сертифікату, який доводить приналежність до органічного виробництва, а й у тому, що порушення таких правил спричинять за собою серйозні штрафи. Так, органічними не можна буде називати продукти, які вирощені на власному городі, тому що у них обов'язково повинен бути відповідний сертифікат. Відповідати за це будуть органи сертифікації, які повинні бути акредитовані в Національному агентстві акредитації. Але навіть після того, як виробник отримає сертифікат, що його продукція дійсно може називатися органічною, підтверджувати це потрібно буде кожні 15 місяців.

Відповідальність передбачена не тільки для виробників, але і для реалізаторів продукції без належних сертифікатів. Так, за невиконання або несвоєчасне виконання законних вимог щодо усунення порушень для операторів ринку вводяться штрафи:

- для юридичних осіб вісім мінімальних зарплат.
- для фізичних осіб підприємців п'ять мінімальних зарплат.

Такі ж штрафи торкнуться і виробників, який будуть маркувати продукцію словами «еко», «біо», «органік» без наявності належного сертифіката. Але максимальний штраф для інших осіб, наприклад, магазинів, торгових мереж, супермаркетів, за реалізацію продукції з неправильною маркуванням складе всього сто неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У цілому новий закон підвищує стандарти виробництва органічної продукції, що можна розглядати і як позитивне явище, і як таке, що підвищує навантаження на національного виробника. Проте, в будь-якому випадку відповідність українського виробництва органічних продуктів новим стандартам дасть можливість поставляти на європейські ринки власну продукцію, а не тільки сировину. Якість же нового закону зможе показати лише час і майбутня судова практика застосування його положень. Або в найкращому випадку – її відсутність.

Не меншим викликом для України стане анонсоване Урядом впровадження реєстрів операторів, органів сертифікації, органічних насіння і садивного матеріалу. Відкритість та

доступність цих реєстрів дасть можливість громадянам, суб'єктам ринку органічної продукції, учасникам ринку, іншим зацікавленим особам отримувати актуальну, перевірену інформацію щодо операторів органічного ринку, органів сертифікації, які мають право на проведення сертифікації органічного виробництва або обігу органічної продукції, а також наявності на ринку України органічних насіння і садивного матеріалу.

Джерела та література

1. Духнович А. В. Правові проблеми реалізації Угоди про сільське господарство СОТ в Україні [Текст]: монографія / А. В. Духнович. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – 400 с.
2. Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Л. І. Полюхович. – Х., 2013. – 226 с.
3. Демчик В. І. Організаційно-правові проблеми вступу України до СОТ і Європейського Союзу та участі у формуванні єдиного економічного простору / В. І. Семчик // *Правова держава*. – 2005. – Вип. 16. – С. 325-334.
4. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2496-19>.
5. Органічні продукти: як обманюють українців і що незабаром зміниться [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/ua/ukraine/organicheskaya-produkciya-kak-obmanuvayut-ukraincev-i-cto-vskore-izmenitsya-1156876.html>.
6. Секторальна експортна стратегія 2019–2023. Розроблено Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/User/Downloads/Food_and_Beverages_Sector_UKR_fin_1809.pdf.
7. Макіяч Д. Нові вимоги до органічного виробництва: обіг, маркування, санкції / Д. Макіяч // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zib.com.ua/ua/133877-novi-vimogi-do-organichnogo-virobnictva-obig-markuvannya-san.html>.

Боснюк-Григорьева Ю. Новые правила производства, маркировки и оборота органической продукции. В статье проанализированы основные положения Закона Украины «Об основных принципах и требованиях к органическому производству, обороту и маркировке органической продукции», определены требования к производству, контролю за производством (сертификации) и ответственность за несоблюдение соответствующих требований. Приведены требования к наиболее распространенным видам маркировок «био», «эко», «органик». Отмечены преимущества необходимости соблюдения высоких стандартов качества органической продукции, что приводит к необходимости внедрения мировых тенденций обращения органической продукции на законодательном уровне в Украине. Новый закон не только повышает стандарты производства органической продукции, что является положительным явлением, однако и повышает нагрузку на национального производителя. Сделан вывод, что соблюдение норм, установленных Законом Украины «Об основных принципах и требованиях к органическому производству, обороту и маркировке органической продукции», расширяет для производителя рынок сбыта сельскохозяйственной продукции и упрощает процедуры ее экспорта в другие страны. Рост уровня гигиенических требований и стандартов безопасности пищевых продуктов на мировом рынке вызывает необходимость внедрения мировых стандартов оборота органической продукции на законодательном уровне в Украине. Внедрение в Украине реестров операторов, органов сертификации, органических семян и посадочного материала даст возможность гражданам, субъектам рынка органической продукции, участникам рынка, другим заинтересованным лицам получать актуальную, проверенную информацию от операторов органического рынка, органов сертификации, имеющих право на проведение сертификации органического производства или оборота органической продукции, а также наличия на рынке Украины органических семян и посадочного материала.

Ключевые слова: органическая продукция, сертификация органической продукции, маркировку «био», «эко», «органик», административная ответственность

Bosniuk-Hryhorieva Yu. New Rules for Production, Labeling and Circulation of Organic Products. The article highlights the main provisions of the law «On the basic principles and requirements for

organic production, circulation, and labeling of organic products» in Ukraine. The author substantiates the requirements for production, production control (certification), and defines the responsibilities for non-compliance with the requirements. The requirements for the most common types of labeling «bio», «eco», «organic» are described. The emphasis is laid on the benefits of meeting the high standards of the organic product quality, which is a ground for the introduction of the world trends regarding the circulation of organic products and active support of it at the legislative level in Ukraine. The new law not only raises the standards of production of organic products, which is a positive phenomenon, but also increases the burden on the national producer. The results of the study show that compliance with the Law of Ukraine « On Basic Principles and Requirements for Organic Production, Circulation, and Labeling of Organic Products» extends the target market for agricultural products to the producer and simplifies the procedures for its export to other countries. The growing level of hygienic requirements and food safety standards on the world market necessitates the introduction of world standards for the circulation of organic products at the legislative level in Ukraine. The introduction in Ukraine of registers operators, certification bodies, organic seeds and planting material will allow citizens, market participants of organic products, market participants, other interested parties to receive up-to-date, verified information about organic market operators, certification bodies eligible for certification of organic production or circulation of organic products, as well as the availability on the market of Ukraine of organic seeds and planting material.

Key words: organic products, certification of organic products, labeling «bio», «eco», «organic», administrative responsibility.

УДК – 343.132

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/23>

О. Ліщинська-Мартинюк

Тактика пред'явлення особи для впізнання крізь призму врахування психічного стану неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів

У статті висвітлюються питання особливостей психічного стану неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Розкрито особливості психіки неповнолітніх в різні вікові періоди і звичайні реакції на психологічну травму. Особливу увагу приділено обліку психічних станів неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів при організації пред'явлення особи для впізнання. Обґрунтовано положення про те, що психічний стан неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів знаходить свій вияв у своєрідності їх психічних процесів, є основою формування показань і обумовлює певні спотворення первинної інформації про злочин і має бути досліджено і враховано слідчим при виборі тактики пред'явлення неповнолітньому потерпілому для впізнання іншого людини. Тривалість, ступінь і характер впливу психічного стану на неповнолітнього потерпілого, ступінь його усвідомленості постраждалим, адекватність ситуації, домінування в ньому того чи іншого компонента впливають на обрання слідчим тактики слідчих дій за участю потерпілого, на оцінку слідчим його показань, отриманих при пред'явленні для впізнання. Напружено-емоційний стан неповнолітнього потерпілого суттєво гальмують процес відтворення ним показань. Тому з урахуванням ремінісценції, що визначає більшу продуктивність і змістовність відстроченого відтворення інформації, доцільно пізніше запланувати проведення пред'явлення до впізнання неповнолітнього потерпілого, але не пізніше трьох-чотирьох днів із моменту злочинного посягання, оскільки потім може виникнути процес забування.

Ключові слова: неповнолітні потерпілі, психічний стан, злочини насильницького характеру, пред'явлення особи для впізнання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пред'явлення особи для впізнання за участю неповнолітнього є слідчою дією, яка ґрунтується на психофізіологічних механізмах сприйняття, запам'ятовування, відтворення і полягає у ідентифікації зовнішності особи за уявним образом, що сформувався у дитини під час спостереження певної особи [1, с. 82]. Діагностика і оцінка наслідків, в тому числі психологічних, пережитого насильства має значення не тільки для подальшої

медико-соціальної реабілітації неповнолітньої особи, але і для вирішення питань, що виникають в рамках судово-слідчих дій, про здатність неповнолітніх потерпілих давати показання, про оцінку безпорадного стану, кримінально-процесуальну дієздатність [2, с. 13].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання неповнолітніх учасників кримінального провадження завжди привертало увагу науковців. Зокрема, особливостями допиту неповнолітньої особи у кримінальному провадженні, займалися такі вчені, як В. П. Бахін, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, А. Є. Голубов, О. М. Крукевич, В. В. Романюк, В. С. Комарков, Л. П. Конишева, В. О. Коновалова, О. О. Кочура, С. В. Кузнецова, О. Ю. Лань, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Печерський, Г. І. Пичкальова, М. А. Погорецький, Н. Ш. Сафін, М. О. Селіванова, О. М. Сербулов, Д. Б. Сергєєва, О. Б. Соловйов, О. С. Старенький, В. Ю. Шепітько. Тему пред'явлення для впізнання висвітлювали Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, В. А. Колесник, Ю. Г. Корухов, О. Ф. Зеленський, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та інші.

Мета дослідження. Незважаючи на тривалу історію досліджень, присвячених психологічній травмі, і активний інтерес з боку фахівців до проблеми жорстокого поводження щодо дітей та підлітків, до цих пір залишаються недостатньо розробленими критерії діагностики та оцінки реакцій на травму у дітей і підлітків. До теперішнього часу не була вироблена і описана феноменологічна модель психологічних наслідків насильства щодо неповнолітніх та впливу на тактику здійснення слідчих дій, зокрема проведення впізнання особи. Заповнення вказаних прогалів є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Залежно від приналежності до певної вікової групи неповнолітні за характером і ступенем вираження психічних процесів суттєво різняться між собою. Безсумнівно, здатність запам'ятовувати й потім відтворювати побачене є різною в п'ятирічної дитини та п'ятнадцятирічного підлітка. Так, на думку Н. В. Тарабріної, дуже важливо розглядати наслідки насильства, пережитого дитиною, враховуючи її вікові особливості. У різні періоди життя реакція на подібну психологічну травму може проявлятися по-різному. Найбільш загальними симптомами, залежно від віку дитини, є:

– для дітей до 3 років – страхи, сплутаність почуттів, у поведінці відзначаються порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, сексуальні ігри;

– для дошкільнят – тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, огиди, відчуття безпорадності, зіпсованості; в поведінці відзначаються регресія, відстороненість, агресія, сексуальні ігри, мастурбація;

– для дітей молодшого шкільного віку – амбівалентні почуття по відношенню до дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, огиди, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відстороненість від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми;

– для дітей 9-13 років – те ж, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, відчуття втрати відчуттів; у поведінці відмічаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми з метою отримання сексуального задоволення, суперечлива поведінка [3, с. 71-72]. Водночас, для дітей старшого шкільного віку характерні втечі з дому або інституційних установ, низька самооцінка, спроби самогубства, вживання наркотиків або алкоголю, проституція або безладні статеві зв'язки, психосоматичні розлади.

Н. В. Павлюк вказує на те, що результати анкетування слідчих МВС України показують, що найбільш суттєвими особливостями психіки неповнолітніх є такі: конформність (22 %); підвищена навіюваність (41 %); схильність до фантазування (59 %); почуття дорослості (58 %); імпульсивність (52 %); негативізм (31 %); товарицькість (24 %); прагнення до референта (5 %); фрагментарність сприйняття (19 %) [4, с. 9]. Таким чином, результативність такої слідчої дії, як пред'явлення до впізнання, проведеної за участі неповнолітнього потерпілого, безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить дитина, так і її особистісних якостей. І якщо вивчення останніх відбувається здебільшого на стадії підготовки до слідчої (розшукової) дії, то одержання базових знань щодо вікової періодизації неповнолітніх – елемент професійної підготовки слідчих. З огляду на це, перспективним напрямом розвитку слідчої тактики є розроблення системи прийомів і рекомендацій щодо проведення пред'явлення до впізнання за участі представників різних вікових груп неповнолітніх потерпілих від насильства.

На формування психічних станів неповнолітніх потерпілих в момент безпосереднього вчинення насильницьких злочинів доволі часто впливають страх, біль і моральні страждання. Аналіз наукової літератури із судової психології дозволяє віднести до психічних страждань низку екстремальних емоційних станів людини, таких як: стан емоційної напруги та емоційного збудження,

які здійснюють суттєвий вплив на свідомість та поведінку людини; стан початкової фази кумулятивного афекту; тривалий і сильний стресовий стан; стан фрустрації тощо [5, с. 152-154]. Однак, найбільш характерною реакцією неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів на ситуацію нападу є почуття страху як емоційне відображення небезпечності, обумовленої невідомістю ситуації, невірою у власні сили, відсутністю інформації про сприятливий вихід із ситуації, що склалася. Почуття страху може проявлятися по-різному: від занурення у себе і пасивності до насильницької поведінки [6, с. 72-78].

Відомий психолог З. Фрейд, визначає страх як психічний стан людини, який пов'язаний з важкими переживаннями і викликає дії, спрямовані на самозбереження, зазначаючи, що він властивий всім живим організмам. Автор виділяє декілька типів страху: 1) страх інфантильний – дитячий страх, що спочатку є лише вираженням потреби постійно бути поряд з рідною людиною, але спостерігається і у дорослих як страх невротичний; 2) страх невротичний – різноманітні форми «безцільного страху» невротиків, що виникають як реакція на невизначену загрозу; 3) страх реальний – раціональний прояв інстинкту самозбереження як нормальна реакція на сприйняття зовнішньої небезпеки; 4) страх вільний – загальна невизначена боязливність, готова на деякий час «прив'язатися» до будь-якої нової можливості, що проявляється в «страху очікування»; страх безпредметний, не пов'язаний з певним об'єктом [7, с. 532].

Окрім цього, в психологічній літературі виділяють наявність різних форм почуття страху: астеничної, стеничної та афективної форм, а також стеничного бойового збудження. Астенична форма страху, що виникає у жертви злочину, відображається і у внутрішніх психологічних процесах: паралізує волю потерпілої до опору, сприяє неадекватному відображенню ситуації, перебільшенню небезпечності [8, с. 432]. Наявність такої форми страху у неповнолітнього може призвести до перекручення потерпілим обставин злочину, до їх запам'ятовування у перекрученому вигляді тощо. Іншою формою страху, яка може виникнути у неповнолітнього потерпілого від насильницького злочину, є стенична. Суть її полягає у активно-оборонному рефлексі, що дозволяє потерпілому чинити опір діям насильника. Водночас, у зв'язку зі спрямованістю розумової діяльності неповнолітнього потерпілого від насилля на оцінку обстановки і вибір засобів боротьби, його увага сконцентрована лише на окремих деталях події, інші деталі можуть запам'ятовуватись у перекрученому вигляді.

При вчиненні насильницького злочину з особливо брутальним впливом на неповнолітню особу її страх може перетворитися на почуття жаху. У разі, коли страх досягає сили афекту у формі панічного страху, жаху, він здатний нав'язати стереотипи поведінки у формі втечі, заціпеніння, захисної агресії [9, с. 398]. Жах, як афективна форма страху, пов'язаний з різкими змінами психічної діяльності неповнолітнього потерпілого від насильницького злочину, порушеннями логічності його мислення, розладами орієнтування в оточуючій обстановці та, як наслідок, може призвести до певних перекручень у показаннях потерпілого при пред'явленні до впізнання. Почуття жаху і безпорадності, з якими стикаються неповнолітні потерпілі в ході переживання травматичних подій, на жаль, часто не лишаються в минулому і продовжують переслідувати їх в теперішньому житті. Вони можуть виникати чи не кожного разу, коли хтось або щось нагадує про травму. Водночас, в окремих ситуаціях нападу у неповнолітнього потерпілого від насильства виникає стеничне бойове збудження, під час якого розумова та психічна діяльність його активізується. Ця форма страху позитивно впливає на продуктивність сприйняття і запам'ятовування, точність, повноту і об'єктивність показань потерпілого. Таким чином, почуття страху у неповнолітнього потерпілого під час вчинення насильницького злочину може переходити з однієї форми в іншу. Про це певною мірою свідчить якість його показань про обставини вчинення злочину: уривчаста і перекручена картина на початку нападу та чіткі спогади про подальшу боротьбу і навпаки. Вищевикладене свідчить, що страх, який відчуває неповнолітній потерпілий в момент нападу, значно впливає на формування його подальших показань та має бути врахований слідчими працівниками під час розслідування насильницького злочину. Для жертв насильницьких злочинів характерним є фізичний вплив: побіи, поранення, збочення і т.д. Тож, почуття страху доповнюється відчуттям болю. Разом з тим, дія почуття страху на почуття болю може бути прямо протилежною за своїми наслідками. Так, в одних випадках через почуття страху біль посилюється; в інших, навпаки, пригнічується (реакція на біль може з'являтися через деякий час через анестезуючу дію страху) [10, с. 229].

Аналіз матеріалів судової і слідчої практики доводить, що не завжди відповідають дійсності показання неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів про фізичне насильство. Зокрема, про особу нападника, тривалість злочинного нападу, кількість та ступінь нанесених ударів, силу їх заподіяння тощо. Нейтралізувати такі негативи та об'єктивно оцінити показання потерпілих

неповнолітніх від насильницьких злочинів допоможуть методи порівняльних досліджень, зокрема, співставлення показань потерпілих як з даними судово-медичної експертизи про наявність, локалізацію та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, так і з іншими відомостями у справі. Так, у справі Ворошиловського районного суду м. Донецька покази потерпілого ОСОБА_2 суд вважає правдивими та спроможними, оскільки надані ним свідчення є логічними, послідовними та такими, що підтверджуються іншими доказами, дослідженими судом [11].

Особливістю свідчень неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів є також те, що вони відрізняються підвищеною емоційністю, причому в емоційній пам'яті довго зберігається те, що вони пережили при взаємодії зі злочинцем, – біль, фізичні страждання, страх, жах, відчай, колізії боротьби, тобто комплекс стресового перенапруження. На думку Є. Шмерецького, як наслідок, можливе виникнення так званого «слідового» афекту, психогенних реактивних станів, невротичних і психотичних розладів [12, с. 147]. Вбачаємо, доцільним призначення щодо неповнолітнього потерпілого від насильницького злочину певних видів експертиз (у тому числі комплексних чи(і) комісійних) та залучення фахівців-психологів до слідчих дій за участю потерпілих. Результати вивчення слідчої практики доводять, що в слідчого часто бракує часу для одержання висновків експерта про психічний стан неповнолітнього, а показання дитини є дуже важливими для вибору напрямку розслідування насильницького злочину. Зважаючи на цю обставину, В. Пясковський пропонує використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо встановлення рівня його психічного розвитку, здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, а також інші обставини, не до проведення слідчих (розшукових) дій, а після, що дасть змогу не тільки скоротити строки розслідування завдяки очікуванню результатів експертизи, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності показань [13, с. 176].

За даними психологів, у більшості неповнолітніх потерпілих, які зазнають насильства, спостерігається явище деперсоналізації. У дітей знижується пізнавальна діяльність, коли вони відчувають себе не учасником, а лише спостерігачем того, що відбувається з його тілом, тобто втрачає особистісну визначеність [14, с. 57-59]. Деперсоналізація впливає на процес впізнання неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Тому, з метою встановлення достовірності перевірки отриманих показань доцільно ставити відповідні запитання експерту при судово-медичному, судово-психологічному чи судово-сексологічному дослідженні неповнолітнього потерпілого. Експертне підтвердження дії на деперсоналізацію сприятиме визначенню суб'єктивних і об'єктивних умов формування показань неповнолітніх потерпілих від насильства.

Психічний стан неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів після вчинення злочину до моменту звернення у правоохоронні органи, як правило, обумовлений приниженням, образою, страхом, біллю, моральними стражданнями тощо. Особливо за умови, якщо неповнолітня жертва була знайома з винним, з боку якого чи його родичів, знайомих мають місце різного роду погрози. Характерними в даному випадку для неповнолітніх є апатія, байдужість, бажання покінчити з собою. Залежно від виду вчиненого щодо неповнолітньої особи насильницького злочину, зазначений стан може ускладнюватись відчуттям сорому, каліцтвом, інвалідністю потерпілого тощо. Як слушно зауважує Н. М. Максимішин, на формування показань впливають психоемоційний стан допитуваного в момент судового відтворення показань (переживання, спокій, відчуття смутку, сорому і т.д.) та вплив психологічного захисту індивіда [15, с. 46]. Варто зауважити, що психічний стан неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів не є однозначним. Так, у післякримінальній ситуації, за даними психологів, потерпілий може відчувати і повний спокій чи радість, наприклад, від того, що залишився живим [16, с. 86-87]. Зазначені відчуття асоціюються з впевненістю у собі, відчуттям здатності подолати життєві перешкоди. Такий психічний стан неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, на мій погляд, має позитивний вплив на формування їх показань.

Водночас, психічний стан неповнолітнього потерпілого обумовлюється соціальними наслідками злочину, зокрема, погіршення психічного здоров'я неповнолітнього потерпілого, лікування, сліди нанесених побоїв і ушкоджень, зміни у взаємовідносинах з членами сім'ї, родичами, знайомими, сусідами, колегами, як правило, пов'язані з його відлюдністю, неврівноваженістю, роздратованістю, депресією, обмеженням звичного кола соціальних контактів, неможливістю продовження активного громадського та особистого життя [17, с. 126]. У зв'язку з цим, слідчому доцільно під час пред'явлення до впізнання неповнолітнім потерпілим з'ясовувати та відображати в протоколі цієї слідчої дії, що саме вона відчуває, як характеризує свій стан.

Не можна не погодитися з думкою багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних віктимологів про те, що кримінальне судочинство, численні бесіди з дитиною про вчинений злочин можуть завдати

йому більшої шкоди, ніж сам злочин, оскільки судовий розгляд знову і знову викликає в пам'яті процес злочину і, крім цього, ставить дитину в психологічно скрутне становище щодо оточуючих [18, с. 85].

На думку Є.Є. Шмерецького, особливістю свідчень потерпілих від насильницьких злочинів є те, що вони відрізняються підвищеною емоційністю, при чому в емоційній пам'яті довго зберігається те, що вони пережили під час взаємодії із злочинцем, біль, – фізичні страждання, страх, жах, відчай, колізії боротьби, тобто комплекс стресового перенапруження. Як наслідок, можливе виникнення «слідового» афекту, психогенних реактивних станів, невротичних і психотичних розладів [19, с. 143].

Варто пам'ятати, що неповнолітня особа, до якої було застосоване насильство, нанесена травма здоров'ю та психологічному стану, природно, знаходиться під впливом негативних, пригнічуючих емоцій та прагне встановлення справедливості і покарання винних. В результаті надані неповнолітнім потерпілим свідчення та зібрані ним докази можуть носити заангажований, суб'єктивний характер, де чітко прослідковуватиметься його особиста позиція та прагнення негайного покарання винуватців. Як слушно зауважує С. Семенко, у такому випадку необхідно розглядати надані потерпілим докази у комплексі з показами свідків та оцінювати їх у сукупності з іншими доказами [20, с. 160]. В ході пред'явлення до впізнання неповнолітнього потерпілого від насильницького злочину для отримання необхідних у справі доказів слід брати до уваги те, наскільки суб'єктивними можуть бути покази потерпілого, який виступає насамперед зацікавленою стороною, покази якої, як стверджує А. Р. Ратинов, варто піддавати критичному аналізу [21, с. 50-51].

Збудження, напружено-емоційний стан неповнолітнього потерпілого суттєво гальмують процес відтворення ним показань. Тому з урахуванням ремінісценції, що визначає більшу продуктивність і змістовність відстроченого відтворення інформації, доцільно пізніше запланувати проведення пред'явлення до впізнання неповнолітнього потерпілого, але не пізніше трьох-чотирьох днів із моменту злочинного посягання, оскільки потім може виникнути процес забування.

Висновки. У результаті проведеного дослідження зроблено висновки про те, що психічний стан неповнолітнього потерпілого від насильницького злочину, як відносно стійкий прояв всіх компонентів психічної діяльності, обумовлений характером і психічними властивостями особистості потерпілого, його попереднім психічним станом, обставинами злочинного впливу, видом завданої шкоди, ситуацією розслідування і проведення слідчої дії, іншими факторами. Психічний стан неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів знаходить свій прояв у своєрідності їх психічних процесів, показань, поведінки й ставлення до справи на досудовому та судовому слідстві. Він є основою формування показань неповнолітніх потерпілих від насильства та обумовлює певні перекручення в початковій інформації про злочин, що міститься в їхніх усних чи письмових повідомленнях. Тривалість, ступінь та характер впливу психічного стану на неповнолітнього потерпілого, ступінь його усвідомленості потерпілим, адекватність ситуації, домінування в ньому того чи іншого компонента впливають на обрання слідчим тактики слідчих дій за участю потерпілого, на оцінку слідчим її показань, отриманих при пред'явленні до впізнання позиції та поведінки у передкримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях. Знання та врахування слідчим психічних станів є необхідною умовою успішної організації і проведення не лише слідчих дій за участю неповнолітніх потерпілих, але, й розслідування насильницьких злочинів, вчинених щодо них, у цілому.

Джерела та література

1. Карпінська Н., Ліщинська-Мартинюк О. Деякі проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру / Н. Карпінська, О. Ліщинська-Мартинюк // Історико-правовий часопис. – 2019. – №1 (13). – С. 80-84
2. Гурьева В. А., Морозова Н. Б. Острые аффективные реакции у несовершеннолетних с психогенным развитием личности (клиника, диагностика, судебно-психиатрическая оценка): метод. рекомендации / В. А. Гурьева, Н. Б. Морозова. – М., 1990. – 16 с.
3. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
4. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту): автореф. дис. канд. юрид. наук / Н. В. Павлюк. – Х., 2011. – 21 с.
5. Нагаїв В. В. Основы судебно-психологической экспертизы. Учеб. пособие для вузов / В. В. Нагаїв. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право. – 2000. – 333 с.

6. Гаврилова Т. В. Социальные аспекты распространения насилия в отношении несовершеннолетних / Т. В. Гаврилова // Криминологический журнал ОГУЕП. – 2012. – № 3 (21). – С. 72-78.
7. Фрейд З. Вступ до психоаналізу: лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками [Текст] / З. Фрейд. – Київ: Основи, 1998. – 709 с.
8. Павлов И. П. Полное собрание сочинений. – Т. IV / И. П. Павлов. – М. –Л., 1951. – 432 с.
9. Бандурка А. М. Юридическая психология / А. М. Бандурка. – Х., 2005. – 432 с.
10. Шафранская К. Д. К изучению человека в экстремальных условиях / К. Д. Шафранская // Человек и общество. – 1967. – Вып. 2. – С. 229.
11. Вирок Ворошиловського районного суду м. Донецька від 27 березня 2014 року у справі № 255/13942/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37915942>.
12. Шмерецький Є. Є. Юридико-психологічна характеристика зґвалтування: дис. канд. юрид. наук / Є. Є. Шмерецький. – К., 2018. – 222 с.
13. Пясковський В. Особливості перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів / В. Пясковський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2015. – № 2 (10). – С. 172-181.
14. Зейгарник Б. В. Патопсихологія / Б. В. Зейгарник. – М., 1976. – 287 с.
15. Максимішин Н. М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження: дис. канд. юрид. наук / Н. М. Максимішин. – Львів, 2016. – 250 с.
16. Кравцова О. А. О психологических последствиях сексуального насилия / О. А. Кравцова // Вестник МГУ. Сер. «Психология». – 1999. – № 2. – С. 86-87.
17. Центров Е. Е. Криміналістическе учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М., 1988. – 160 с.
18. Вишневецький К. Криминологическая характеристика несовершеннолетних жертв семейного насилия / К. Вишневецький // Власть. – 2008. – № 4. – С. 84-86
19. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілої від зґвалтування / Є. Є. Шмерецький // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – Вип. 6. – Т. 2. – С. 139-144.
20. Семенко С. Психологічні особливості процесу доказування у справах, порушених за скаргою потерпілого / С. Семенко // Європейські перспективи. – 2012. – № 2. – Ч.1. – С. 158-162.
21. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М., 2001. – 352 с.

Лещинская-Мартынюк О. Тактика предъявления личности для опознания сквозь призму учета психического состояния несовершеннолетних потерпевших от насильственных преступлений. В статье освещаются вопросы особенностей психического состояния несовершеннолетних потерпевших от насильственных преступлений. Раскрыты особенности психики несовершеннолетних в разные возрастные периоды и обычные реакции на психологическую травму. Особое внимание уделено учету психических состояний несовершеннолетних потерпевших от насильственных преступлений при организации предъявления лица для опознания. Обосновано положение о том, что психическое состояние несовершеннолетних потерпевших от насильственных преступлений находит свое проявление в своеобразии их психических процессов, является основой формирования показаний и обуславливает определенные искажения первичной информации о преступлении и должно быть исследовано и учтено следователем при выборе тактики предъявления несовершеннолетнему потерпевшему для опознания другого человека. Продолжительность, степень и характер влияния психического состояния на несовершеннолетнего потерпевшего, степень его осознанности пострадавшим, адекватность ситуации, доминирование в нем того или иного компонента влияют на избрание следователем тактики следственных действий с участием потерпевшего, на оценку следователем его показаний, полученных при предъявлении для опознания. Напряженно-эмоциональное состояние несовершеннолетнего потерпевшего существенно тормозят процесс воспроизводства им показаний. Поэтому с учетом реминисценции, что определяет большую производительность и содержательность отсроченного воспроизведения информации, целесообразно позже запланировать проведение предъявления к опознания несовершеннолетнего потерпевшего, но не позднее трех-четырех дней с момента преступного посягательства, поскольку потом может возникнуть процесс забывания.

Ключевые слова: несовершеннолетние потерпевшие, психическое состояние, преступления насильственного характера, предъявление для опознания.

Lishchynska-Martyniuk O. Tactics of Presenting a Person for Identification Taking into Account the Mental State of the Juvenile Victims of Violent Crimes. The article highlights the issue of the mental state peculiarities of minors who are victims of violent crimes, the features of the juvenile psyche in different age periods, and their most common reactions to psychological trauma. When presenting a person for identification, particular attention is paid to the mental health of the minors - victims of violent crimes. The author argues that the mental state of juvenile victims of violent crimes is manifested in the peculiarity of their mental processes, is the basis of the formation of testimonies, and causes some misrepresentation of the primary information about the crime. It should be taken into account by the investigator in choosing the tactics of presenting a person for identification to a minor victim. The duration, degree and nature of the influence of the mental state on the minor victim, the degree of his awareness of it, the adequacy of the situation, the dominance of one or another situational component influence the choice of the investigator's tactics in investigative actions involving assistance of the victim, and the assessment of his/her testimony obtained at presentation for identification. The tense and emotional state of the juvenile victim significantly inhibits the process of reproducing his testimony. Therefore, taking into account the reminiscence, which determines the greater productivity and content of delayed reproduction of information, it is advisable to plan the presentation for identification of the juvenile victim later, but not later than three or four days after the crime, because then there may be a process of forgetting.

Key words: juvenile victims, mental state, violent crimes, presenting a person for identification.

УДК 342.739

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/24>

I. Озімок

Конституційно-правове регулювання права власності на землю в Україні

Земля як об'єкт права власності регулюється в першу чергу цивільним, екологічним і земельним законодавством. Разом з тим, конституційно-правове регулювання права власності на землю має визначальний характер для всіх галузей права. Конституція України досить змістовно регулює право власності на землю, визнаючи землю природним ресурсом і об'єктом права власності. Крім того, конституційними нормами регулюються окремі питання форм власності, принципи реалізації права власності, захист і гарантованість права власності на землю, містяться вказівки на суб'єктів права власності на землю, а також обов'язок не використовувати власність на шкоду людині і суспільству. Така правова регламентація конституційного права власності на землю в порівнянні з конституціями багатьох країн світу є більш детальною, що безпосередньо пов'язано з важливістю землі для вітчизняної економіки і національної безпеки. Подібне правове регулювання частково спостерігається в конституціях низки пострадянських країн, в яких землях відводиться особливе місце в конституційно-правовому регулюванні. Ст. 14 Конституції України розвиває принципові положення, закріплені в ст. 13 Основного Закону. Вона визначає структуру земельного законодавства та закріплює основні засади регулювання земельних відносин у сучасних умовах і на перспективу. У ній також визначається правовий режим одного з найважливіших природних ресурсів – землі, яка визнана основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Питання щодо права власності на землю мають регламентуватись виключно законами як актами вищої юридичної сили, прийнятими Верховною Радою України відповідно до встановленої процедури.

Ключові слова: Конституція України, право власності, право власності на землю

Постановка наукової проблеми та її значення. Розглядаючи землю як об'єкт правового регулювання, теоретики і практики виходять в першу чергу з розуміння землі як об'єкта права власності. В умовах триваючої земельної реформи інтерес до пошуку оптимальних шляхів врегулювання права власності на землю не вщухає. Земля, як об'єкт права власності, регулюється в першу чергу цивільним, екологічним та земельним законодавством. Разом з тим, конституційно-

правове регулювання права власності на землю має визначальний характер для усіх інших галузей права, хоча і не було предметом ґрунтового дослідження.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема права власності на землю приділяли увагу фахівці різних галузей права, зокрема, цивільного, земельного, екологічного, адміністративного, кримінального та ін. Питанню права власності на землю присвячені дослідження таких науковців, як С. Губарев, І. Каракаш, І. Костяшкін, К. Кучерук, О. Харченко, М. Шульга та ін.. В рамках конституційно-правових досліджень праву власності на землю частково увага приділялась Ю. Фроловим, Л. Івершенко та ін.

Мета й завдання статті. Дослідження конституційно-правового регулювання права власності на землю не було предметом самостійних наукових розвідок. Наведене вище зумовлює мету статті – крізь призму узагальненого аналізу наукової літератури дослідити конституційно-правові норми, що регулюють право власності на землю.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Конституція України встановила окремі основоположні засади права власності на землю в ряді статей. Найперше варто розпочати з ч. 1 ст. 13 Конституції України, в якій зазначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Конституція проголошує право власності на природні ресурси Українського народу, який має право володіння, користування і розпоряджання природними багатствами країни. Як природний ресурс виступає будь-яка частина навколишнього середовища, яку людина використовує чи може використовувати для задоволення своїх потреб з певною метою. До їх складу належать об'єкти природи, відносно стабільні, і ті, які постійно змінюються, підлягають або не підлягають індивідуалізації, мають здатність відтворюватися та відновлюватися чи такої здатності не мають. Розрізняють також природні ресурси, які за своїми фізичними властивостями можуть бути об'єктами права власності, і ресурси, які такими об'єктами виступати не можуть. До перших належить земля, її надра, води, ліси, дикий рослинний і тваринний світ тощо. До других – клімат певного регіону, сонячна радіація, енергія виміру, атмосферне повітря тощо. Природні ресурси створюють матеріальну основу розвитку суспільства. Оскільки всі вони забезпечують життєдіяльність людей, то переважна більшість з них характеризуються приналежністю [1, с. 46-47].

У ст. 13 Основного Закону держави визначається конституційно-правовий режим землі, її надр, атмосферного повітря, водних ресурсів, рослинного та тваринного світу, природно-заповідного фонду та інших природних ресурсів у межах території України, а також природних ресурсів її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, закріплюється соціальна функція власності щодо їх використання на юридичному титулі права власності, встановлюються гарантії захисту державою усіх суб'єктів права власності і господарської діяльності, які є рівними перед законом. Від імені Українського народу права власника на землю здійснюють виключно органи державної влади та місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених Конституцією України, із збереженням сталості і незмінності права власності на землю Українського народу в межах території України та неможливістю без конституційних змін здійснення цього права іншими, не передбаченими Основним Законом суб'єктами [2, с. 99].

Закладену в Основному Законі концепцію права власності на природні ресурси в цілому та землю зокрема розвивають інші статті Конституції України. Так, ст. 14 Конституції України передбачає, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Конституція, зважаючи на виключно важливе значення землі у всіх сферах життєдіяльності України та її народу, відокремлює землю від інших об'єктів нерухомості і запроваджує принцип її особливої охорони з боку держави. Ця охорона спрямована на збереження плодючості землі, підвищення її продуктивності, використання земельних ресурсів у відповідності з їх природним призначенням, недопущення забруднення землі шкідливими для здоров'я людини і тварин елементами тощо. Однак це не означає виключення землі із системи господарських відносин. Мова йде лише про законодавче запровадження деяких обмежень свободи її використання. Конституція гарантує право власності на землю, яке може існувати і як право приватної власності, і як право державної та комунальної власності. Це право набувається відповідними суб'єктами виключно за законом. Конституційно

можливі форми права власності на землю забезпечуються тими ж гарантіями, що і право власності на будь-які інші об'єкти [3, с. 53-54].

На конституційному рівні право власності загалом регламентується частинами 3 і 4 ст. 13 Конституції України, де зазначено, що власність зобов'язує, власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, а держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Власність не тільки дає переваги тим, хто її має, а й покладає певні обов'язки. Це конституційне положення пов'язане з принципом поєднання інтересів власника, суспільства та інших власників і користувачів природними ресурсами. Захист інтересів власності не повинен перешкоджати ефективній природоохоронній діяльності [3, с. 52].

Ст. 14 Конституції України розвиває принципові положення, закріплені в ст. 13 Основного Закону. Вона визначає структуру земельного законодавства та закріплює основні засади регулювання земельних відносин у сучасних умовах і на перспективу. У ній також визначається правовий режим одного з найважливіших природних ресурсів — землі, яка визнана основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Ці положення створюють принципово нову в Україні конституційну основу як для галузевого (земельного та цивільного) законодавства, так і для господарської діяльності [1, с. 72].

Конституція України проголосила землю основним національним багатством. Останнє у широкому розумінні являє собою все те, чим так чи інакше володіє певна нація. Тобто до національного багатства включаються не лише матеріальні блага, а й усі природні ресурси, клімат, витвори мистецтва та ін. [2, с. 105]. Національне багатство – один з головних показників економічного стану держави. Воно визначається як сукупність створених і накопичених у країні працею всього суспільства благ, рівня освіти, виробничого досвіду, майстерності, творчого обдаровання населення тощо. До його складу входять суспільне, тобто створено працею людей, речове багатство; природні багатства (природні ресурси); нематеріальне багатство (освітній, кваліфікаційний, науковий, культурний потенціал та ін.). У свою чергу природні багатства включають засоби до існування та засоби праці [1, с. 73].

Ст. 14 Конституції України закріпила, що таке основне національне багатство, як земля, перебуває під особливою охороною держави. Це означає, що серед інших речей матеріального світу, серед інших об'єктів правовідносин пріоритет належить саме землі, а правовий режим інших об'єктів (зокрема, нерухомості), безпосередньо залежить від землі, пов'язаний із правовим режимом останньої [2, с. 105]. Згідно із ст. 14 Конституції України право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Порядок набуття, реалізації та припинення права власності на землю визначено кодифікованим актом земельного законодавства – Земельним кодексом України від 25.10.2001 р. [2, с. 107].

Оскільки йдеться саме про право власності на землю, не можна оминати увагою ст. 41 Конституції України, яка передбачає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Земля є важливим економічним ресурсом, джерелом національного багатства, від порядку її використання залежить економічне зростання, рівень життя і здоров'я нації. Земля виступає особливим об'єктом права власності, обіг якого регулюється нормами цивільного права та земельного права, а основні засади такого регулювання закладено в нормах Конституції.

Крім того, в пп. 5 і 7 ч 1 ст. 92 Конституції України зазначається, що виключно законами України визначаються засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку, а також правовий режим власності. Тож питання набуття,

припинення, реалізації, гарантування, охорони права власності на землю, як особливий природний ресурс, має визначатись виключно законами України. Тим самим Конституцією закріплений примат повноважень Верховної Ради України як законодавчого органу в правовому регулюванні земельних відносин насамперед відносин земельної власності [1, с. 76]. У цій статті реально відбився принцип пріоритету (верховенства) закону в системі інших нормативно-правових актів, за допомогою якого здійснюється правове регулювання найважливіших суспільних відносин [1, с. 440].

Оскільки закони мають вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів, то цілком зрозуміло, що саме ними повинні регулюватися найважливіші питання суспільних відносин. Саме про це і свідчить дана стаття Конституції України [3, с. 207]. Отож, питання щодо права власності на землю мають регламентуватись виключно законами як актами вищої юридичної сили, прийнятими Верховною Радою України відповідно до встановленої процедури.

Кабінет Міністрів України наділений компетенцією щодо розпорядження державними землями. Відповідно до п. 5 ст. 116 Конституції України він забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону. У змісті п. 5 ст. 116 Конституції України об'єднано два окремих положення, достатньо автономних за своїм змістом і природою. Перше – «забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності», що частково ґрунтується на положенні ст. 13 Конституції України, відповідно до якого «держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання», друге – «здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону», що утворює окрему, надзвичайно важливу функцію Уряду. Таким чином, щонайменше останнє положення п. 5 ст. 116 Конституції України має зайняти окреме місце в закріпленні системи функцій Уряду. Забезпечення ж рівних умов розвитку всіх форм власності скоріше є принципом діяльності, аніж його функціональним завданням. Слід звернути увагу також і на проблемну визначеність щодо розвитку саме форм власності. Коректніше було б вказати на розвиток суб'єктів господарювання різних форм власності. Слід також визнати, що назване положення має більше ідеологічне навантаження, ніж юридичне. Разом з тим практична діяльність держави у сфері економічного розвитку передбачає запровадження спеціальних режимів господарювання, що фактично можуть створювати окремі переваги, наприклад, суб'єктам приватного малого бізнесу, в аграрній сфері, у сфері оборонно-промислового комплексу, представленого переважно державними підприємствами тощо. Саме тому важливо забезпечити не математичну рівність умов розвитку суб'єктів господарювання різних форм власності, а максимально можливі для кожного з них умови розвитку як такого [2, с. 806-807].

Ще однією нормою, що безпосередньо регламентує конституційне право власності на землю є частина 1 ст. 142 Конституції України. Відповідно до її положень матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Стаття 142 Конституції України визначає принципові засади формування і структуру матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування в Україні. Це зумовлено передусім тим, що ефективне функціонування системи місцевого самоврядування значною мірою залежить не стільки від обсягу повноважень, якими наділені територіальні громади та утворені ними органи, скільки від наявності в їх володінні та вільному розпорядженні матеріальних, фінансових та інших ресурсів, необхідних для виконання покладених на них завдань [3, с. 315].

Отже, як матеріальну основу місцевого самоврядування Конституція України називає перш за все рухоме і нерухоме майно, до складу якого можуть входити будівлі, споруди, приміщення та їх комплекси житлового, виробничого, адміністративного характеру, об'єкти інженерної інфраструктури, благоустрою, обладнання, об'єкти соціально-культурного, побутового, інформаційно-видавничого призначення, транспортні засоби, шляхи, мости шляхопроводи, предмети, що є пам'ятками історії і культури місцевого значення, тощо [1, с. 710].

До матеріальної основи місцевого самоврядування Конституція відносить також землю і природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад [1, с. 710]. Як зазначено ч. 1 і 2 ст. 83 Земельного кодексу України від 25.10.2001, землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. У комунальній власності перебувають: а) усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності; б) земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування [4].

Висновки. Конституція України досить змістовно регулює право власності на землю, визнаючи землю природним ресурсом та об'єктом права власності. Крім того, конституційними нормами регулюються окремі питання форм власності, засади реалізації права власності, захист та гарантованість права власності на землю, містяться вказівки на суб'єктів права власності на землю, а також обов'язок не використовувати власність на шкоду людині і суспільству. Така правова регламентація конституційного права власності на землю є досить розлогою, порівняно з конституціями багатьох країн світу, що безпосередньо пов'язано зі значимістю землі для вітчизняної економіки та національної безпеки. Подібне правове регулювання частково спостерігається в конституціях ряду пострадянських країн, де землі відводиться особливе місце в конституційно-правовому регулюванні. Разом з тим, конституційне право власності на землю в Україні розглядається як право Українського народу, що підкреслює цінність та важливість зазначеного права, в порівнянні з регламентацією прав, належних людині чи громадянину.

Джерела та література

1. Конституція України: науково-практичний коментар / [В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.]; [Ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін.]. – Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
3. Коментар до Конституції України / [В. Б. Авер'янов, В. Ф. Бойко, В. І. Борденюк та ін.]; Ін-т законодавства Верхов. Ради України; [редкол.: В. Ф. Опришко (голова) та ін.]. – К., 1996. – 376 с.
4. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. з наступними змінами і доповненнями № 2768–III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

Озимок II. Конституционно-правовое регулирование права собственности на землю в Украине. Земля, как объект права собственности, регулируется в первую очередь гражданским, экологическим и земельным законодательством. Вместе с тем, конституционно-правовое регулирование права собственности на землю имеет определяющий характер для всех отраслей права. Конституция Украины достаточно содержательно регулирует право собственности на землю, признавая землю природным ресурсом и объектом права собственности. Кроме того, конституционными нормами регулируются отдельные вопросы форм собственности, принципы реализации права собственности, защита и гарантированность права собственности на землю, содержатся указания на субъектов права собственности на землю, а также обязанность не использовать собственность во вред человеку и обществу. Такая правовая регламентация конституционного права собственности на землю по сравнению с конституциями многих стран мира является более детальной, что напрямую связано с важностью земли для отечественной экономики и национальной безопасности. Подобное правовое регулирование частично наблюдается в конституциях ряда постсоветских стран, в которых землям отводится особое место в конституционно-правовом регулировании. Ст. 14 Конституции Украины развивает принципиальные положения, закрепленные в ст. 13 Основного Закона. Она определяет структуру земельного законодательства и закрепляет основные принципы регулирования земельных отношений в современных условиях и на перспективу. В ней также определяется правовой режим одного из важнейших природных ресурсов – земли, которая признана основным национальным богатством, находящимся под особой охраной государства. Вопрос о праве собственности на землю должен регламентироваться исключительно законами как актами высшей юридической силы, принятыми Верховной Радой Украины в соответствии с установленной процедурой.

Ключевые слова: Конституция Украины, право собственности, право собственности на землю.

Ozymok I. Constitutional and Legal Regulations of Land Ownership Rights in Ukraine. Land as an issue of property rights, is governed primarily by civil, environmental, and land laws. At the same time, the constitutional and legal regulation of land ownership is decisive for all branches of law. The Constitution of Ukraine substantially regulates land ownership by recognizing land as a natural resource and an object of property rights. In addition, the constitutional norms regulate nearly all issues of ownership, the principles of the implementation of property rights, protection and guarantee of land ownership, instructions on subjects

of land ownership, as well as an obligation not to use the property to the detriment of a human and society. Such legal regulation of the constitutional right of land ownership in comparison with the constitutions of many countries of the world is more detailed, which is directly related to the importance of land for the national economy and national security. The similar legal regulation is partially observed in the constitutions of most post-Soviet states, where land occupies a prominent place in the constitutional regulation. Art. 14 of the Constitution of Ukraine develops the basic provisions enshrined in Art. 13 of the Main Law. It determines the structure of land legislation and establishes the basic principles of regulation of land relations in modern conditions and in the future. It also defines the legal regime of one of the most important natural resources – land, which is recognized as the main national wealth, which is under special protection of the state. Issues of land ownership should be regulated exclusively by laws as acts of higher legal force, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in accordance with the established procedure.

Key words: Constitution of Ukraine, property right, land ownership.

УДК 343.43

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/25>

Д. Фелонюк

Адміністративно-правові механізми протидії торгівлі людьми в контексті захисту прав і свобод громадян України за кордоном

Проаналізовано національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи щодо захисту прав та свобод громадян України за кордоном. Розглядаються особливості застосування поняття «торгівля людьми» в праві. Досліджуються масштабність проблеми і напрямки її вирішення з урахуванням європейського досвіду. Звертається увага на необхідність тісної координації дій вітчизняних і міжнародних організацій щодо попередження та захисту громадян України від торгівлі людьми, боротьбою зі злочинністю пов'язаною з цими протиправними діями. Зроблено висновок, що національний адміністративно-правовий механізм протидії торгівлі людьми передбачає систему заходів, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, встановлення осіб, причетних до його скоєння і притягнення їх до відповідальності. Ефективність даного механізму залежить в значній мірі від взаємодії і координації дій між національними та міжнародними інститутами, сферою яких є торгівля людьми. Цьому буде сприяти інтеграція українського законодавства до європейського а також співробітництво як державних так і недержавних суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми. Потребують узгоджених міждержавних дій процедури екстрадиції жертв торгівлі людьми, так як більшість справ завершується здебільшого їхнім арештом та депортацією. Відчувається брак висококваліфікованих працівників у системі правоохоронних органів, міграційних служб та інших установ, до компетенції яких належить протидія торгівлі людьми і надання допомоги потерпілим від цього злочину. Більш результативною в цьому плані є співпраця міжнародних правозахисних організацій та засобів масової інформації.

Ключові слова: торгівля людьми, права, свободи, громадянин, Україна.

Постановка наукової проблеми та її значення. В Конституції України закріплено право на життя, свободу, вільне пересування, особисту недоторканність, свободу праці та іншу не заборонену законом діяльність. Також громадянам України гарантується можливість вибору місця перебування і проживання в тому числі і за кордоном. Щодня тисячі наших співвітчизників перетинають кордон і тим потрапляють в правове поле іноземної держави. Одними з причин еміграції є можливість лікування, отримання освіти, роботи.

В останній період досить інтенсивно відбувається трудова еміграція, яка зумовлена з одного боку непростою соціально-економічною ситуацією в країні, а з іншого боку лібералізацією візового режиму з ЄС. За результатами репрезентативного опитування населення, здійсненого на замовлення Міжнародної організації з міграції (МОМ) в 2015 р., частка тих, хто працює за кордоном неофіційно, становить близько 41 % від усіх громадян України, які працюють за кордоном [1]. Більшість з них

виїжджають за приватними чи туристичними візами, працюють без необхідних документів, що істотно зменшує їх правовий захист та стає причиною потрапляння у сферу інтересів суб'єктів торгівлі людьми. Тому важливим завданням держави є гарантування та захист прав та свобод наших співвітчизників за кордоном, що і актуалізує наше дослідження.

Аналіз досліджень проблеми. Тематиці протидії торгівлі людьми присвятили свої праці такі вчені, як М. Буряк, Є. Євстіфєєва, С. Метелева. Аналіз державної політики у цій сфері став об'єктом досліджень С. Бородіна, Л. Галенської, К. Левченко, В. Панова. Окремі аспекти проблеми висвітлено працях Н. Лукач, Г. Жуковської. Практичні сторони проблеми захисту прав громадян України за кордоном досліджували Н. Павловська, Б. Стахура. Однак, в даних працях недостатньо повно висвітлено питання формування ефективних адміністративних інструментів щодо протидії торгівлі людьми стосовно громадян України за кордоном.

Мета статті полягає у тому, що на основі чинного законодавства України та практики його реалізації здійснити аналіз адміністративно-правового механізму протидії торгівлі людьми в аспекті забезпечення прав та свобод громадян України за кордоном.

Завданнями цієї статті є розглянути нормативно-правову базу діяльності суб'єктів у сфері протидії торгівлі людьми, проаналізувати вітчизняний механізм протидії торгівлі людьми; окреслити напрямки підвищення ефективності даного механізму з врахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним із найбільш серйозних порушень фундаментальних прав людини є торгівля людьми. Вона руйнує принцип рівної гідності всіх людей та нівелює верховенство права. Дана проблема набуває міждержавного характеру і постійно перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти. Щодо України, то за оцінками Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ), від торгівлі людьми, починаючи з 1991 р., постраждали понад 160 тис. українців [2, с. 1]. Зокрема, в Україні починаючи з 2012 року по 2017 р. встановлено статус для 776 осіб, які постраждали від торгівлі людьми. З них жінки – 308 осіб, чоловіки – 389, хлопчики – 29, дівчатка – 50. Якщо говорити про види експлуатації, то це трудова експлуатація – 413 осіб, сексуальна – 200 осіб, жебрацтво – 56 осіб, втягнення в злочинну діяльність – 65 [3]. Відмітимо, що з 2016 р. торгівля людьми починає стрімкими темпами зростати.

Торгівлю людьми можна назвати одним з найтяжчих злочинів проти особи. Комісія ООН з питань боротьби з міжнародною злочинністю розглядає її як третій за своїми масштабами вид організованої злочинності, котра поступається лише нелегальній торгівлі наркотиками та зброєю. За даними Комісії, щорічно прибутки такого транснаціонального бізнесу становлять 12 млрд дол. США [4 с. 10]. 15 листопада 2000 р. Комісією з прав людини ООН торгівлю людьми визнано сучасною формою рабства. В прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН Резолюції 55/25 міститься Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми. В документі також визначено покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. В Протоколі вперше дається міжнародне визначення поняття «торгівля людьми». Торгівля людьми – це здійснювані з метою експлуатації вербування, переміщення, передача, переховування або одержання людей шляхом загрози силою чи її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю становища, або шляхом підкупу, у вигляді платежів чи вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає різні форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичай, подібні до рабства, підневільний стан або вилучення органів (стаття 3(а) Протоколу) [5]. При цьому якщо стосовно жертви торгівлі людьми було використано будь-який із зазначених заходів впливу, то її згода на заплановану експлуатацію не береться до уваги.

Стосовно форм торгівлі людьми, то всіх їх можна звести до наступних: з метою сексуальної експлуатації; трудової експлуатації, використання у жебракуванні, виготовленні порнопродукції, вилучення органів та ін. Особливо актуальною для наших громадян є трудова експлуатація. Постраждали зазвичай працюють на надважких роботах із цілковитим порушенням техніки безпеки праці, що сприяє росту травматизму та трагічних випадків. Часто в таких осіб забирають документи і вони повністю ізольовані, не маючи можливості звернутися до українських дипломатичних та консульських установ з метою захисту їх прав та свобод.

Щодо причин торгівлі людьми, то їх можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх належать неідеальна система протидії торгівлі людьми у світі; невідповідність міжнародної нормативно-правової бази в сфері попередження торгівлі людьми та захисту потерпілих осіб реальним умовам; попит на торгівлю людьми; наявність сприятливих умов для торгівців людьми. Відчутним також є недостатня розробленість механізмів реалізації законодавчих положень; корумпованість

відповідальних органів, які забезпечують дотримання законності; неузгодженість міграційної політики та реалій ринку праці в країнах. До внутрішніх передумов відносять економічні (наявність тіньової економіки; економічна нестабільність у державі; деформація у сфері розподілу благ; порушення принципів соціальної справедливості; соціальні (склад сім'ї – багатодітність, розлучення; стосунки в сім'ї – відсутність батьківської опіки над дітьми, наявність насильства в сім'ї); психологічні (девальвація моральних цінностей значної частини населення та їхня деформація; інформаційні (погана обізнаність українських громадян щодо можливостей працевлаштування та перебування за кордоном та їх наслідки [4, с. 12].

Характерно, що вітчизняне законодавство не закріплює поняття зовнішньої (з перетином державного кордону) та внутрішньої (без перетину державного кордону) торгівлі людьми. Відповідно, торгівля людьми вважається злочином, котрий учинений як при перетині державного кордону, так і без цього. Зокрема в статті 149, п.1 Кримінального кодексу України зазначається, що «торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію, караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років [6].

Поняття «торгівлі людьми» а також організаційно-правові засади протидії цьому явищу визначаються у Законі України «Про протидію торгівлі людьми» від 10 листопада 2015 р. № 766-VIII [7] (далі – Закон). Закон також містить основні напрями державної політики та засади міжнародного співробітництва у цій сфері, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми за кордоном, та порядок надання допомоги таким особам, повноваження органів виконавчої влади.

В Законі боротьба з торгівлею людьми розглядається як система заходів, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, у тому числі незакінченого, осіб, які від цього постраждали, встановлення фізичних/юридичних осіб – торгівців людьми та притягнення їх до відповідальності (п.1 ст.1) [7].

Значна увага в Законі України «Про протидію торгівлі людьми» приділена системі заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до торгівлі людьми а також на подолання торгівлі людьми шляхом її попередження і боротьби з нею та надання допомоги і захисту особам, які постраждали від таких дій.

Основними напрямками державної політики щодо попередження торгівлі людьми є підвищення рівня обізнаності населення, превентивна робота, зниження рівня вразливості населення, подолання попиту. Боротьба із такого виду злочинністю має здійснюватися шляхом виявлення злочинів торгівлі людьми, осіб, причетних до скоєння злочину, притягнення їх до відповідальності (п.2 ст. 4) [7]. Держава також має надавати допомогу та захищати осіб, котрі постраждали від торгівлі людьми. Така політика передбачає удосконалення системи відновлення їхніх прав, надання комплексу послуг, впровадження механізму взаємодії суб'єктів у сфері протидії торгівлі людьми.

Закон окремо не виділяє суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми у випадку громадян України, що перебувають за кордоном. Загалом до таких суб'єктів згідно Ст. 5 Закону відноситься Президент України; Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади; місцеві органи виконавчої влади; закордонні дипломатичні установи України; заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Окрім них протидією торгівлі людьми в межах своєї компетентності займаються такі інституції як Міністерство соціальної політики, Міжвідомча рада з питань сім'ї, гендерної рівності, Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура України, Верховний Суд України та судова система та ін. До функцій Кабінету Міністрів України, зокрема, належить спрямування та координація роботи суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми. Цей орган виконавчої влади затверджує Державну цільову програму у сфері протидії торгівлі людьми та здійснює контроль за її реалізацією.

Роль центральних органів виконавчої влади є швидше координуючою. На них, відповідно до визначених в установленому порядку у сфері протидії торгівлі людьми, покладено завдання формування та реалізації державної політики у цій сфері. Стосовно захисту громадян України які перебувають за кордоном ці владні суб'єкти наділені повноваженнями попередження, виявлення та розкриття злочинів торгівлі людьми, у тому числі тих, що мають характер транснаціональної організованої злочинності. В цьому плані важливою є Стаття 7 Закону згідно якої центральні органи виконавчої влади здійснюють заходи щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання за вчинення злочинів

торгівлі людьми. В даному випадку йдеться про злочинців, які перебувають як на території України так і за кордоном.

Компетенції органів місцевого самоврядування зводяться в основному до забезпечення впровадження та функціонування Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми. Їх функції є швидше інформаційні а дії спрямовані переважно на запобігання торгівлі людьми через просвітницьку діяльність. Стосовно громадян, які перебувають за кордоном та постраждали від торгівлі людьми, такі органи беруть участь у роботі щодо встановлення статусу відповідної особи.

Захист прав та свобод громадян України, які перебувають за кордоном у сфері протидії торгівлі людьми здійснюється у тісному зв'язку з міжнародними правовими та політичними інституціями. Так згідно п.1 ст. 28 Закону Україна бере участь у міжнародному співробітництві у сфері протидії торгівлі людьми на державному, регіональному та місцевому рівнях. Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, мають право укладення відповідних договорів про співробітництво, встановлення прямих зв'язків з відповідними органами іноземних держав, міжнародними організаціями згідно із законодавством України. Асоційоване членство України в ЄС дозволяє більш тісніше скоординувати зусилля з міжнародними європейськими правозахисними структурами. В цьому плані важливим є здійснення імплементації вітчизняного законодавства у відповідності до європейських правових норм. Відзначимо, що в Європейському Союзі ефективно діє інституційний механізм щодо протидії торгівлі людьми. Він покликаний реалізовувати цінності ЄС, втілювати його цілі, слугувати його інтересам, а також інтересам громадян держав-членів, забезпечувати послідовність, ефективність і наступність його політики і дій. Даний механізм має складну конструкцію. В основі його організаційної структури виступає Європейський Парламент, Європейська Рада, Європейська Комісія, Рада ЄС, Європейський координатор з протидії торгівлі людьми, Група експертів ЄС щодо торгівлі людьми, Євроюст, Європол, Європейська судова мережа, мережа Євроджаст.

До розробки та реалізації в Україні спільних міжнародних програм з питань протидії торгівлі людьми активно залучаються міжнародні правозахисні організації, співпрацю між якими координує ООН. Все це сприяє узгодженню діяльності міжнародних та національних інституцій як державного так і недержавного рівня по виявленню та протидії торгівлі людьми.

В контексті нашого дослідження звернемо увагу, що значна роль у вирішенні даних питань відводиться дипломатичним та консульським установам. Зокрема, на них покладено завдання організації повернення в Україну громадян України, які постраждали від торгівлі людьми. В п. 1 ст. 18 Закону передбачено, що дипломатичні представництва та консульські установи України у разі необхідності забезпечують громадян України відповідними документами для повернення в Україну, надають необхідну консультаційну і правову допомогу та вживають необхідних заходів щодо їх повернення в Україну. У разі відсутності у постраждалих від торгівлі людьми громадян України коштів для повернення в Україну дипломатичні представництва та консульські установи України мають сприяти вирішенню цих питань та вжити заходи щодо повернення їх в Україну [7].

Відзначимо, що дипломатичні та консульські служби досить активно ведуть інформаційну та роз'яснювальну роботу щодо попередження торгівлі людьми. Таке інформування є вкрай важливим для забезпечення належного реагування на факти вчинення злочинів у сфері торгівлі людьми проти українців за кордоном з метою захисту їхніх прав та інтересів, надання інформації для кримінального переслідування винних осіб, забезпечення безпеки постраждалих під час перебування за кордоном та їхнього безперешкодного повернення в Україну. В цьому контексті Міністерство закордонних справ України закликає громадян України, які потрапляють особисто або мають інформацію про потрапляння інших українських чи іноземних громадян у ситуацію, пов'язану з торгівлею людьми, негайно інформувати компетентні органи та українські дипломатичні установи. Відповідні звернення постійно поширюються через соціальні мережі.

Проте притягнення до кримінальної відповідальності суб'єктів торгівлі людьми за кордоном за національним законодавством є досить складним процесом. Це, зокрема, зумовлюється тим, що кримінальне законодавство багатьох країн не виокремлює торгівлю людьми як злочин і легалізує таку її форму, як, наприклад, проституція. Такими країнами є Австрія, Німеччина, Греція, Нідерланди, Туреччина [8, с. 10]. По відношенню до інших країн ситуація не є оптимістичною. В одній з доповідей Державного департаменту США щодо торгівлі людьми зазначається, що «Україна є країною походження, транзиту та поступово стає країною призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких піддають примусовій праці та сексуальній експлуатації. Українці стають жертвами торгівлі людьми в Україні, а також у Росії, Польщі, Іраку, Іспанії, Туреччині, Кіпрі, в Сейшельській

республіці, Португалії, Чеській республіці, Ізраїлі, Італії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Чорногорії, Великобританії, Казахстані та Тунісі» [9]. Відповідно, правовими причинами торгівлі людьми є відсутність належної системи захисту потерпілих та недостатня захищеність українських громадян від «торгівців людьми» за межами країни.

Потребують узгоджених міждержавних дій процедури екстрадиції жертв торгівлі людьми, так як більшість справ завершується здебільшого їхнім арештом та депортацією. Відчувається брак висококваліфікованих працівників у системі правоохоронних органів, міграційних служб та інших установ, до компетенції яких належить протидія торгівлі людьми і надання допомоги потерпілим від цього злочину. Більш результативною в цьому плані є співпраця міжнародних правозахисних організацій та ЗМІ. Це сприяє поширенню інформації про попередження таких злочинів та підвищенню поінформованості громадян про їхні права та свободи.

На фоні невисокої ефективності національного та міжнародного механізму захисту постраждалих від торгівлі людьми все більшої значимості набуває інститут омбудсмена, як захисника прав і свобод людини та громадянина на міждержавному рівні. Таку посаду в 1993 р. запроваджено в Європейському Союзі, а з 1999 року цей інститут діє в Раді Європи. Основним його завданням є забезпечення рівності та справедливості всіх людей. Омбудсмени, зокрема, здійснюють діяльність що стосується протидії торгівлі людьми. В Україні таку функцію виконує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Відмітимо, що Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 02 жовтня 2018 р. № 2581-VIII значно розширює коло суб'єктів, що охороняються і на які може впливати омбудсмен. Правоохороні підлягають як ті, хто на законних підставах перебуває на території України, так і ті українські громадяни, які перебувають за її межами [10]. В силу того, що інститут омбудсмена діє в більшості країн і в тому числі в Україні, то це дозволяє скоординовано протидіяти загрозам торгівлі людьми. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини тісно співпрацює з Міжнародною організацією з міграції. Одним з результатів такої співпраці в 2017 р. стало повернення з Польщі до України двох громадян, які потерпали від того, що стали жертвами торгівлі людьми, проживаючи в нелюдських умовах та працюючи фактично за їжу [11, с. 37].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, торгівля людьми є серйозним порушенням прав та свобод громадян України, що перебувають за кордоном. Національний адміністративно-правовий механізм протидії торгівлі людьми передбачає систему заходів, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, встановлення осіб, причетних до його скоєння та притягнення їх до відповідальності.

Ефективність даного механізму залежить у значній мірі від взаємодії та координації дій між національними та міжнародними інституціями, сферою яких є торгівля людьми. Цьому сприятиме імплементація українського законодавства до європейського а також співпраця як державних так і недержавних суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії людям.

Джерела та література

1. Новини прес-центру ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentru/news/3549-2015-07-30-14-43-47-ukrayinci-stayut-dedali-vrazli>.
2. Жуковська Г. Взаємовідносини органів влади та громадськості у протидії торгівлі людьми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. наук з держ. управління / Г. Жуковська. – Київ, 2017. – 20 с.
3. Федорович Н. Торгівля людьми: за статистикою найбільше українців експлуатують у Російській Федерації / Н. Федорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://stopcor.org/torgivlya-lyudmi-za-statistikoyu-naubilshe-ukrayintsiv-ekspluatuyut-u-rosiyskiy-federatsiyi-nataliya-fedorovich/>.
4. Протидія торгівлі людьми в Україні: навчально-методичний посібник до спецкурсу / автори-упорядники Е. Мручковська, Н. Пахом'юк, О. Кочерга; за заг. ред. К. Левківського та ін. – К.: ВАІТЕ, 2017. – 88 с.
5. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791.
6. Кримінальний кодекс України України: Закон від 05. 04. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 10 листопада 2015 р. № 766-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 52. – Ст. 482.

8. Лукач Н. Концептуальні засади та інституційні механізми протидії глобальній проблемі торгівлі людьми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. політ. наук / Н. Лукач. Чернівці, 2016. – 22 с.
9. Витяг із Доповіді Державного департаменту США про торгівлю людьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: olunpressclub.org.ua.
10. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 02 жовтня 2018 р. № 2581-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 46. – Ст. 371.
11. Голосніченко Д. Роль омбудсмена в протидії торгівлі людьми / Д. Голосніченко, В. Стеценко / Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р). – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила. – 2018. – С. 35–38.

Фелонюк Д. Административно-правовые механизмы противодействия торговле людьми в контексте защиты прав и свобод граждан Украины за рубежом. Проанализированы национальный механизм взаимодействия субъектов, которые осуществляют мероприятия по защите прав и свобод граждан Украины за рубежом. Рассматриваются особенности применения понятия «торговля людьми» в праве. Исследуются масштабность проблемы и направления ее решения с учетом европейского опыта. Обращается внимание на необходимость тесной координации действий отечественных и международных организаций по предупреждению и защите граждан Украины от торговли людьми, борьбой с преступностью связанной с этими противоправными действиями. Сделан вывод, что национальный административно-правовой механизм противодействия торговли людьми предусматривает систему мероприятий, направленных на выявление преступления торговли людьми, установление лиц, причастных к его совершению и привлечения их к ответственности. Эффективность данного механизма зависит в значительной степени от взаимодействия и координации действий между национальными и международными институтами, сферой которых является торговля людьми. Этому будет способствовать интеграция украинского законодательства к европейскому а также сотрудничество как государственных так и негосударственных субъектов, осуществляющих мероприятия в сфере противодействия торговле людьми. Требуют согласованных межгосударственных действий процедуры экстрадиции жертв торговли людьми, так как большинство дел завершается в основном их арестом и депортацией. Ощущается нехватка высококвалифицированных работников в системе правоохранительных органов, миграционных служб и других учреждений, в компетенцию которых входит противодействие торговле людьми и оказания помощи пострадавшим от этого преступления. Более результативным в этом плане является сотрудничество международных правозащитных организаций и средств массовой информации.

Ключевые слова: торговля людьми, права, свободы, гражданин Украины.

Feloniuk D. Administrative and Legal Mechanisms for Combating Human Trafficking in the Context of Protecting the Rights and Freedoms of Citizens of Ukraine Abroad. The article elucidates features of the national mechanism of interaction of the subjects carrying out measures to protect the rights and freedoms of the Ukrainian citizens abroad. The basis for the study is the rules of the concept of «human trafficking» interpretation in law. The magnitude of the problem and the directions of its solution are considered, taking into account the European experience. The author argues the need for close coordination of the actions of national and international institutions to prevent this evil, protect the Ukrainian citizens from trafficking, and to combat the crimes associated with these illegal actions. The study findings manifest that the national administrative and legal mechanism for combating human trafficking provides a system of measures to detect the crime of human trafficking, to identify the persons involved in its commission, and how to bring them to justice. The effectiveness of this mechanism, to a large extent, depends on the interaction and coordination of actions between national and international institutions dealing with human trafficking. The facilitating factors are the integration of Ukrainian legislation into European law, the cooperation between state and non-state subjects, participating in combating human trafficking. Procedures for the extradition of victim of human trafficking require concerted international actions, as most cases end their arrest and deportation. There is a lack of highly qualified workers in the system of law enforcement agencies, migration services and other institutions, which are responsible for combating human trafficking and providing assistance to victims of this crime. Cooperation between international human rights organizations and the media is more effective in this regard.

Key words: human trafficking, rights, freedoms, citizen, Ukraine.

Новини наукового життя

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/26>

Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження професора В. С. Кульчицького

15 листопада 2019 р. з ініціативи кафедри історії держави, права та політико-правових учень на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка відбулася **Всеукраїнська наукова конференція на тему: «Актуальні проблеми історії держави і права України та наукова спадщина професора Володимира Семеновича Кульчицького»**, присвячена 100-річчю від Дня народження.

У роботі конференції взяли участь понад 50 учасників з провідних вузів України. З них 18 докторів наук і професорів, 3 академіки НАПрН України, 1 член-кореспондент НАПрН України, 26 кандидатів наук і доцентів, 2 асистенти, 4 аспіранти.

Відкрив роботу конференції **Ігор Йосипович Бойко**, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, який наголосив про те, що ця конференція присвячена 100-річчю від дня народження талановитого вченого в галузі історії держави та права, видатного представника української академічної юридичної науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст., доктора юридичних наук, професора, Члена-кореспонденту Національної академії правових наук України, заслуженого юриста України, заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, засновника Львівської історико-правової наукової школи Володимира Семеновича Кульчицького, якому 28 грудня 2019 р. виповнилось би 100 років від Дня народження.

Народився В. С. Кульчицький 28 грудня 1919 р. в селянській сім'ї у селі Кульчиці на Самбірщині, цьому славному селі, що дало Україні гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сулиму і Марка Жмайла, знаменитого Юрія Кульчицького, який доклався до порятунку Відня від турків та започаткував у Європі звичай пити каву. До речі, український шляхетський рід Кульчицьких – це прямі нащадки короля Данила Галицького, гетьманів Петра Сагайдачного, Марка Жмайла, героя оборони Відня 1683 р. та засновника першої у Європі кав'ярні Юрія Кульчицького, мати Івана Франка – Марія Кульчицька і цей перелік можна продовжувати. В рідному селі Володимир закінчив початкову школу, згодом вступив до Самбірської гімназії, яку свого часу (у другій половині XIX ст.) закінчило кілька відомих українських громадсько-політичних діячів. З-поміж них – Андрій Чайковський, один з найпопулярніших письменників історичних романів, випускник юридичного факультету Львівського університету (1883 р.), повітовий комісар Західно-Української Народної Республіки у Самбірському повіті.

Після закінчення гімназії у 1939 р. вступив на перший курс юридичного факультету Львівського університету, що тоді називався університетом імені короля Яна Казимира ще у складі Польщі. Проте німецько-радянська війна перервала навчання на факультеті.

Після звільнення Галичини від нацистських загарбників, 18 серпня 1944 р., В. С. Кульчицького мобілізували до лав Радянської армії. Наприкінці вересня цього ж року він був тяжко поранений і демобілізований, отримавши статус інваліда Великої Вітчизняної війни. Бойові та професійні заслуги В. С. Кульчицького відзначені орденом Вітчизняної війни I ступеня, 11 медалями і нагрудним знаком Державного комітету СРСР з народної освіти «За відмінні успіхи в праці».

Після війни Володимир Кульчицький продовжив навчання на III курсі денної форми навчання юридичного факультету Львівського державного університету, деканом якого тоді ще був польський професор, історик права П. Домбковський. і закінчив його 1948 р. У той час прийом на денне навчання не перевищував 40–50 студентів. За перші післявоєнні 5 років (1945–1949 рр.) було підготовлено лише 205 випускників юридичного факультету, в тому числі – В. С. Кульчицького. У 1948 р. він вступив до аспірантури по кафедрі історії та теорії держави та права Львівського державного університету, завідувачем якої був професор П. О. Недбайло. Значну увагу Володимир Семенович зосереджував на дослідженні суспільно-політичного ладу і права на землях Східної Галичини під владою Австрії та Австро-Угорщини. Керував написанням кандидатської дисертації В. С. Кульчицького професор П. Домбковський.

У 1951 р. закінчив навчання в аспірантурі та був зарахований викладачем, згодом – старшим викладачем на цій самій кафедрі.

В. С. Кульчицький 19 квітня 1954 р. успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Галицький сейм в системі колоніального апарату Австро-Угорщини». Захист дисертації відбувся на юридичному факультеті Московського університету імені М. В. Ломоносова. Рішенням Вченої ради цього університету Володимирові Семеновичу Кульчицькому присуджено науковий ступінь кандидата юридичних наук. Рішенням Вищої атестаційної комісії В. С. Кульчицькому 4 лютого 1956 р. присвоєно вчене звання доцента кафедри історії та теорії держави і права. З 1954 до 1957 рр. його обирали народним засідателем народного суду 3-ї дільниці колишнього Ленінського району м. Львова.

Як глибокий дослідник історії держави і права, В. С. Кульчицький ретельно вивчав різні архіви, щоб висвітлити історію правового становища західноукраїнських земель, зокрема в період XIX - початку XX ст. і на основі цього опублікував статті, наукові розвідки, матеріали конференцій в наукових виданнях України, Москви, Єревана, а також за кордоном (у Польщі, зокрема, в «Українському календарі», що тоді там видавався). Тісна наукова співпраця у нього склалася, зокрема, з професором Єреванського державного університету А. Г. Сукіасяном.

Плідно працював В. С. Кульчицький і над докторською дисертацією. Науковим консультантом у нього була відомий історик права, професор юридичного факультету Московського університету Ксенія (Оксана) Олександрівна Софроненко (сама родом з України), яку адміністрація юридичного факультету Львівського університету іноді запрошувала головою державної екзаменаційної комісії та для читання лекцій студентам. У 1970 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Політичний апарат колоніального управління Східною Галичиною (друга половина XIX – початок XX ст.)». Захист

відбувся у Києві в Інституті держави та права Академії наук УРСР, директором якого був академік, професор Б. М. Бабій. Обсяг дисертації тоді не обмежувався, і дисертація В. С. Кульчицького складалася з двох томів, обсягом близько 400 сторінок кожен. Рішенням Вищої атестаційної комісії від 9 квітня 1971 р. В. С. Кульчицькому присуджено науковий ступінь доктора юридичних наук, а 9 лютого 1973 р. присвоєно вчене звання професора кафедри історії та теорії держави і права. Тоді вже, згідно з новим навчальним планом юридичного факультету, крім курсу історія держави та права Союзу РСР, уведено аналогічний курс з Української РСР. Його також спочатку читав один В. С. Кульчицький, згодом ще інші викладачі (доц. Настюк М. І., асист. Галичин В. П.).

Учений добре володів кількома мовами (крім рідної української, ще російською, польською, німецькою), що дозволило йому хоч у деякій мірі користуватися доступними іноземними першоджерелами та науковою літературою. Пишемо – «у деякій мірі», бо в радянські часи більшість іноземних джерел, літератури були засекречені, знаходились у так званих «спецфондах», доступ до яких був вкрай обмежений. Тим не менше професор переважно досліджував актуальні проблеми з історії держави та права західноукраїнських земель у різні періоди їхнього розвитку, зокрема, в часи австрійського та польського панування, а також у різні періоди становлення української державності. Він і далі активно займався проблемами українсько-вірменських політично-правових відносин, державно-правового розвитку сусідніх Молдавії, Білорусії та ін., виступав автором і співавтором навчальних посібників і підручників (зокрема, ще в «радянські» часи співавтором фундаментального підручника «Истории государства и права СССР», відп. ред., проф. К. О. Софроненко. – М., 1967) і ін.

Незважаючи на існуючу в радянські часи, заідеологізованість науки і освіти, В. С. Кульчицький зумів при читанні курсів, особливо з історії держави та права Української РСР, знаходити якісь шпаринки, якісь моменти і факти, щоб виховувати у студентів почуття патріотизму, національної гідності, прищепити їм любов до рідної мови, до українських традицій, ознайомити студентів юридичного факультету з такими видатними пам'ятками українського права, як «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Екстракт малоросійських прав», «Зібрання малоросійських прав», «Суд і розправа в правах малоросійських» та ін. До того ж, читав він лекції і проводив семінарські заняття завжди українською мовою. Підкреслюємо цей факт, бо в часи генерального секретарства у ЦК КПРС Л. Брежнєва, Ю. Андропова чи К. Черненко юридичний факультет Львівського університету потрохи, але невпинно русифікувався, низка предметів читалися російською мовою (причому не тільки російськомовними викладачами, але й деякі місцеві викладачі теж переходили на російську мову викладання – щоб їх розуміли, як тоді це обгрунтовувалось, студенти з інших союзних республік, які навчалися на юридичному факультеті (їх, щоправда налічувалось по 3-4 особи на курсі).

Високий науковий авторитет і міжнародне визнання дали змогу В. С. Кульчицькому підтримувати широкі наукові контакти з вченими багатьох країн. Професор В. С. Кульчицький один з перших українських учених-правознавців досліджував історію правового статусу вірменських громад в Україні. Він був одним з ініціаторів і організаторів трьох наукових конференцій, присвячених історичним зв'язкам і дружбі українського і вірменського народів, які відбувалися в Єревані (1959 р.), Львові-Києві (1964 р.), Єревані (1971 р.). Матеріали конференцій було опубліковано в наукових збірниках «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов». Окрім цього, В. С. Кульчицький вивчав зв'язки українського з польським, молдовським, білоруським, російським, угорським, австрійським, румунським та іншими народами.

По-справжньому розквітнув талант професора В. С. Кульчицького як науковця та педагога після проголошення незалежної Української держави, яку він вітав від чистого серця. Це була довгоочікувана мрія вченого. Саме професор Кульчицький В. С. після проголошення України незалежною державою став автором перших в Україні об'єктивних підручників з історії держави і права України, на яких виховувалось не одне покоління сучасних правників, патріотів нашої держави. Схема і періодизація, методологічні підходи викладання української історії права і держави, закладені Володимиром Семеновичем Кульчицьким, стали основою для викладання

навчального курсу «Історії держави і права України», якою послуговуються в усіх юридичних навчальних закладах України і донині.

Найбільшим науковим досягнення професора В. С. Кульчицького було визнання всією українською науковою громадськістю здобутків Львівської історико-правової школи, яку він очолював. Саме під керівництвом професора В. С. Кульчицького історико-правова школа почала свій активний розвиток – проводились цікаві дослідження з історії українського права, яким професор присвятив усе своє життя в Університеті. При ньому остаточно сформувалася нова наукова школа саме історії українського права, основоположником якої власне й став професор В. С. Кульчицький.

У новітній період незалежності України в рамках наукової історико-правової школи Львівського університету імені Івана Франка з ініціативи професора В. С. Кульчицького розроблено концепції етапів розвитку української держави і права, походження української державності та права, проводиться дослідження основних галузей та інститутів українського права в їхньому історичному розвитку, аналізуються причини здійснення і сутність кодифікацій українського права упродовж історичного розвитку.

Вагомий і багатогранний внесок професора В. С. Кульчицького у розвиток української історико-правової науки відзначено обранням його у 1992 р. членом-кореспондентом Академії правових наук України; у липні 1999 р. за особистий внесок у розвиток дружніх взаємин між народами та зміцнення міжнародного авторитету України йому присвоєно почесне звання «Народний посол України». У жовтні цього ж року він удостоєний Почесної відзнаки лауреата Всеукраїнського конкурсу на краще професійне досягнення «Юрист року» в номінації наукового співробітника за підсумками 1999 р.

У грудні 1999 р. В. С. Кульчицькому Указом Президента України присвоєно почесне звання «Заслужений юрист України», а 10 жовтня 2001 р. Вчена рада Львівського університету присвоїла йому почесне звання «Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка» – за особливі заслуги у розвитку науки і освіти, підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації, довголітню науково-педагогічну та громадську діяльність в університеті. У 2006 р. його нагороджено ювілейною медаллю університету з нагоди 150 – річчя від дня народження Івана Франка.

Надзвичайно всебічний є науковий доробок професора Володимира Кульчицького. Він – автор чи співавтор біля 500 наукових і науково-популярних праць, зокрема 20 колективних монографій, 20 навчальних посібників, 8 вузівських підручників, кількох сотень статей та матеріалів, понад 30 навчально-методичних розробок. У своїх працях професор Кульчицький В. С. досліджував гострі політичні та маловідомі державно-правові проблеми з історії становлення й розвитку Української державності у різні періоди її існування, інші вагомні і актуальні питання з історії держави, права, політичних систем та ін.

Кульчицький В. С. – співавтор «Юридичної енциклопедії», виданої у шеститомному варіанті у Києві в 1998-2004 рр., член Вченої ради на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка.

Професор В. С. Кульчицький був членом Наукової ради юридичного журналу «Право України» (м. Київ), членом спеціалізованої вченої ради Д 35.05.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Упродовж десятків років керував він й студентським науковим гуртком, члени якого отримували дипломи й інші відзнаки на всеукраїнських конкурсах, олімпіадах тощо.

Своїми знаннями й досвідом професор В. С. Кульчицький щедро ділився з молоддю. Упродовж багатьох років він читав курси та спецкурси, керував науковою роботою магістрів, аспірантів та докторантів. Як науковий керівник або консультант Володимир Семенович безпосередньо сприяв підготовці і захисту докторських дисертацій О. Д. Святоцького, М. М. Кобилецького, І. Й. Бойка, а також кандидатських дисертацій О. І. Мінаєва, Т. В. Фецича, О. Д. Святоцького, М. В. Кравчука, І. Г. Біласа, Я. М. Пігача, Л. Т. Присташ, І. С. Лісної, М. М. Кобилецького, І. Й. Бойка, І. М. Паньонка, О. І. Мікули, І. Ю. Настасяк, О. М. Юхимюк, Я. І. Хомяка, О. О. Сидорчука, О. Я. Паславської, Н. Ю. Панича, В. О. Святоцької, Ю. В. Сеньків. Чимало цих здобувачів під час навчання на юридичному факультеті Львівського університету працювали у студентському науковому гуртку з історії держави та права України, яким упродовж 60 років опікувався В. С. Кульчицький.

В. С. Кульчицький помер 23 липня 2009 р. і був похований у Львові на Личаківському кладовищі.

Володимир Семенович Кульчицький залишив значну теоретичну спадщину і плеяду підготовлених ним учнів – докторів і кандидатів юридичних наук, а також світлу пам'ять про себе. Він був, є і буде прикладом порядності, фаховості, патріотизму та людяності. Світла пам'ять про видатного вченого та вчителя назавжди збережеться у наших серцях.

З вітальним словом на адресу гостей та учасників конференції виступив ректор Львівського національного університету імені Івана Франка – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філософських наук, професор **Володимир Петрович Мельник**, який зазначив про те, що Володимир Кульчицький належить до видатних постатей в юридичній науці та у громадсько-політичному житті України. Його наукова спадщина – невід'ємна складова української історико-правової науки і культури. Вона потребує сучасного вивчення, а висловлені ним ідеї – втілення в життя й подальшого розвитку. В. С. Кульчицький був не лише вченим-правознавцем України, який написав понад 500 наукових праць. Він був великим гуманістом, патріотом рідної землі. Його ім'я вписане золотими літерами в історію української юриспруденції.

Володимир Семенович Кульчицький відноситься до тієї категорії вчених правознавців, які своїми науковими працями закладали основу української історико-правової науки. Людина наполегливої праці та непересічного духу талановитого дослідника, вихований як вчений на кращих традиціях академічної історико-правової школи Львівського університету, він фактично став фундатором її у Франковому університеті після проголошення державної незалежності України у 1991 р. Відновлена ним і стараннями його учнів, ця школа стала загальноновизнаною в Україні та за її межами, вона успішно продовжує творити і сучасну історико-правову науку.

З вітальним словом до гостей та учасників конференції звернувся академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики, довголітній декан юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка **Василь Тимофійович Нор**, який також наголосив про те, що В. Кульчицький був талановитим педагогом вищої професійної школи. Його ім'я увійшло до золотого фонду не лише юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а й усієї української юридичної науки. Володимир Семенович був геніальним науковцем і водночас скромною, приємною, чуйною та доброзичливою людиною. Він був вченим з енциклопедичними знаннями, читав цікаві лекції студентам з курсу Історії держави та права України. Володимир Семенович завжди ділився своїм життєвим і педагогічним досвідом, енциклопедичними знаннями, допомагав в добрих починаннях, давав мудрі поради своїм учням. Професор В. С. Кульчицький був оптимістом, патріотом України. Своїми глибокими за змістом лекціями та семінарськими заняттями, уважним ставленням до студентів, високою загальною й професійною культурою він здобув вдячність і глибоку пошану колег та багатьох поколінь випускників Львівської правничої школи.

З словом про Вчителя і доповіддю виступив **Олександр Дмитрович Святоцький**, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України,

головний редактор Юридичного журналу «Право України», який передав привітання на адресу учасників конференції від першого заступника Голови Верховної Ради України, доктора юридичних наук, професора, Члена-кореспондента національної академії правових наук України **Руслана Олексійовича Стефанчука**. Академік О. Д. Святоцький зазначив про те, що принциповість і порядність, широка ерудованість та відданість науці, сумлінне ставлення до виконання своїх громадських і службових обов'язків, душевна теплота й чуйність здобули Володимирові Семеновичу Кульчицькому високий авторитет і глибоку повагу колег, студентів та керівного складу Львівського національного університету імені Івана Франка, де вчений безперервно працював понад 60 років. Жоден студент, доцент, професор, котрі зверталися до Володимира Семеновича Кульчицького за порадою не залишалися поза його увагою, завжди отримували належні консультації чи рекомендації. Олександр Дмитрович ґрунтовно проаналізував витоки, етапи становлення та розвиток української державності.

Під час конференції з доповідями виступили **Ігор Борисович Усенко**, кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, **Микола Мар'янович Кобилецький**, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка, **Світлана Григорівна Ковальова**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії і теорії держави і права Чорноморського національного університету імені Петра Могили, **Тарас Григорович Андрусак**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, **Юдіта Дворас-Кулік** доктор філософії, асистент кафедри історії держави і права факультету права, права канонічного і адміністративного Інституту правничих дисциплін Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II (м. Люблін, Республіка Польща), **Микола Володимирович Кравчук**, кандидат юридичних наук, доцент, доктор права Українського вільного університету, заслужений юрист України, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету, **Анна Совіковська**, доктор філософії, асистент кафедри церковного, публічного і конституційного права факультету права, права канонічного і адміністрації Інституту канонічного права Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II (м. Люблін, Республіка Польща), **Олег Антонович Вівчаренко**, доктор юридичних наук, професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права, заступник директора Навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заслужений юрист України, **Ельдар Серверович Ванієв**, кандидат юридичних наук, АР Крим та ін.

Під час конференції панувала академічна атмосфера: ставилися запитання, неодноразово виникали дискусії, було переглянуто двадцяти хвилинний документальний фільм «За Україну, за її волю», а також вшановано хвилиною мовчання полеглих борців за волю України.

Конференція завершилася підбиттям підсумків роботи. Учасники конференції констатували, що Володимир Семенович Кульчицький залишив по собі світлу пам'ять у серцях широкого загалу науковців, колег та вдячних учнів. 100-річний ювілей Вченого став доброю нагодою для того, щоб ще раз привернути увагу до багатой наукової спадщини правознавця, яка є невід'ємною складовою золотого фонду української історико-правової науки і культури. Вона потребує вивчення, врахування та подальшого розвитку.

Саме таку мету і має ця конференція і Ювілейний збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Кульчицького з нагоди 100 річчя від Дня народження, підготовлений на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. У ньому висвітлено етапи життєвого та творчого шляху видатного вченого, педагога і вчителя, професора В. С. Кульчицького, його наукова спадщина, а також актуальні проблеми історії держави і права України. Сучасне покоління студентів правників повинно знати про тих, хто своєю наполегливою і жертвовною працею закладав фундамент української історико-правової науки.

*Бойко І. Й.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Наші автори

Андрусяк Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бойко І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

Боснюк-Григор'єва Ю. – аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Булавина С. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гороть А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Духневич А. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Карпінська Н. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Колодяжна В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Конончук І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук В. – канддат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук М. – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Крикунов О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ліщинська-Мартинюк О. – аспірантка кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Левчук Ю. – кандидат юридичних наук, приватний нотаріус.

Новосядло І. – викладач циклової (предметної) комісії з фундаментальних дисциплін Правничого коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка.

Носік Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Озімок І. – ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ.

Окіпнюк В. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

Самчук-Колодяжна З. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Смалюк Т. – прокурор відділу представництва інтересів громадянина або держави в суді та при виконанні судових рішень прокуратури Волинської області.

Старчук О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Тищик Б. – професор, кандидат юридичних наук, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень, Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений юрист України.

Турянський Ю. – доктор економічних наук, член Науково-консультативної ради Конституційного суду України.

Фелонюк Д. – аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Чупринський Б. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Щирба М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Юхимюк О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Яцишин М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

*Редакційна колегія приймає електронні листи
для пересилання авторам статей,
опублікованих у відповідному номері наукового журналу
«Історико-правовий часопис»,
за адресою: ipcsnu2013@gmail.com.*

**Інформація для авторів
Умови публікації наукових статей
у фаховому журналі «Історико-правовий часопис»**

Приймаються для редагування й друку наукові статті за фаховим спрямуванням журналу українською мовою, за необхідності - англійською, польською, російською, білоруською. Переклади анотації та реферату статті на англійську мову виконуються фахівцями, залученими редакційною колегією журналу.

Обсяг статті - до 0,5 авт. арк.(8-12 сторінок тексту, оформленого згідно із наведеними вимогами).

У редколегію слід подати:

1. Текст наукової статті в електронному вигляді з дотриманням таких вимог:

Послідовність структурних елементів статті: ліворуч - **УДК** (кегель 12), у наступному рядку, праворуч - **ім'я та прізвище автора** (напівжирний шрифт, 12 кегль). Через рядок - **назва статті** (напівжирний шрифт, 14 кегль). Після назви статті через один рядок потрібно подати **анотацію (250-300 знаків)** та **ключові слова** (5-6 слів чи словосполучень) українською мовою (12 кегль). Через рядок - основний текст, через рядок після основного тексту - **джерела та література** (12 кегль), через рядок після цього - **розширену (не менше 850 знаків) анотацію статті російською мовою разом із зазначенням імені та прізвища автора й перекладом назви та ключових слів.**

Наукові статті відповідно до постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 мають містити такі **обов'язкові елементи**: - постановка наукової проблеми та її значення; - аналіз досліджень цієї проблеми; - мета й завдання статті; - виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження; - висновки та перспективи подальшого дослідження.

Для зручності авторів у додатку наведено взірець правильного оформлення рукопису статті.

Вимоги до набору статті. Основний текст рукопису потрібно друкувати через інтервал 1,5 без перенесень, 14 кеглем, шрифт - Times New Roman. Параметри сторінки: ліве поле - 2,5 см, праве -1,5 см, верхнє та нижнє - 2 см. Абзацний відступ - 1,25 см (прохання - не створювати абзацний відступ за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску). Обов'язкове розрізнення знаків дефіс (–) та тире (—), а також використання лапок такого формату: « » («текст»). Виділення фрагмента тексту можливе курсивом (підкреслення не допускається).

Бібліографічні покликання потрібно оформляти так: на одне джерело - [1, с. 4], на кілька джерел - [4, с. 55; 10, с. 15]. Можливе посилення й без зазначення сторінки, якщо йдеться про джерело загалом.

Вимоги до бібліографічного опису джерел у списку джерел та літератури представлено на офіційному сайті наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: <http://historylaw.eenu.edu.ua>.

2. Відскановану та належно завірену рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), наукового консультанта (для докторантів) або рецензію від фахівця відповідної спеціальності з науковим ступенем в електронному вигляді.

3. До статті окремим файлом потрібно додати інформацію про автора (українською, російською чи англійською мовами): - прізвище, ім'я, по батькові;

науковий ступінь, місце роботи, посада; адреса для листування), e-mail, мобільний чи робочий телефон.

4. Відскановану електронну копію підтвердження сплати редакційного збору.

Редакційний збір становить 600 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Редакційний збір за публікацію статті англійською мовою становить 300 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Список джерел та літератури, розширена (не менше 850 знаків) анотацію статті включається у обсяг статті. Редакційний збір покриває витрати, пов'язані з редагуванням статей, перекладами на англійську мову, макетуванням та друком журналу, а також поштовою пересилкою журналу авторам.

Редакційний збір необхідно оплатити за наступними реквізитами:

Отримувач: ПАО КБ «Приватбанк»; Номер рахунку: 29244825509100; МФО: 305299; ОКПО: 14360570; призначення платежу: Поповнення СКР № 5168742718825072.

Наукові статті докторів юридичних наук та закордонних науковців публікуються безоплатно.

5. Реферат статті українською мовою (для подальшого перекладу) - реферат повинен обов'язково містити: назву статті, прізвище та ініціали автора, посаду, місце роботи, короткий зміст статті. Мінімальний обсяг реферату – 200 слів (відповідно до наказу МОН України № 1111 від 17.10.2012 р. «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України»).

Назва відповідного файлу повинна відповідати прізвищу автора за зразком: franko_statja; franko_recenzia; franko_avtor, franko_zbir, franko_referat.

6. Автор рукопису повинен підписати стандартний договір про передачу авторських прав, якщо стаття прийнята до друку у науковому журналі «Історико-правовий часопис». Бланк договору слід завантажити з офіційного сайту наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: <http://historylaw.eenu.edu.ua>. Відсканований примірник договору, підписаний автором рукопису, надсилається на електронну адресу редакційної колегії журналу.

Вказані вище матеріали окремими файлами слід направляти на електронну пошту редакційної колегії: ipcsnu2013@gmail.com

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати та проводити відбір матеріалів.

Оригінали статей, оформлені з порушенням вимог, не розглядають.

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен, відсутність плагіату несуть автори рукописів.

Кожен автор, колектив авторів отримає один примірник журналу після його опублікування.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Яцишин М. Нововведення в загальних положеннях кримінального права та майнових покараннях за Першим Литовським Статутом 1529 р.	3
Булавіна С., Гене́за гарантій прав та свобод людини й громадянина в Україні: історико-правове дослідження.....	7
Колодяжна В. Формування та розвиток джерел міського права Луцька у складі Волинсько-Галицької держави та Великого князівства Литовського	12
Кравчук М. Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду в період Нового часу	17
Окіпнюк В. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.)	23
Тищик Б., Новосядло І. Володимир Старосольський – відомий вчений-правник, адвокат, політик	31
Турянський Ю. Генезис прав людини у період античності	41
Щирба М. Розуміння права на здоров'я у Цілях сталого розвитку 1529 р.	46

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Гороть А. Захист прав окремих категорій осіб в міжнародному праві як особлива форма реалізації міжнародних стандартів прав людини	51
Конончук І. Інституційний механізм спільної зовнішньої політики Європейського Союзу	56
Кравчук В. Вимога щодо юридичної освіти та стажу професійної діяльності як структурний елемент конституційно-правового статусу суддів в Україні	61
Юхимюк О. Функції принципів права Європейського Союзу в практиці Суду Європейського Союзу.....	66

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Духневич А., Карпінська Н. Інституційне та законодавче забезпечення реалізації вимог ЄС у сфері санітарних та фітосанітарних заходів в Україні	71
---	----

Левчук Ю. Теоретичні та практичні аспекти нотаріального посвідчення договору про надання послуг сурогатного материнства	77
Носік Ю. Еволюція вчення про принципи цивільного права України.....	84
Старчук О. Заходи запобігання та протидії домашнього насильства:український досвід в міжнародному контексті.....	89
Самчук-Колодяжна З. Правові форми цивільного обігу земельних ділянок	94

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Андрусяк Г. Суспільна небезпека та деякі правові позиції кваліфікації згвалтування.....	100
Крикунов О. Особливості суб'єктного складу кримінального провадження щодо неповнолітніх	104
Смалюк Т. Права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, у кримінальному провадженні	115
Чупринський Б. Професійна культура як фактор професійної діяльності юриста.....	120

РОЗДІЛ 5. ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Боснюк-Григор'єва Ю. Нові правила виробництва, маркування та обігу органічної продукції	126
Ліщинська-Мартинюк О. Тактика пред'явлення особи для впізнання крізь призму врахування психічного стану неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів	131
Озімок І. Конституційно-правове регулювання права власності на землю в Україні	137
Фелонюк Д. Адміністративно-правові механізми протидії торгівлі людьми в контексті захисту прав і свобод громадян України за кордоном	142

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Бойко І. Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження професора В. С. Кульчицького	148
Наші автори	155
Інформація для авторів	157

CONTENT

SECTION 1. THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

<i>Yatsyshyn M.</i> Innovations in the General Provisions of Criminal Law and Property Penalties under the First Lithuanian Statute of 1529.....	3
<i>Bulavina S.</i> Genesis of the Guarantees of the Human Rights and Freedoms of Citizens in Ukraine: Historical and Legal Aspects	7
<i>Kolodiazhna V.</i> Formation and Development of the Sources of Lutsk Municipal Law within the Volyn-Halych State and the Grand Duchy of Lithuania.....	12
<i>Kravchuk M.</i> Historical and Legal Characteristic of the Judges' Status and Judicial Discretion in Modern Times.....	17
<i>Okipniuk V.</i> State and Party Control over the State Security Bodies in the Ukrainian SSR under the Totalitarian Regime (1929-1953)	23
<i>Tyshchyk B., Novosiadło I.</i> Volodymyr Starosolsky – Outstanding Scholar, Lawyer, Politician	31
<i>Turiansky Yu.</i> Human Rights Genesis in the Times of Antiquity	41
<i>Shchyrbá M.</i> Interpretation of the Right to Health in the Sustainable Development Goals	46

SECTION 2. CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, INFORMATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

<i>Horot A.</i> Protection of the Rights of the Specific Categories of Individuals in International Law as a Peculiar Implementation Form of International Human Rights Standards	51
<i>Kononchuk I.</i> Institutional Mechanisms of European Union Foreign Policy.....	56
<i>Kravchuk V.</i> The Requirement for Legal Education and Professional Experience as a Structural Component of the Constitutional and Legal Status of Judges in Ukraine	61
<i>Yukhymyuk O.</i> The Functions of the European Union Law Principles in the Court of Justice of the European Union Practice	66

SECTION 3. ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

<i>Dukhnevych A., Karpinska N.</i> Institutional and Legislative Support for the Implementation of European Union Requirements in the Field of Sanitary and Phytosanitary Measures in Ukraine	71
--	----

Levchuk Yu. Theoretical and Practical Aspects of the Notarial Dedication of the Agreement on Donation of the Services of Surrogate Motherhood	77
Nosik Yu. Evolution of the Doctrine of the Civil Law Principles in Ukraine	84
Starchuk O. Measures for Prevention and Combating Domestic Violence: Ukrainian Experience in the International Context	89
Samchuk-Kolodyazhna Z. Legal Forms of Civil Circulation of Land	94

SECTION 4. CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Andrusiak H. Public Danger and Some Legal Positions in Rape Cases Quqlification	100
Krykunov A. Specifics of the Subjective Composition of Juvenile Criminal Proceedings	104
Smaliuk T. Rights of a Third Party Whose Property is under the Decision of Arrest in Criminal Proceedings	115
Chuprynsky B. Professional Ethics as an Integral Part of the Professional Activity of a Lawyer	120

SECTION 5. TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Bosniuk-Hryhorieva Yu. New Rules for Production, Labeling and Circulation of Organic Products	126
Lishchynska-Martyniuk O. Tactics of Presenting a Person for Identification Taking into Account the Mental State of the Juvenile Victims of Violent Crimes	131
Ozymok I. Constitutional and Legal Regulations of Land Ownership Rights in Ukraine	137
Feloniuk D. Consular Protection of Human Rights and Freedoms of the Ukrainian Citizens Abroad.....	142

NEWS OF SCIENTIFIC LIFE

Boyko I. All-Ukrainian Scientific Conference, Dedicated 100th Anniversary of birth of Professor V. S. Kulchitsky.....	148
OUR AUTHORS	155
INFORMATION FOR AUTHORS	157

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (13)

2019

Упорядник:

О. Крикунов

Переклад з англійської мови:

Л. Гусак, Н. Яцишин

Редактор і коректор: *Н. Шнайдер*

Технічний редактор: *Л. Березюк*

Запрошуємо відвідати сайт наукового журналу «Історико-правовий часопис», на якому за адресою <http://chasopys.hl.vnu.volyn.ua/> у вільному доступі розміщено інформацію про редакційну колегію, викладено редакційну політику та етичні засади діяльності видання, архів опублікованих статей, інформацію про авторів, допоміжну інформацію для співпраці із редакційною колегією.

Оригінал-макет виготовлено на юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 20053-9853Р від 07.06.2013 р.
Українською, російською, польською, англійською мовами.

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-04-11; електронна адреса: ipcsnu2013@gmail.com
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 18,95 ум. друк. арк., 18,73 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 636.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 14).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.